

N. SZEGVÁRI KATALIN

NUMERUS
CLAUSUS
RENDELKEZÉSEK

AZ ELLENFORRADALMI
MAGYARORSZÁGON

Akadémiai Kiadó, Budapest

N. SZEGVÁRI KATALIN

NUMERUS CLAUSUS
RENDELKEZÉSEK
AZ ELLENFORRADALMI
MAGYARORSZÁGON

NUMERUS CLAUSUS
RENDELKEZÉSEK
AZ ELLENFORRADALMI
MAGYARORSZÁGON

1948. évi XLV. törvény
a Magyar Népköztársaság
Alkotmányáról

N. SZEGVÁRI KATALIN

NUMERUS CLAUSUS
RENDELKEZÉSEK
AZ ELLENFORRADALMI
MAGYARORSZÁGON

*A zsidó és nőhallgatók
főiskolai felvételéről*

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1988

507600

NUMERUS CLAUDIUS
RENDELKÉZÉSEK
AZ ELLENFÖRADALMI
MAGYARORSZÁGON

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
Könyvtár... 116 716. 83

ISBN 963 05 4717 1

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1988 · N. Szegvári Katalin

Printed in Hungary

TARTALOM

Előszó	7
I. rész	13
Az antiszemitizmus történeti gyökerei	13
Az antifeminizmus történeti gyökerei	53
A nők egyetemi felvételének ügye az első világháború előtt	53
A nők egyetemi pályája az első világháború után	73
II. rész	86
Harc a numerus clausus törvényért	86
Egyetemi állásfoglalások a nők egyetemi tanulmányainak korlátozásáról	105
A numerus clausus törvényjavaslata a Nemzetgyűlés előtt	113
A numerus clausus törvény végrehajtása	129
III. rész	142
Bevezetés	142
A nők egyetemi tanulmányait érintő rendelkezések a bethleni konszolidáció idején	147
A nők egyetemi képzésének jogi szabályozása	153
Az 1927. évi 14. tc. az egyetemi hallgatók ösztöndíjáról	164
Az 1928. évi 14. tc. a numerus clausus törvény módosításáról	167
A numerus clausus rendelkezések módosítása a gazdasági válság és a fasizálódás korszakában	176
A zsidó hallgatókat érintő korlátozások	185
Névmutató	197

ELŐSZÓ

A múlt század végének konzervatív társadalmi és politikai mozgalmait az utóbbi évtized történetírása sokrétűen elemezte. Egyet kell értenünk azzal a megállapítással, amely szerint a századvégi konzervativizmus mint önálló politikai jelenség a fasizmus történeti színrelépése után mint annak előzménye tudatosult a politikatörténet folyamatainak megfigyelőiben.¹ Ez a sajátos visszavetítési tendencia csak akkor kerül el a szándékos-szándékolatlan történelmi hamisítást, ha a „leszármazó” tulajdonságait nem vetíti vissza az „ősre”. A jogtörténeti kutatás számára a konzervatív irányzat az állam- és jogintézmények széles körében gyakorolt közvetlen befolyása révén vált jelentőssé. A ma jogtörténésze joggal szentel figyelmet a polgári szabadságjogok alakulásának, hiszen éppen ezek a jogrendszerünk egészére kiható alapvető jogintézmények mutatják a magyar jog fejlettségét, vagy közép-európai összehasonlítás esetén inkább eltéréseit az elmúlt közel másfél évszázadban, hiszen a 19. század közepétől lezajlott késleltetett polgári átalakulás nyomait kísérhetjük így figyelemmel. A hazai marxista jogi irodalom legújabb szintézise a magyar jogfejlődés jobb megértése érdekében nemzetközi áttekintést ad az emberi jogok fejlődéstörténetéről,² ezzel példát ad az egyes jogintézmények összehasonlító igényű megközelítésére.

A 20. századi jogfejlődésben egy olyan politikailag jelentős törvény, mint a numerus claususról rendelkező 1920. évi 25. tc., különösképpen igényli a történelmi háttér megrajzolását és az összehasonlító módszer alkalmazását. A törvény az egyetemi felvétel feltételeit rögzíti, a nemzetiségi jogok tiszteletben tartásának, sőt jogszabályi biztosításának igényével lép fel, valójában azonban elsősorban a zsidó származású és nőhallgatók távoltartását célozta, de a „szellemi proletáriátus” növekedésének veszélyét is csökkenteni akarta. Célkitűzéseit tekintve kétarcú törvénynek nevezhetnénk. Létrejöttének időpontjában ugyanis az egyetemi túlprodukción gátló intézkedések jogosultsága aligha vitatható. Az első világháború idején a frontszolgálattal járó kedvezmények (az ún. hadiszemeszterek), majd a forradalmak idején a nők felvételének kiterjesztése a hallgatói létszámot megnövelte, az egyetemeket túlszűfoltta tette. A háború után ugyanakkor az értelmiségi munkapiac, különösen a közalkalmazottak körében, beszűkült. Az egyetemi felvételek korlátozása tehát nélkülözhetlenné vált. A korlátozások sújtották a nőket éppen úgy, mint a társadalmilag alacsonyabb sorból származó „önfenntartókat” — az előzőeknél a tradicionális élethivatásra hivatkozva, az utóbbiaknál pedig a „szellemi proletáriátus” társadalmi

¹ Szabó Miklós: A kontinentális Európa konzervatív ideológiája néhány új vonásának kialakulása a századfordulón. Történelmi Szemle, 1974. 3. sz.

² Az emberi jogok dokumentumai. Összeállította Kovács István és Szabó Imre. Bp., 1976.

veszélyességére történő hivatkozással. Megjelenik azonban új jelenségként a vallási diszkrimináció, amely a zsidó származásúakat csak korlátozott létszámban engedi az értelmiségi munkaterületekre. Ennek az „új” jelenségnek történelmi előzményeit éppen úgy vizsgálni kell, mint „hic et nunc” meghatározottságát, mert csak így érthető meg az a *krízisállapot*, amelyben a törvény megszületett.

A törvény előkészületeinek, majd létrejöttének vizsgálata arról győz meg, hogy a törvény fasisztoid jellege vitathatatlan, amint hogy a hatalomra jutó ellenforradalmi rendszer első periódusának számos hatalmi akciója is ezt a karaktert viseli; a bethleni konszolidáció jogalkotása, amely a nyílt vallási diszkriminációt törli, azonban élesen elválasztja a numerus clausus törvényt az ún. zsidótörvényektől. Amikor a húszas évek elején jelentkező nyílt jogi diszkriminációt megkülönböztetjük a faszizmus jogfosztó rendelkezéseitől, nem csupán időbeli cezúrát kívánunk alkalmazni. Sokkal inkább azt kell figyelembe vennünk, hogy egy európai, sőt az Amerikai Egyesült Államok történelmében is megmutatózó jelenséget vizsgálunk. Az első világháború utáni évek világméretben produkáltak az „idegengyűlölet”, a „nativizmus” (amerikai szóhasználattal a százszázalékos amerikanizmus) megnyilvánulásait, amelyek során a legdrasztikusabb üldözésektől a jogkorlátozó törvényhozásig számos példa akad. A diszkriminációs áramlatok között az antiszemitizmus kísérőjelenségként (mint Amerikában) vagy fő jellegzetességként (mint egyes közép-európai államokban) figyelhető meg. A húszas évek közepén azonban az átmeneti gazdasági konszolidáció által is támogatva, a gazdasági-társadalmi elit a 19. század liberalizmusának eszmetárából kölcsönzött politikai jelszavakkal — amelyek között legtettszetősebb az „állami be nem avatkozás” hirdetése — átmenetileg elutasítja a gazdasági-társadalmi folyamatok állami irányítását. Közelebről tekintve azonban észrevesszük, hogy az irányítás nyílt és drasztikus formáit utasítja el, az állami irányítás ténye változatlan. A húszas évek végén, még inkább a harmincas évek elején a világgazdasági válság jelentkezésével és elmélyülésével újra alkalmazza a nyílt állami beavatkozást. Az állami centralizáció az egyes államokban — természetesen a megoldandó feladatok nagyságrendje, a tradíciók és az uralkodó elit politikai iskolázottságának függvényeként — más-más hatalmi megoldásra vezet.

Magyarországon a „liberális” (valójában konzervatív társadalmi töltésű) konszolidációt a történelmileg kialakult és a két világháború után az elit által irányított hivatalos állami politika támogatásával a „középosztály” hajtja végre — miként azt éppen tanulmányunk bizonyítani kívánja — elsősorban a saját érdekében, saját társadalmi pozícióinak konzerválására. Az 1920. évi 25. tc.-et hatályon kívül helyező 1928. évi 14. tc.-et a korszak törvényhozásának avatott ábrázolója, Balla Antal joggal tartja a magyar középosztály restaurációját jelentő jogalkotásnak.³ E két törvény bemutatását ugyancsak feladatunknak tekintjük annak bizonyítására, hogy a nemi és vallási diszkrimináció háttérbe szorítása után az ellenforradalmi rendszer jogalkotásában egyre markánsabban rajzolódik ki az értelmiség társadalmi összetételét tudatosan befolyásoló oktatáspolitikai, illetve tágabb értelmű kultúrpolitika.

A vallási és nemi diszkrimináció a polgári szabadságjogok terén akár történeti megjelenési időpontját véve figyelembe, akár pedig abból a szemszögből tekintve, hogy

³ Balla Antal: A magyar országgyűlés története 1867—1927. Bp., 1928.

individuálisan vagy csoportokhoz kötve jelentkezik-e, más-más értelmet nyer. A vallásszabadság érvényesülése — mint az állam „laicizálásának” folyamata Marx szavaival élve — kifejezi a burzsoá állami jelleg (a teológia befolyásoltságától való mentesség) *különböző mértékét* is, ez Európában, de az Egyesült Államokban is eltérő időben és mértékben valósul meg, s jut alkotmányos kifejezésre. Az alkotmányos rögzítés vagy egyéb jogszabályi biztosíték azonban a vallásnak mint kultusznak szabad gyakorlását jelenti, illetve az egyén számára azt a jogot, hogy a kultuszt szabadon választhassa vagy változtassa.⁴ Egészen más szempontú megközelítést igényel annak vizsgálata, hogy a vallási felekezethez való tartozás az egyes állampolgárok politikai jogait, illetve egyéb szabadságjogait vagy egyáltalán állampolgári státuszát befolyásolja-e. A művelődés lehetőségének vagy a hivatalviselésnek korlátozása vallási felekezethez való tartozás miatt a vallási felekezetekhez tartozó állampolgárokat *mint egy csoportot* érinti az adott államon belül. Az állampolgári jogok szempontjából a jelzett kétféle megközelítés egymástól elválaszthatatlan ugyan, és a jogi norma igen gyakran egy időben rendezzi mindkét irányú jogkiterjesztést vagy korlátozást, előfordul azonban — s éppen a késleltetett burzsoá fejlődés útját járó társadalmakra jellemző módon —, hogy a vallási egyenjogúsítás, az emancipáció korántsem jelenti az állampolgári jogok szélesebb körű biztosítását, vagy fordítottnak, a vallási felekezethez való tartozás pejoratív jellege átmenetileg vagy véglegesen háttérbe szorul ugyan az egyes egyénre nézve (legalábbis a jogi normákban, de nem feltétlenül az erkölcsi vagy egyéb szokásokban), maga a vallási kultusz azonban — az államon belül követett és érvényesülő más vallások elsődlegessége folytán — csak alacsonyabb szintű jogi elismertséghez jut. Magyarországon is kimutatható az individuális jogok és a kultusz jogának eltérő időbeli rendezése. Míg a zsidók állampolgári jogegyenlőségét az 1848/49-es forradalom és szabadságharc a szegedi törvények között biztosította, majd a kiegyezést követően már 1867-ben újra törvénybe foglalták, a vallás befogadott jellegének elismerése a századvégi törvényhozás eredménye.

Témánk keretei adottak. *Mind a zsidókérdést, mind pedig a nőemancipáció témáját időben és tartalmilag is behatároltan kívánjuk tárgyalni.* Ahogyan az tanulmányunk címében is kifejezésre jut, az intellektuális pályára készülők esélyeit, illetve esélyegyenlőtlenségeit kívánjuk vizsgálni az említett két kategóriánál. — A zsidókérdés általánosabb, különösen társadalomlélektanilag árnyalt megközelítését Bibó Istvánnak „Zsidókérdés Magyarországon 1944 után” c. tanulmánya tartalmazza. Molnár Erik ugyancsak a felszabadulás után publikált tanulmánya a „Zsidókérdés Magyarországon” elsősorban gazdaság- és politikatörténeti szemszögből közelít a kérdéshez. Mindkét tanulmány kiemeli a zsidótöke térhódításának jelentőségét az emancipációs törvényt megelőző majd követő időben, utal ugyanakkor a jelzett időben az intellektuális pályán ugyancsak fellépő konkurenciaharc jelentőségére is. Hanák Péter 1983-ban publikált tanulmánya a zsidóság asszimilációs folyamatát vizsgálja, s ennek során az Osztrák—Magyar Monarchiában jelentkező sajátosságokra tér ki. Így a zsidók szerepére az intenzív polgárosodás folyamatában, amely erős

⁴ *Csizmadia Andor*: A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban. Bp., 1966.

reagálást váltott ki mind a hivatalos liberalizmust, mind pedig az akkor még ellenzékinek számító konzervativizmust képviselő társadalmi rétegekből. Találhatóan írja a magyarországi helyzet jellemzésére, hogy „a hivatalos liberalizmust és az ellenzékinek számító újkonzervativizmust persze különböző rétegek, csoportok, típusok képviselték, csak hogy a dualizmus utolsó két évtizedében szabadelvű kormánypártiság és ellenzéki újkonzervativizmus eléggé összemosódott, amint az egyes egyénben is keveredett egymással akár viaskodva is, a zsidóságot illető ambivalencia”.

Iránymutató számunkra Bibó találó megállapítása, hogy Magyarországon 1919-től egy olyan, alapjában „feudális-konzervatív” kormányzati forma uralkodott, amely zsidóellenes kilengések közepette született. Ugyanakkor ez a rendszer gazdaságilag a zsidóság által is képviselt monopolkapitalizmus révén tartotta fenn magát. A politikai antiszemitizmus elfogadása és a tekintélyes hányadában zsidók kezében lévő kapitalizmus egyidejű támogatása kezdettől fogva olyan feszültséget hordozott magában, amely a „zsidókérdés” megoldását a gazdasági monopolhelyzetnek megszüntetésében vélte felfedezni, s amely e kérdés megoldását az országban létező erős szociális feszültségek felszámolásával kötötte össze. A kormányzat szívesebben engedelmeskedett ennek a zsidókra korlátozott „megoldásnak”, mint a szociális kérdés alapvető, az egész társadalomra kiható megoldását igénylő reformpolitikának.⁵ Az említett tanulmányok, különösen Bibóé, elsősorban az 1938. évi első, 1939. évi második és az 1941. évi harmadik zsidótörvény társadalmi hátterével és előzményeivel foglalkoznak. A történelmi valósághoz hiven, az Anschluß utáni helyzetet, az új erőviszonyok által diktált fejleményeket helyezik vizsgálódásuk középpontjába. Csak Hanák Péter tanulmánya nyújt nagyobb történelmi távlatot.

Az 1938-as év bel- és külpolitikai eseményei a jogtörténeti kutatás szempontjából is meghatározó jelentőségűek. Nemi egyszerűsítéssel úgy is fogalmazhatnánk, hogy témánkat illetően különbséget kell tennünk az „önként vállalt” vallási és nemi diszkriminációt tartalmazó jogalkotás, az 1920. évi 25. tc., valamint a külső kényszer által erősen befolyásolt hasonló tartalmú, de az életviszonyokat sokkal tágabb körben érintő zsidótörvények között. Úgy véljük tehát, hogy témánk mélyebb elemzését joggal zárjuk az 1928. évi 14. tc. bemutatásával, ezzel is demonstrálva az 1920. évi 25. tc. és a „zsidótörvények” közötti különbségtétel szükségét. Ugyanakkor azonban nem csupán a tudományos körültekintés által diktált igényt, hanem témánk jobb megértését is szolgálja, ha a zsidótörvényeket is befogó vázlatos kitekintéssel zárjuk fejtegetéseinket. Kitérünk azokra az évekre is, amelyekben a világgazdasági válság, valamint a magyar társadalomban is jelentkező jellegzetességek, mint pl. az állástalan diplomásoknak rendkívül magas aránya, együttesen mind a nők, mind pedig a zsidók egyetemi felvételére újabb szűkítő, de immár újabb faji ideológiát is nagymértékben használó koncepciót fogalmaznak meg. A nőemancipáció e legnépesebb társadalmi „csoportot” érintő kérdésként, de azért is, mert az érte folyó küzdelem más-más céllal és osztálytudattal jelentkezett, lassúbb és még nagyobb ellenállást kiváltó folyamat, mint a vallási egyenjogúsításért folyó harc. A „nem”-hez tartozás ugyanis egyben biológiai determináltságot is jelent, és mindazok a természettudományos nézetek és

⁵ Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Sajtó alá rendezte Hanák Péter. Bp., 1984.

értelmezések, amelyek a nő biológiai eltéréseihez társadalmi következtetést fűztek, *óhatatlanul tradicionális színezetet* nyertek. A társadalom valódi nagy értékeinek — a családnak és a gyermeknevelésnek — a védelmére hivatkoztak, s szélsőséges megfogalmazásban a nőemancipációban nemzeti veszedelmet láttak. Mint az alábbiakból kitűnik, csak lassan törhetett utat magának a nő kettős hivatását valló megközelítés, amely mind a haladó polgári, mind a differenciált marxista felfogás alapja.

A nő *tradicionális* társadalmi szerepének hangsúlyozása a jog területén oda vezetett, hogy a nő biológiai „rendeltetését” valló konzervatív irányzatok az anyaságvédelem javítását és a nő családon belüli helyzetének újraértékelését szükségesnek tartották ugyan, de közéleti szerepét, vagyis a munkához való jogát, valamint a választójogi jogosultságát, vagy tagadták, vagy csak egy szűk „elit” nőrétegnek kívánták biztosítani. — Célkitűzéseik között éppen ezért nem szerepelt a nők szakképesítésének egyenlő biztosítása, legfeljebb elsődleges hivatásával összhangban lévő területeken való bővítése. Ez a minimálisnak nevezhető program a polgári nőemancipációs mozgalmak széles körére vált jellemzővé a századfordulón s az azt követő időben. *A konzervatív, majd később a fasiszta irány* még távolabb jutott a női jogok behatárolása terén. A már megszerzett jogok szűkítésére törekedett elsősorban a nők munkához való jogát érintve, különösen pedig a magas szakképesítéshez kötött munkakörökből kívánta kirekeszteni őket. Ezért vált központi kérdéssé ebben az irányzatban a nők egyetemi képzése elleni küzdelem. — Felmerülhet a kérdés, hogy a tradicionális felfogás mikor válik konzervatívvá, vagy pláne fasisztává. E kérdés megválaszolása nem választható el attól a politikai rendszertől, amelyben a szabadságjogok érvényesülési körét tárgyaljuk. Megfigyelése csak a történeti fejlődésben hasonló vonásokat mutató államok körében s időben is egymáshoz közelítő periódusban végezhető el gyümölcsözően.

Témánk szempontjából a nők és a zsidók jogi helyzetét befolyásoló antifeminista, illetve antiszemita ideológiai irányzatoknak, mint a századvégi konzervativizmus által kiélezett csoportproblémának vizsgálata azért jelentős, mert ugyan csak a művelődéshez való jog történetét vizsgáljuk, s elsősorban a főiskolai tanulmányokra szűkítetten, a társadalmi és ideológiai tényezők általánosan érvényesülő hatása folytán e jogintézmények a politikai rendszerek mindenkori általános fejlettségi szintjét is jól jelzik. — Megjegyzendő továbbá, hogy a felsőbb szintű szakképesítésre jogosító egyetemi felvételi rendszer jogi szabályozása egyben az egyetempolitika mögött jelenlévő tágabb körű kultúrpolitika része is. Aligha vitatható, hogy a társadalomban a tradicionálisan „középosztálybeli”-nek jelzett értelmiségi csoport a réteghelyzetén túlmutató jelentőségű, döntő formálója az egész társadalom szellemi arculatának. Így a számszerűségében nem nagy, összetettségében pedig heterogén réteg éppen a századfordulót követően, összefüggésben a kibontakozó tudományos forradalommal is, egyre meghatározóbb befolyást gyakorol a politikában. Társadalmi eredete, az általa képviselt tradicionális, konzervatív vagy éppen ellenkezőleg radikális vagy forradalmi eszmék a politikát irányítók szemszögéből tekintve egyre nagyobb jelentőségűvé válnak.

Van valami törvényszerű és szabályszerű abban, hogy Európa nagy államaiban a 19. század utolsó évtizedeiben és a századfordulót követően egészen az első világháború végéig hiányzik az állampolgári jogok átfogó szabályozása — írja Kovács István már

idézett tanulmányában — és következményként azt is, hogy Európa-szerte erősödött az a felfogás, amely sürgősen tartotta az alapvető jogoknak alkotmányban való deklarálását, illetve minden olyan átfogó szabályozást, amely összességében rögzíti az alapvető jogokra vonatkozó elveket. A késleltetett polgári fejlődés eredményeként született alaptörvények, amelyekre a német, osztrák és magyar jogfejlődés nyújt példát, alátámasztják e summás megállapítást; egyben a kritika igényét támogatják a magyar alkotmányjogi intézménytörténet elszigetelt vizsgálatának sikerességével szemben, és alátámasztják a jogösszehasonlító vizsgálat szükségét. A jogtörténeti kutatás számára is jelentős fogalmi megkülönböztetés, amelyet az alkotmányjogász az állampolgár jogai és az állampolgárok csoportjának jogai között tesz. E szempont felvetése éppen az imperializmus időszakában született polgári demokratikus vagy szocialista forradalmak következményeként megfogalmazott alkotmányok vizsgálata során válik különösen jelentőssé. Kiemelhető a nemzetiségi egyenjogúság, vagy a férfiak és nők egyenjogúsága, mint a legfontosabb, az állampolgárok nagy csoportjait érintő jogok biztosítása. A vallási megkülönböztetés tilalma — nem a kultuszt, hanem az aszerint élő állampolgárokat tekintve — már éppen a jelzett „újkonzervatív” ideológiai-politikai áramlat elleni védekezés jegyében, nem pedig az első megfogalmazás igényével került be a 20. századi alkotmányokba. Így a polgári demokrácia által is érvényesített liberalizmus elveit juttatja kifejezésre egy szűkítő tendenciával szemben a Weimari Köztársaság alkotmányának a vallási diszkriminációt tiltó rendelkezése. Ugyanakkor a nők egyenjogúságának alkotmányos biztosítása a szociáldemokrata és polgári radikális nőmozgalom követelményeként elsőként kerül be Németország alkotmányába. Nem véletlen, hogy az alkotmányban a hivatalviselési jogra példászerűen is kiemelve jelentkezik a vallási jogegyenlőség garanciája; hiszen a császári Németországban, miként arra későbbi fejtegetésünk során kitérünk, a hivatali és tisztikar többségét a junkerek teszik ki.

Aligha hagyható figyelmen kívül az egyes alkotmányok vagy alkotmányon kívüli jogi szabályok összevetésekor az egyes jogintézmények létrejöttének eltérő történeti háttere. Nem hagyható figyelmen kívül például az, hogy a Weimari Köztársaság alkotmányának demokratizmusa az 1918 novemberében lezajlott polgári demokratikus forradalom vezető pártja: a szociáldemokrata párt által a liberális polgársággal kötött paktum eredménye. Gyökeresen más a magyar történelemben a szabadságjogok biztosításának esélye a két forradalom után, amikor a polgári demokratikust a szocialista váltotta fel, amely megfelelő tapasztalatok hiánya és doktrinárság miatt szűkkeblű volt e jogokkal szemben. A Tanácsköztársaságot egy szűk társadalmi bázisú katonai diktatúra követte, amely az országot ért nagyfokú területi veszteség következtében is képtelen kiterjedt hivatalnoki karát eltartani. S már csak anyagi képtelenség miatt is az addig gyakorolt liberalizmust előbb megtagadja, majd erősen korlátozza. — Ezt a tendenciát nem csupán a témánk kifejtése során érzékelhetjük, hanem olyan fontos állampolgári jog körüli harcban is, mint az országgyűlési képviselők választásának joga, ugyancsak figyelemmel kísérhetjük.

I. RÉSZ

AZ ANTISZEMITIZMUS TÖRTÉNETI GYÖKEREI

Az antiszemitizmus mint szervezett politikai mozgalom a 19. században jelenik meg Európában, egyre fokozódó térhódítása pedig párhuzamosan a nacionalizmus erősödésével. A politikai antiszemitizmus három hullámát különbözteti meg a német történelemben a kérdéssel foglalkozó, a közelmúltban publikált összegező tanulmány.¹ — Az első hullámát a napóleoni háborúk idejére, a másodikat az 1871 utáni időszakra datálja, s jellemzőjeként a mozgalom „szervezettségét” jelöli meg. A harmadik hullám jellegzetességének pedig annak fajelméleti megalapozását tekinti, s e periódust a világháború éveire s még inkább az 1918-as forradalom utáni időszakra helyezi.

A teológiai és a politikai antiszemitizmus megkülönböztetését a marxista irodalom is ismeri, igen gyorsan reagált a jelenségre, elegendő Marx munkájára, a „zsidókérdéshez” írott találó megjegyzéseire gondolnunk. A mozgalom e periódusában (a 19. század második feléről van szó) — az antifeminizmus analógiájára — egy pozitív irányú fejlődés tagadásaként jelentkezett, vagyis kísérő jelenségeként a zsidók emancipálásának, amely a polgári alkotmányokban eltérő szinten valósult meg. A felvilágosodás követelménye lévén, a közép-európai államok sem térhettek ki előle — természetesen az emancipálódás felé még csak az első lépéseket téve meg. A politikai antiszemitizmus második és harmadik „hullámának” jelentkezése is a gazdasági-társadalmi és az azt követő államszervezeti átalakulásokhoz fűzhető. Gazdasági és társadalmi folyamatok által meghatározott tehát, mértékét és jellegét elsősorban az azt hordozó osztályok céljai határozzák meg. A politikai antiszemitizmus megnyilvánulása a politikai rendszer egészétől, annak általános jellemzőitől, elsősorban annak demokratizmusától is függ. Az antiszemita ideológiát mint társadalmi-politikai mozgalmak kísérőjelenségét más, a korszak szellemi szintjét meghatározó természettudományos, filozófiai, nevelési stb. eszmék is befolyásolják. Elég itt utalnunk pl. az eugenetikához fűződő tudományos és áltudományos magyarázatokra, amelyek a 20. században a fajbiológiai tudománytalanságig hanyatlottak. A faji alapon megfogalmazott antiszemitizmus az eddigi történelmi tapasztalat szerint többnyire diszkriminációs következtetések kísérő jelensége vagy éppen azok megalapozója, de nem feltétlenül csak a 20. századi jogi diszkrimináció politikai kísérő jelensége — ahogyan arra szellemesen utal Bibó már idézett tanulmánya.

A bevezetőben jelzett történeti okok miatt a zsidók jogi helyzetét érintő politikai antiszemitizmus vizsgálatát az adott államokra szűkítjük, nem mellőzzük azonban azt

¹ *Adolf Leschnitzer: Geschichte der deutschen Juden vom Zeitalter der Emanzipation bis 1933. In: Judentum. Schicksal, Wesen und Gegenwart. Wiesbaden, 1965. Bd. 2. (A továbbiakban: Judentum.)*

az elsősorban európai és észak-amerikai kitekintést, amelyet témánk igényel. A magyar jogtörténeti vizsgálódás ugyanis elsősorban a németországi és ausztriai párhuzamos jelenségek figyelembevételét igényli.

A német zsidóság társadalmi szerepének vizsgálata szempontjából két, egymástól jól elhatárolható periódus különböztethető meg: az 1690-től 1812-ig, majd az 1812-től 1933-ig terjedő időszak.² Bár a német felvilágosodás mind a hordozó osztályok, mind az eszmék kiérleltisége szempontjából jelentősen eltér a nyugat-európai, főként a francia felvilágosodástól, számos jelentős követelményt tett magáévá, ezek közé tartozott a polgári jogegyenlőség követelése, ezen belül a zsidók emancipációja. A fejedelmi abszolutizmus gazdaságpolitikája adja azt a gazdasági hátteret, amely ösztönzi az emancipációt. A zsidók mint a fejedelmi udvarok tisztviselői és mint bankárok már ekkor jelentős szerepet tölthettek be. A porosz 1812-es rendelet a zsidók emancipálásáról a napóleoni rendszer hatására is visszavezethető, nem született volna meg azonban az említett gazdasági készlet nélkül. Napoleon emancipációs politikájára ugyanis éppen a nagyfokú praktikusság a jellemző, így az Alkotmányozó Gyűlés 1791 szeptemberében hozott törvényét, amely a franciaországi zsidóságot a keresztény lakossággal egyenlő jogokkal ruházta fel, a szükséghez képest eltérően értelmezte rendeletalkotásában.³

A Szent Szövetség-i korszak német fejedelemségeiben a zsidók emancipációját illetően eltérő joggyakorlat volt, társadalmi és gazdasági súlyuk gyors növekedése miatt azonban az emancipációs küzdelmeket antiszemita megnyilatkozások kísérték. Heinrich von Treitschke szavai — „A zsidók a mi szerencsétlenségünk” (Die Juden sind unser Unglück) — sajnálatos visszhangot váltottak ki. Az 1812 és 1871 között eltelt több mint fél évszázad nemcsak a német egységmozgalom, hanem a zsidóság emancipációja szempontjából is döntő periódus. Az emancipáció szempontjából — miként általában a polgári egyenlőség szempontjából — fontos, hogy a német 1848-as forradalmak követelései a frankfurti birodalmi alkotmánytervezetben publikáltak, s a német nép jogait a történelemben először deklaráló okiratban válnak jogi normává. E

² A 17. században a városokból kitiltott zsidóság anyagilag befolyásos szűk rétegét a nagyobb városokba befogadják. A 18. század közepére sokoldalú gazdasági és szellemi kapcsolat épül ki az arisztokrácia, valamint a zsidó pénzemberek, ugyanakkor a zsidó és a német intelligencia között. E kapcsolat a század közepén néhány száz, a 19. század elején pedig már néhány ezer ember kapcsolata volt, az ún. „szalonperiódus”, amely a felvilágosodás szellemi elitjére nagy hatással volt, s a zsidók emancipációjának követelményét a felvilágosodás követelményévé tette. Ugyanakkor a zsidóság és a német polgárság tömegeinek találkozásáról és összetűzéséről még nem beszélhetünk. E periódus végén, a 19. század első évtizedében a kikeresztelkedések és vegyesházasságok révén nagyobb arányú összeolvadás következett be az említett társadalmi rétegek között. A német társadalom fejlődéstörténetében a nagypolgárságnak mint társadalmilag jelentős rétegnek születése a jelzett időszakban a felvilágosodás toleranciájának jegyében ment végbe.

³ Napoleon magatartására jellemző, hogy a háborúk idején az elzászi polgárok kívánságára 1808 márciusában megjelenik a rendelet, amely az elzászi zsidóságot 10 évre megfosztja a polgári jogegyenlőségtől; holott a franciaországi zsidó hitközségek eljárói előtt a franciaországi zsidókat 1807-ben francia állampolgári jogegyenlőségük felől biztosította. Azok az államok, amelyek a napóleoni imperium keretében szoros kapcsolatba kerültek Franciaországgal, mint Olaszország, Hollandia, biztosították a zsidók számára az állampolgári jogegyenlőséget. III. Frigyes Vilmos pedig (1812) kénytelen rendeletben biztosítani minden zsidó alattvalónak „a porosz polgárok jogait”. Napoleon valláspolitikája, a katolikus vallással szemben tanúsított magatartásából is következően, teljesen prakticista. Azok a későbbi magyarázatok tehát, amelyek őt az antiszemitizmus egyik előfutárának tekintik, egyoldalúnak tűnnek.

deklaráció teljes terjedelmében biztosította a vallási egyenjogúsítást, később élenkén vitatott és sokoldalúan magyarázott témája a német jogi irodalomnak. Azonban az egyes német államok, majd az Északnémet Szövetség sem térhettek ki a deklaráció elveinek jogszabályi rendezése elől.

A zsidókérdésről írott tanulmányában Marx 1843-ban Bruno Bauert kritizálta, de valójában a német liberális törekvések korlátozottságát bírálta. Megállapításai nemcsak saját korának jogegyenlőségi törekvéseit, hanem a polgári állam és a burzsoá alkotmányok által biztosított állampolgári és emberi jogokat is elemzik. Jogelméleti és jogtörténeti szempontból egyaránt legjelentősebb megállapításait Hegel „Rechtsphilosophie” c. munkájához fűzi (I. 346.),⁴ vagyis az állami lét kellékének tekinti azt, hogy az állam laicizált állam legyen. Egyben az állam — az alkotmányos állam — létének eredménye: a zsidókérdés megoldása. — Ma már korántsem itéli meg a történelem a burzsoá állam kiteljesedett formáját, a „jogállamot” ilyen optimizmussal, de ma is helytállónak látjuk azokat a vallásszabadság érvényesülése szempontjából felállított fokozatokat, amelyeket Marx történelmi példaként elméleti fejtegetései bizonyítására felvázolt. Németországot (helyesebben a német fejedelemségeket), Franciaországot és az észak-amerikai szabad államokat fokozatokként említi a zsidóemancipáció szempontjából. Abban a Németországban, ahol a politikai államra az a jellemző, hogy az „állam mint állam nem létezik”, a zsidókérdés merőben teológiai kérdés. Rámutat továbbá, hogy amikor *a zsidóellenesség voltaképpen gazdasági kérdés*, az emancipációellenesség teológiai mezben jelentkezik. — Még jelentősebb a franciaországi helyzet, a polgár-királyság (Lajos Fülöp királyságának) kritikája, amelynek politikai rendszerét érintő megjegyzése, különösen ha a jakobinus diktatúra deklarációjának Marx által elvégzett hosszabb és találó elemzésével állítjuk szembe, rövidségében is leleplező, s mintegy történelmi jóslat a több mint negyven évvel később, a harmadik francia köztársaság időszakában fellángoló kultúrharcra: „Franciaországban, az alkotmányos államban, a zsidókérdés az alkotmányosság kérdése, a politikai emancipáció felemáságának kérdése. Minthogy itt az állam vallásos látszatát — bár semmitmondó és önmagának ellentmondó formában, a többség vallásának formulájában — megtartották, a zsidóknak az államhoz való viszonya is megtartja a vallási, teológiai ellentét látszatát. Csak az észak-amerikai szabadállamokban — legalábbis egy részükben — veszti el a zsidókérdés teológiai jelentését és válik világi kérdéssé.”

Míg a burzsoá rendszert megelőző társadalmak közös sajátossága — Marx kiemelése szerint —, hogy a „polgári élet elemeit, mint pl. a birtokokat vagy a családot, vagy a munka módját a földesuraság, a rend és a korporáció formájában az állami élet elemévé tették”, a polgári forradalom a polgári társadalmat „egyszerű alkotórészeire zúzta szét egyrészt az egyénekre, másrészt azokra az anyagi és szellemi elemekre, amelyek az egyének léttartalmát, polgári helyzetét alkotják”.⁵

⁴ Marx: A zsidókérdéshez. Marx–Engels Művei. Bp., 1957. II. 353.

⁵ A burzsoá társadalom polgárait megillető állampolgári és emberi jogok kettősségét a korai marxista irodalom joggal különbözteti meg. Az 1793-as francia (jakobinus) alkotmány első írott deklaráció 7. cikkelyében foglalt kijelentés, éppen így az amerikai alkotmányban (VI. cikk, utolsó bekezdés) foglalt kijelentés, amely a hivatalviselést a vallástól függetlenné teszi, sőt kifejezetten megtiltja, hogy a vallásra való tekintettel a hivatalviselés joga korlátozható legyen, jelzi a következetes szétválasztást. Az amerikai alkotmány rendelkezése a felvilágosodás eszmekörében fogant követelést valósít meg, különbözik Anglia —

A 19. század elején a német Landokban már megszerveződnek a zsidó emancipációt ellenző egyesületek. Programjukból, sőt elnevezésükből is kitűnően vallási és nacionalista célkitűzésekkel, mint pl. az 1810-ben Berlinben létesült „Christlich-deutschen Tischgesellschaft”. A zsidók gazdasági-társadalmi erősödését veszélyesnek tartják, és már ekkor megfogalmazzák a kérdést, amely a 20. századi jogkorlátozások során minduntalan felmerült, hogy ti. nemzetnek, egyházi pártnak (vallásnak) vagy politikai közösségnek tekinthetők-e a zsidók. A liberalizmus kedvezett a zsidók egyenjogúsági törekvéseinek. A pénz- és szellemi arisztokrácia a születési arisztokrácia mellé zárkózott, majd azt súlyában és jelentőségében korlátozta. Különösen a katolikus és protestáns egyházak ellenérzését váltották ki a szellemi pályákon működő zsidók — írók, újságírók és politikusok —, mert közreműködtek a liberális eszmék és jogintézmények propagálásában (állam és egyház szétválasztása, szabadelvű családjogi törvényhozás, iskolaügy laicizálása stb. — vagyis elsősorban az ún. „kulturharc” tárgyait jelentő kérdésekben). A liberalizmus gazdaságpolitikája, amely a „kisember” érdekei iránt közömbös volt, lehetővé tette, hogy „a kisember érdekeinek védelme” programjával társadalmilag, politikailag és ideológiailag konzervatív társadalmi erők tömegbázishoz jussanak.

A késleltetett polgári fejlődés útját járó közép- és kelet-európai országokban a polgárság átrétegződése a 19. század második felében gyors ütemű. A közép- és kispolgárság számszerű növekedése az ún. „középosztály” fogalmának kialakulására vezet, s különösen a válságciklusokban erősíti a konfliktushelyzetet. A zsidóság szociális helyzetére ugyanakkor az a jellemző, hogy eltérő százalékos arányban ugyan, mégis nagymértékű a részesedésük a kereskedelmi és banktőkében, valamint az egyetemi hivatásterületeken. A német és osztrák, majd a később még közelebről vizsgálható magyar társadalmi fejlődés közös sajátossága továbbá, hogy a polgárság csak részlegesen és lassú reformokon keresztül jutott a politikai jogok gyakorlásához. Elsősorban a képviseleti intézményekben való részvétel cenzusokkal korlátozott jellegére gondolhatunk, de ugyanakkor látható ez a hivatalviselés lehetősége terén is. Az átlagos német polgár a birodalom legtöbb Landjában a hivatalnoki és katonai pályán a nemességgel szemben hátrányban volt. Erre Poroszország a legjobb példa. A hátrányos helyzet még inkább érvényesül a zsidókra nézve, akik a közhivatalnoki pályák egyes kategóriájában nyertek csak polgárjogot (pénzügyi igazgatás vagy egyes igazságszolgáltatási funkciók), a közigazgatási és katonai pályák többsége azonban az 1918-as polgári demokratikus forradalomig szinte teljesen zárva maradt előttük. A jogi biztosítékok ellenére történt ez így, hiszen már az 1812. évi idézett emancipációs törvény megnyitja előttük az értelmiségi pályákat és a községi tisztviselői pályát, míg az 1848. évi decemberi alkotmány a teljes polgári jogegyenlőséget deklarálja a

mint az elnyomó anyaország — alkotmányos gyakorlatától. Megjegyzendő, hogy a legrégebb települések lakói éppen a kivándorlók anyaországbeli vallási üldöztetése miatt első deklarációikban már vallási türelmet vagy éppen vallásszabadságot fogalmaznak meg. Az amerikai alkotmány első tíz módosítása között — az 1791-ben elfogadott amerikai bill of rights-ban — szerepel a vallás szabad gyakorlásának általános megfogalmazása (vagyis a hivatalviselési képességen túlmenő jogok megfogalmazása). E módosítás szerint „a Kongresszus nem alkothat semmiféle törvényt, valamely vallás bevezetésére vagy szabad gyakorlásának eltiltására”. Az 1787-es alkotmányban foglalt kijelentés és az idézett alkotmánymódosítás együttesen teremtették meg a követendő példát az európai burzsoá törvényhozás részére.

hivatalviselés terén is. Megjegyzendő azonban, hogy már az 1812. évi emancipációs törvény is határt szab az idegen zsidók betelepülésének, amikor a betelepülést a belügyminiszter által kiadott állampolgársági engedélytől teszi függővé.⁶ Térhódításuk az értelmiségi hivatáskörökben — mint orvosi, hírlapírói stb. — állandóan növekszik, azonban meg sem közelíti az Osztrák—Magyar Monarchiában kialakult arányokat.

A múlt század hetvenes éveiben lezajló gazdasági válság a német polgárság polarizációját élezte. A nehéziparban és a pénzügyekben érdekelt polgárságon belül (előbbiben a német, utóbbiban a zsidó nagypolgárság) üstökösként tűnnek fel a nagypolgárság csúcsán álló dúsgazdag személyek, illetve családok, akik életmódjukat és társadalmi helyzetüket tekintve a nemesség mellé zárkóznak a társadalmi és gazdasági vezetésben. Emiatt a konzervatív politikai programmal fellépő pártokhoz a zsidó nagypolgárság egy része is felzárkózik. A kispolgárság, amely a középpolgárság hanyatló rétegeiből töltődik fel, számszerűségében növekvő, társadalmi szerepét tekintve pedig a hatalmi elit által „elhanyagolt” réteg. Ez az Európa-szerte tapasztalható társadalmi folyamat mint a polgári fejlődés velejárója már a német egység megszületését megelőző évtizedekben is figyelemmel kísérhető, a kis- és középpolgárság egzisztenciáját az első nagyobb mérvű burzsoá gazdasági válság 1874 és 1879 között már erősen veszélyezteti. A hanyatló kispolgári rétegek körében a gazdaságilag-társadalmilag emelkedő zsidósággal szemben érzett egzisztenciális hátrány érzékelése miatt a politikai antiszemitizmus otthonra lel.

A bismarcki Németország elsődleges jellemzője politikai berendezkedését illetően az állampolgári jogegyenlőség korlátozása. E megállapítás annak ellenére elmondható, hogy még az Északnémet Szövetség fennállásának korában néhány alapvető szabadságjogot — ámbátor korlátok között — deklarált. Bismarck kormányzati rendszerének jellemzőjét a legújabb német történetírás sem a liberális, hanem a tradicionális konzervatív elem őrzésében látja, s fő jellemzőjeként a félig abszolutista módon vezényelt hadsereg túlsúlyát és a társadalmilag és nézetbelileg konzervatív hivatalnoki kar erősségét tartja: „für Bismarck gibt es überhaupt nur eine Regierungsform, das ist er allein, jedenfalls aber die Abwesenheit des Parlamentarismus” (Bismarck számára egy kormányzati forma az adott, a parlamentarizmus mellözése). A politikai porondon ugyanakkor a hetvenes évek Németországában, legalábbis a Reichstag alsó kamarájában a nemzeti liberálisok még vezető szerepet vittek, s programjuk még ekkor tartalmazta az egymásnak ellentmondó elemeket: a feltétlen tiszteletet a kancellár gazdaság-, kultúr- és külpolitikája iránt. Az ő érdekeit szolgálta a bismarcki politika. (A liberális párt mögött állt a zsidóság jelentékeny része is.) E program fő pillérei: a szabadkereskedelemre alapított gazdaság, a szociálde-

⁶ A hetvenes évek tőzsdekrizisei és az azokat követő gazdasági depresszió megerősítette a törekvéseket, s megingatta mind Németországban, mind Ausztriában a kispolgári rétegek hitét a liberalizmusban. Ugyanakkor az antiszemitizmus az arisztokrácia és újonnan kialakuló iparos-nagypolgári rétegek körében is hitelt talált. A németországi zsidóság társadalmi helyzete a császári, majd az azt követő köztársasági periódusban az 1871 előtti korszakhoz képest gyökeresen megváltozott. Teljesen városi réteggé lett. A birodalom mintegy 1%-ra tehető zsidó lakosságának városokba tömörülése nagyméretű volt, létszámuk már a császárkori Németországban is a nagyobb városokban meghaladta a 4%-ot, míg 1925-ben Berlinben 4,3%.

mokrácia elleni küzdelem, a parlamentarizmus népképviselési jellegéhez fűzött kételyek, ebből következően fenntartások az egyenlő titkos választójogi programmal szemben. Támogatja a liberális párt a kancellárt a kultúrharcban és a liberális tartalmú törvényhozásban, ugyanakkor e program rövid jellemzése is mutatja, hogy a liberálisok csak igen korlátozott mértékben törekedtek a demokratizmusra, illetve érdeklődtek a szociálpolitika iránt. Bismarck iránti szimpátiája 1879 körül, a gazdasági válság kapcsán, a kancellár bonapartista államvezetési módszereinek lelepleződésével egyre csökkent. A kancellár politikájának változását nemcsak a kivételes törvény kegyetlensége mutatta. Fő jellegzetessége, amelyet abban összegezhethetünk, hogy a szabadkereskedelmi koncepció feladása és az ipari köröknek és junkereknek kedvező gazdasági és külpolitikai váltás öt szükségszerűen szembeállította a liberális mozgalom mögött álló kereskedelmi tőkével. A Bismarck mögött álló új és immár tartós társadalmi csoportulás: az agráriusok szövetsége a nagyipari tőkésekkel. A liberális párt gyengülését mutatja, hogyan csökken képviselői mandátumainak száma a Reichstagban. A 379 mandátumból 1887-ben még tekintélyes hányadot mondhatott magáénak: 115 képviselőt. E szám 1884-ben 74-re, 1887-re pedig 32-re csökken. A liberalizmus hanyatlása és az antiliberalis-konzervatív tendenciák erősödése a nyolcvanas évek elején önállósuló politikai antiszemitizmus hatását felerősítik. — A liberálisok egyre csökkenő erejükkel támogatják az antiszemitizmus ellen fellépők harcát, amint azt Friedrich Kappnak Theodor Mommsenhez intézett egyik levele is mutatja: „Mutet man uns noch zu, hundert Jahre nach Lessing geistig zu verrohen unsere Bestes, unsere höchsten Errungenschaften zu verleugnen.” (Lelkesedhetünk-e, hogy száz évvel Lessing halála után értékeink eldurvulnak, legszebb eredményeinket megtagadjuk.) A liberális mozgalom baloldalához tartozó Bamberger pedig a konzervatív ideológiának azt a jellemzőjét bélyegzi meg, amely a férfiaság bizonyítékának tekinti, sőt idealizálja akár a vallási, akár az etnikai kisebbség elnyomását: „...aber doppelt schlimm, wenn einem Volk mit barbarischen Neigungen die Brutalitätstheorie als eine Spezies des Idealismus der Kraft, der Männlichkeit, der Sittlichkeit angeprisen werden dürfte.” (Kétszeresen gonosz az, ha egy nép számára barbár szándékkal a brutalitás elméleteit mint az idealizmus, az erő, a férfiaság és erkölcsösség egy fajtájaként felmagasztalják.)⁷

Tehát a múlt század kilencvenes éveiben a polgárosodás általános, már jelzett folyamataihoz képest Németországban újabb sajátosság jelentkezett: a politikai antiszemitizmus a feudális, konzervatív ideológiát valló ipari és junker réteg által támogatott irányzattá vált. Erre az időre tehető a „hasznos” és „káros” tőke közötti megkülönböztetés (Sombart), mely utóbbi a zsidó banktőkét jelentette, s politikai manifesztációjára 1893-ban került sor a Reichstagban. Politikai hatása Magyarországon a világháború előtti és alatti években jelentkezik, szellemi irányítói pedig élénk irodalmi tevékenységet folytatnak.⁸

⁷ Hans Ulrich Wehler: Vom radikalen Frühsozialismus der Vormärz zur liberalen Parteipolitik des Bismarck-Zeit. Friedrich Kapp. 1842—1884. In: *Hans Ulrich Wehler: Krisenherde des Kaiserreichs 1871—1918.* Göttingen, 1970. 250—256. W. W. Massing: Vorgeschichte des politischen Antisemitismus: Frankfurt, 1965. 117.

⁸ Eugen Dühring és Georg von Schönerer eszméiről és hatásokról: *Werner Jacob Cuhmann: Wirtschaftliche und Gesellschaftliche Ursachen der Judenfeindschaft.* In: *Judentum.* 6667—668.

Theodor Herzl a cionizmust úgy jellemzi, hogy az a középosztálybeli zsidó intelligencia túlsúlya és a keresztyén kereskedő és értelmiségi rétegekkel szembeni konkurenciája miatt fellépő antiszemitizmusra reagáló zsidó nemzeti tudat.⁹

A századvégi antiszemitizmussal foglalkozó munkák közös megállapítása, hogy a közép-európai antiszemitizmus tartósságának egyik döntő tényezője az említett késleltetett polgári fejlődésből fakadó társadalmi és politikai-jogi jelenségeken kívül a kelet-európai zsidóságnak a 19. században felgyorsuló mozgása nyugati irányba.¹⁰ Az államok, amelyek a bevándorló menekülteket fogadják: Lengyelország, Poroszország, Ausztria, Magyarország, a 19. század végén és a 20. század elején élénk nemzeti fejlődésben vannak, s így a befogadott idegen lakosság élénk nacionalista mozgalmakkal találja magát szembe.

Az antiszemitizmus mint politikai mozgalom azért élénkült fel a jelzett periódusban az Osztrák—Magyar Monarchia területén, mert ekkor a feszülő érdekelletétek miatt a monarchia politikai rendszere meggyengült. A magyar, deutschböhm és allddeutsch nemzeti mozgalmak egyaránt siettetik e folyamatot. Schönerernek, az allddeutsch „liberális” osztrák polgárság vezetőjének a mozgalma már kifejezetten agresszív, gazdasági ellentétből eredő, de már faji antiszemitizmust tett politikai irányzattá. Ugyanakkor a keresztényszocializmus osztrák vezetőjének, Luegernek a mozgalma és ellentmondásos kapcsolata a katolikus papsággal, több elemét tartalmazza a tradicionális keresztyén teológia zsidóellenességének. Kézenfekvő lenne az osztrák antiszemita mozgalmat arra visszavezetni, hogy a pénzügyek a monarchiában is zsidó kézen voltak. De éppen Ausztriában — hozzátehetjük Magyarországon is — látható legjobban a századvégi antiszemitizmus kettős arculata. A tőkeerős és művelt asszimilált zsidó családok — akik a szellemi életben és különösen a publicisztikában nagy szerepet vittek — nagyobb része az állameszmét tradicionálisan fogta fel. Megjelentek azonban részben a betelepült zsidóság köréből, részben a nem városlakó zsidóság köréből azok a tömegek, amelyek az asszimiláció hiányában a rasszista jellegű antiszemitizmus erősítői az osztrák és magyar középrétegekben. — Azonban a magyar fejlődéstörténet vizsgálata mutatja, hogy a bevándorlás ténye vagy az eltérő szokásrendszer kizárólagosan nem magyarázza a politikai antiszemitizmust, annak elsődleges és fő oka az egzisztenciális konkurenciaharc. Éppen e vonása kölcsönöz az

⁹ *Theodor Herzl: Der Judenstaat. Versuch einer modernen Lösung der Judenfrage.* Wien, 1896.

¹⁰ Romániában — a Havasalföld és Moldva egyesülése után megszületett allamban — nagy tömegben éltek zsidók. Kereskedelmet űztek, vagy földet béreltek a bojáraktól. Polgári jogaik éppoly kevésé voltak, mint a szomszédos orosz birodalomban. Az egyesülés után felvetődött a zsidó egyenjogúsítás gondolata. Az emancipációt követelők taborát külső erők is erősítették. A megelőző évtizedekben lezajló pogromok (így 1866-ban Bukarestben), a nemzetközi zsidó organizáció, az Alliance Israélite éles tiltakozására vezettek. A pogromok újabb hulláma (1870-es évek) az emancipáció követelését különösen élessé teszik, ugyanakkor közrehatnak a magyar közéleti állásfoglalásokban is, mert a nyugati irányba vándorló zsidóknak számát gyarapítják a Romániából — miként a cári Oroszországból — menekülő zsidó tömegek.

Oroszországban a zsidók jogi helyzetének rendezése a jobbágyfelszabadítás utáni polgári reformok idején merült fel. II. Sándor a zsidók emancipációja felé is fontos lépéseket tett. A leg súlyosabb korlátozásokat — mint a hivatásbeli és lakhely szerinti korlátozást — megszüntette. Így Oroszországban a polgári reformok évtizedeiben a zsidó intelligencia eloroszosodik. A kispolgári rétegben az asszimilálódás kevésbé érvényesül. A zsidók jogi helyzetében negatív irányú változás a nyolcvanas években bekövetkező konzervatív irányú változások függvénye.

antiszemita mozgalmaknak „szociális” színezetet — legelső és legjobban kiemelhető példaként Lueger mozgalmában.

A faji alapon szerveződő politikai antiszemitizmus nemcsak a közép- és kelet-európai államokban tűnik fel a múlt század második felében. A demokratikus köztársaságból néhány év alatt bonapartista császársággá átalakuló Franciaország példája jól mutatja, hogy a zsidók jogegyenlőségének eltérő értékelése a demokratizmust vagy a konzervativizmust meghatározó tényezővé válik. Franciaországban is kialakul a zsidókérdésnek előbb kispolgári-paraszti, majd szocialisztikus alapon álló ellenséges megítélése, amely tulajdonképpen a fináncőke ellen irányul.¹¹

Az 1871-es események a francia kispolgári tömegekben egyaránt kelthettek nemzeti és osztályfélelmet, amelyet a zsidó bankőke erőssége miatt antiszemitizmussá lehetett átalakítani. Boulanger tábornok így nőhetette ki magát „General Revanche”-sá, s e tény az 1889-es választási sikeréhez, majd elnökségéhez vezetett. Az antiszemitizmus jelenlétét a francia közéletben már Edouard Drumont kétkötetes műve mutatta, amelyet a francia zsidóság történetéről és helyzetéről írt, s amelyben önmagát antiszemitanak vallja. Az ő antiszemitizmusa is — Lueger felfogásához hasonlóan — keresztény konzervatív jelleget öltött. A Dreyfus-ügy tanulsága végül megmutatta, hogy a demokratikus tradíciók Franciaországot az első világháborút megelőzően megkímélték attól, hogy a nemzet fogalmát a faj fogalmával helyettesítse. — A Dreyfus-ügy azonban nagymértékben járult ahhoz, hogy T. Herzl a palesztinai zsidó nemzeti állam gondolatát felvesse, amelynek a századvégi politikai körülmények ugyan még nem teremtettek realitást, de alkalmassá vált arra, hogy a zsidó nemzeti mozgalom a cionizmus kialakulására vezessen.¹²

A századvégi konzervatív irányzat európai térhódítását mind a belföldi, mind a külföldi irodalomban egyre határozottabban kapcsolják össze azokkal a társadalmi és ideológiai síkon egyaránt jelentkező megnyilatkozásokkal, amelyek a 19. és 20. században a Vatikánt — közelebbről a pápai kúriát — jellemezték. A fő kérdés az, vajon az egyház milyen választ talált a természettudományos gondolkodás, a liberalizmus, majd a munkásmozgalom által felvetett kérdésekre. Mint általánosan jellemzőt elfogadhatjuk azt a szellemes meghatározást, hogy az egyház a világi hatalom politikai változásait követi.

A kúria a világi hatalomból szellemi tényezővé alakulás folyamatában a konzervatív irányú fejlődést választott az egyházon belül jelentkező „modernizmus” és liberális fejlődési irányokkal szemben. A kúria szerepe témánk szempontjából különösen jelentős, mert Magyarországon a századvégi liberális egyházpolitikai reformok és a nyomukban kibontakozó konzervatív ellenállás — a konzervatív erők szerveződéséhez vezettek. E konzervatív erők mögött pedig hol közvetve, hol pedig közvetlenül kimutathatóan a Vatikán is ott állt. Figyelemre méltó továbbá az egyház 19. századi politikai szerepének vizsgálata azért is, mert abban egy, az egész Európára kiható politikai tényezőt ismerhetünk meg.

¹¹ *Gobineau: Essai sur l'inégalité des races humaines* — 1854 — munkája, valamint *Toussenel* kétkötetes munkája: *Les juifs rois de l'époque* (1846-ban első, majd 1888-ban második kiadásban). Mindkét mű jelentőségéről a francia, illetve általában a századvégi antiszemitizmus szempontjából. *Ernst von Schenck: Nationalismus und Antisemitismus*. In: *Judentum*. 722–723., 732–733.

¹² *Martin Plessner: Israel*. In: *Judentum*. Bd. 2. 808–810.

Arról a kérdésről, hogy a liberalizmus milyen mélyen hatolt az egyházi vezetők gondolkodásába és mennyire hatott a kúriához való viszonyukra, megoszlanak a vélemények, ahogyan ezt az a vita is tükrözi, amelyet a 19–20. századi pápai autoritásról az osztrák tudományos irodalomban publikáltak. A 19. századi európai történelemben a liberális eszméket hordozó és politikai reformokat sürgető társadalmi rétegek és pártjaik szembekerültek a társadalmi rétegződés folyamatában az ún. középosztály problémájával — ennek az „osztálynak” átrétegződésével —, amelyen belül az intellektuális elem számszerű és súly szerinti növekedése érdemel figyelmet. Szembekerülnek továbbá a munkásosztály számszerű és pozicionális erősödése miatt a munkásmozgalom által felvetett problémákkal is. Az egyháznak előbb a liberalizmussal, majd a munkásmozgalom által felvetett célkitűzésekkel kellett szembenéznie. A század második felében a liberalizmus „individualizmusa” éppen úgy, mint a marxizmus „kollektivizmusa”, egyházi elítélésben részesült. A napóleoni háborúk kora és azt követően a Szent Szövetség időszaka a liberalizmussal való harc, míg a század második fele, különösen pedig a századforduló és a 20. század a marxizmussal való harc időszaka. A Vatikán politikai helyzetében beállott változás, hogy ti. az olasz egység megszületése útján új kormányzati módszert épít ki, ugyancsak közrehat abban, hogy az egyházi vezetésben az autark vonások erősödhessenek. — Hozzáfűzhetjük, hogy az Európa-szerte centralizált államvezetés megfelelő modellként szolgált ahhoz, hogy a pápai kúria vezetési módszereiben is változást hozzon.

A liberális katolikusoknak az a meghatározása, hogy „Die liberalen Katholiken sind diejenigen, welche die Freiheit nicht bloß in der Welt wünschen, sondern in der Kirche” (A liberális katolikusok azok, akik a szabadságot nem csupán a világi dolgokban, hanem az egyházon belül is kívánják), veszt hatékonyaságából. A pápák pedig már a 19. század húszas éveiben a haladó mozgalmakat (ekkor még elsősorban a liberalizmust) elítélő nyilatkozatokat adnak ki.¹³

Az 1830-as év az egyházra kiábrándítólag hatott, amiként az a pápa negatív megnyilatkozásából kitűnik. Egyetérthetünk azzal a felfogással, hogy az 1830-as év eseményei döbbsítették rá az egyházat arra, hogy a francia forradalom eredményeinek megsemmisítése reménytelen vállalkozás.

Amikor 1861-ben az olasz egység megszületésekor a pápa elhagyja Itáliát, és Németországban lel menedéket, nem sokáig várat magára az enciklika, amely döntő fordulatot hoz a katolikus liberálisok politikájában. IX. Pius a „Quanta Cura” és a „Syllabus errorum”-ban elítéli a vallásszabadságot. A pápai nyilatkozatok a vallási indifferenciát és türelmet az ateizmushoz is keményebben marasztalják el. A liberális katolicizmus helyzete megingott. Joggal állapíthatja meg a liberálisok helyzetéről Orléans püspöke: „Der Liberale Katholizismus war und ist geblieben die Sache einer Minorität — wenn man will: einer Elite” (A liberális katolicizmus volt és marad egy kisebbség ügye — mondható, az elit ügye). A pápai csalhatatlansági dogma szerves

¹³ Így VII. Pius 1821-ben az „Ecclesiam a Jesu Christo”-ban elítéli a Carbonari mozgalmat. XII. Leó 1824-ben az „Ubi primum”-ban az indifferentizmus, a tolerancia és liberalizmus ellen nyilatkozik. VIII. Pius pedig 1829-ben a „Traditi humilitati nostrae”-ban általában a modern politikai tendenciákat veti el. Vö. Heinrich Lutz: Die Sicht der päpstlichen Autorität im ersten Drittel des 19. Jahrhunderts. In: Erika Weinzierl (Elftes Forschungsgespräche) Die päpstliche Autorität im Katholischen Selbstverständnis des 19. und 20. Jahrhunderts. Salzburg, 1970. 26.

folytatása volt a napóleoni háborúk után erősödő antiliberalis egyházi irányzatnak. A dogma mind a kultúrharc, mind pedig a századvégi konzervatív irányzat szempontjából nagy jelentőségű, egyben a Vatikán fokozódó politikai tevékenységének nyit utat.

Az antifeminista és antiszemita mozgalmakat az egyházi vezetés konzervativizmusa közvetlenül érintette, adott időszakban megnyilvánulásait irányította is, ahogy azt a magyar kultúrharc története is bizonyítja. Ez az Európa-szerte tapasztalható jelenség különös élességgel nyilvánult meg egy olyan, a késleltetett polgári fejlődés útját járó, ugyanakkor katolikus többségű államban, mint a dualista monarchia. A katolikus kisebbségű Németországtól sem idegen a jelenség, ott a katolikus Zentrum Párt kifejlődésében, a pártnak a kultúrharcban vitt vezető szerepében manifesztálódott. Később e társadalmi szerep módosult, gondolunk itt elsősorban a keresztény szocializmus eszméinek propagálása terén kifejtett tevékenységére, amikor is a párt — miként arra később kiterünk — elveszti katolikus jellegét, s elsősorban társadalmi szerepe szerint ítéltető meg. A pápai előjogok növekedését a Vatikán vezetésében, a kúriában a centralizált bürokratikus apparátus kifejlődése jelezte, amely különösen XIII. Leo és X. Pius hosszan tartó uralma alatt teljesedett ki. A Vatikán által publikált két enciklika (a „*Dei Filibus*” — 1870. április 24. — és a „*Pastor Aeternus*” — 1870. július 18.) hosszú évtizedekre megszabja a vatikáni kúria munkamódszereit.

Minthogy a kúria a teológiának, a filozófiának és a természettudománynak új eredményeit alig vette figyelembe, nem tudta a századfordulón a katolikus egyházban fellépő „modernizmust”, a különböző társadalmi és ideológiai mozgalmakat a maga komplexitásában felfogni. Sőt a katolikus élet olyan aktivizálódását, amely a saját hibájából választott elzártságából kisegítette volna, kifejezetten elítélte. — A század végén került sor pl. az „amerikanizmus” elítélésére,¹⁴ majd 1901-ben XIII. Leó a „*Graves de Communi*” kezdetű enciklikájában a politikai demokráciától különíti el magát. X. Pius harca a modernizmus ellen tehát már elő volt készítve, amikor trónra lépett 1903-ban. Az új pápa fő feladatának tekintette a hitélet megtisztítását, s ebben olyan fanatikus segítőtársra akadt, mint Benigni.¹⁵ Az 1907-ben kiadott „*Pascendi*” a teológiai modernizmussal szembehelyezkedve egyben az ún. integralizmust is elítéli. Az integralizmus — a kultúra és főleg a szociálpolitika terén — az egyházi és világi politika közelítését, sőt együttműködését hirdette, s XIII. Leo „*Rerum Novarum*”-ából okszerűen következett. 1906-ban X. Pius beavatkozása a német szakszervezeti

¹⁴ Rudolf Lill: Der Kampf der römischen Kurie gegen „praktischen” Modernismus. In: Erika Weinzierl: i. m. 116–122.

¹⁵ Benigni (1862–1937) aki már XIII. Leó alatt kúriai hivatalra pályázik, s azt X. Pius alatt éri el — fő célja az egyházi centralizáció fokozása. — 1907-ben kiadja a *Corrispondenza Romana* c. lapot, majd 1908-ban megalakítja az *Agence Internationale Rome* (A. I. R.) névvel azt a híradási központot, amely a világ összes katolikus sajtóját a „kryptomodernizmus” elleni anyaggal látja el. Fedőnév alatt működő filiáinak sora támogatja munkáját. 1909-ben valóságos titkos ligát épít ki, amelynek tevékenysége révén minden, ami csak távolról is modernizmusnak tűnt, denúciálás tárgya lett. Különös megfigyelés alatt állt az ún. „Kölni irány”, amely „baloldalinak” minősült. Noha az 1914-ben trónra lépő XV. Benedek elhárítja e módszereket, a szervezet tevékenységét 1921-ig folytatja, amikor a pápa a világi szervezeteket felosztatja. A szervezet működése megmagyarázza a világi szervezetek és az egyház által kezdeményezett, később laicizálódott keresztényszocialista mozgalmak, valamint az egyházi szervezet egymástól távolodó irányait. Vö. Oskar Schröder: *Aufbruch und Missverständnis (zur Geschichte der reformkatholischen Bewegung)*. Graz—Wien—Köln, 1969. 365–366.

mozgalomba az új politika jegyében tett kifejezett állásfoglalás volt. Azt nyilvánította ki enciklikájával („*Sigulare quaedam caritate*”), hogy a szociális kérdés nem oldható meg vallási és erkölcsi szabályozás nélkül, s mindkettő a pápa hatáskörébe tartozik.¹⁶

Az 1908-as év fordulatot jelent a német keresztényszocialista mozgalomban, illetve a Zentrum Párt megítélésében. A párt magát interkonfeszionálisnak vallja, s nem a vallási, hanem a szociális tartalomra helyezi a súlyt. A kúriához közel álló kardinális tollából a Zentrumot elítélő megnyilatkozás nem várat magára sokáig. „Nyugati metély”-nek bélyegzi az egyházi befolyás alatt álló és a Zentrum Párt által irányított szakszervezeti mozgalmat is. Témánk szempontjából különösen figyelemre méltó, hogy a főpapi nyílt levél a berlini „*Verbandes erwerbstätigen Frauen und Mädchen*” (a hivatalt vállaló asszonyok és lányok szervezete) számára íródott. Néhány év múltán Kopp kardinális már arról panaszkodik, hogy az általános szakszervezeti sztrájk alkalmával „*die Hetze gegen den Papst und die Kurie angenommen hat*”, vagyis a keresztény szakszervezetek is részt vállalnak a Szentszék elleni kampányban. — Végül 1912-ben a kúria hajlandó korlátozott kompromisszumra lépni, miután látja, hogy az a keresztény szociális tevékenység, amelyet meghirdetett, a merev elzárkózás miatt nem ér el tömegbefolyást. Már itt utalnunk kell a magyar történelmi események teljes időbeli szinkronjára, de a magyar specialitásra is. Az egyházi fórumok a katolikus államokban csak az egyházi munkásegyleteket támogatják, míg azokban az országokban, ahol a katolikusok és nem katolikusok „gondos együttműködésére” szükség van, az interkonfeszionális tevékenység eltűrhető.¹⁷

A korszak kortárs történetírója szerint a magyar kormány a kiegyezés után nem folytathatta a 48-as szintű törvényhozást, ezért a reformok félúton akadtak meg. Ilyen volt a zsidók emancipációja a polgári házasság nélkül — az ezt biztosító törvényt a Ház egyhangúlag fogadta el.¹⁸ A történelmi mérleg készítőjének már rendelkezésre állott a harmincéves távlat, s ugyanakkor azok a friss tapasztalatok is, amelyeket az egyházpolitikai törvények körül kibontakozó heves küzdelmek váltottak ki. Tisza Kálmán publicistája, ahogyan Beksicset a kortársak találóan jellemzik, terjedelmes írásokkal vesz részt e küzdelmekben liberális beállítottsággal, de korántsem radikális társadalmi megoldásokat ajánlva. Ami felfogását mégis figyelemre méltóvá teszi a ma jogtörténetírása részére is, az az, hogy nem okként, hanem következményként tünteti fel a századvég konzervatív irányzatai által programszerűvé tett antiszemitizmust. — A magyar közéletben a nyolcvanas években jelentkező, majd a századvégre megerősödő antiszemitizmus csak kísérőjelensége annak a komplex folyamatnak, amelyet a legújabb jogtörténeti kutatás a tradicionális elemek jelenléteként vizsgál a magyar állam- és jogfejlődésben.¹⁹

¹⁶ Th. Hecker (1819–1888) az amerikai életstílusnak megfelelően ún. paulizmust hirdetett, amelyet sok püspök támogatott. A lényege ennek az irányzatnak az, hogy az egyházi kinyilatkoztatást hit dolgában nem érinti, de a más vallásúak számára érthetetlen liturgikus formákat mellőzni kívánta. Jellemző, hogy az amerikanizmusról Gibbons amerikai kardinális azt nyilatkozta, hogy az nem is létezik, s végül 1949-ben „hèresei fantóme”-ként körvonalazzák.

¹⁷ Kopp kardinális levele a Germániában. *Rudolf Lill*: Der Kampf der römischen Kurie gegen „praktischen” Modernismus. In: *E. Weinzierl*: i. m. 116–122.

¹⁸ A Magyar Nemzet Története. X. Bp., 1898. 673. A korszakot a *Beksics Gusztáv* által írt rész mutatja be.

¹⁹ *Csizmádia Andor*: A jogi hagyományok mint a jogi reformok korlátai Magyarországon a XIX. században. *Jogtudományi Közöny*, 1979. 1. sz. 30.

Úgy véljük, témánk kifejtése során kimutathatjuk azt is, hogy a magyar „középosztály” körében hogyan tűnt fel, majd erősödött az antiszemitizmus, amely az értelmiségi hivatásterületet a „történelmi középosztály” számára akarta fenntartani. Ennek a folyamatnak a vizsgálata azért is jelentős, mert kapcsolatba hozható a századfordulón jelentkező polgári radikalizmus társadalmi hátterével, a polgári demokratikus forradalom programjának kialakulásával. E program pedig egyértelműen a feudálkapitalista állam és jogintézmények reformját jelentette. — A polgári demokratikus reformprogram ismeretében van jelentősége annak, hogy felidézzük azokat a véleményeket, amelyek részben a zsidó értelmiségi réteg gyarapodására, részben pedig a vagyontalan értelmiségi réteg megjelenésének veszélyeire, a „szellemi proletáriátus” kiképződésének következményeire irányítják a figyelmet.

A dzsentri lesüllyedésének társadalmi jelentőségét emeli ki a századfordulói magyar politikai gondolkodás új vonásait vizsgáló tanulmány. A dzsentri birtok szanalásának kérdése, e társadalmi réteg integrálódása a magyar értelmiségbe, amely már a reformkor nagy gondolkodóit is foglalkoztatta — immár égető kérdéssé vált.²⁰ A centralisták 48 előtti társadalomszemléletében még együtt jelentkeznek az „erős polgári rend”, a „független középosztály”, valamint a nyitott társadalmi utánpótlással képződő honorációréteg igénye. Eötvös József óvja a honorációrokat, nehogy fölfelé emelkedésükben a nemességhez idomuljanak; „...ez az osztály csak a néppel — melynek soraiból kilépett — vívhatja ki jogait, s ezért minden becsületes plebejusnak, ha százszor honoratior volna, s a hírlapokban jól fizetett cikkelyeket írhatnak is, minden törekvéseit nem saját osztálya, amelynek mint külön osztálynak jövője sincs — de az összes nép állásának emelésére kell fordítani.”²¹ Joggal állapítja meg Eötvös munkásságának elemzője, hogy e program illúziókkal terhes, de nemcsak azért, mert a forradalom utáni politikai vezetés nem az értelmiségre várt, ahogyan azt mind a 48-as, mind pedig a 67-es kabinet tagjaként Eötvös maga is tapasztalhatta, hanem azért is, mert az értelmiségi réteg utánpótlása nem a plebejus elemekből származott, hanem részben az egzisztenciális válságba jutó dzsentriből, s egyre nagyobb mértékben az ipari és kereskedő burzsoázia gyermekeiből. *E körben súlyát és jelentőségét tekintve növekszik a polgárosult zsidó elem.* Döntő kérdéssé válik tehát, hogy az egész magyar társadalomban a zsidóság befogadása milyen mértékben történik meg, de még nagyobb jelentőségű kérdéssé válik, hogy az értelmiségi rétegbe való befogadásuk a dzsentri fokozódó túlsúlya következtében zökkenőmentesen zajlik-e?

A polgári átalakuláshoz kötött jogegyenlőségi küzdelemnek — ezen belül a zsidók emancipációjának is — kiinduló korszaka hazánkban a felvilágosodás eszméit érvényesítő fejedelmi abszolútizmus kora. II. József 1783-ban kiadott „Systematica judaicae regulatio”-jában a zsidóknak jelentős jogokat biztosított. A bányavárosok kivételével a városokba betelepülhettek, ipari és kereskedelmi tevékenységet folytathattak, s az egyetemi tanulás lehetősége is megnyílt számukra. A rendelet hatására a városba költöző zsidó polgárok a városok iparos és kereskedő köreiben ellenszenvet váltottak ki, s a városok privilégiumaikra hivatkozva betelepítésüknek

²⁰ Szabó Miklós: Új vonások a századfordulói magyar konzervatív politikai gondolkodásban. Századok, 1974. 1. sz. 9.

²¹ Sőtér István: Eötvös József. Bp., 1957. 122.

ellenálltak. II. József halála után számos város kiutasítja, a Helytartótanács azonban védelmébe veszi őket.

Az 1790/91-i országgyűléshez a zsidók kérvénnyel fordultak: „Most, hogy a Karok és Rendek II. Lipót császár és király kölcsönös akaratával huszonöt esztendei szünet után újra országos gyűlést tartanak és mindnyájuk óhaja, törekvése, munkássága oda irányul, hogy a sokat hányatott Magyarország erős, biztonságos rendszerben boldoggá, szerencsésé váljék és a közjólét minden lakónak egyformán, rend és osztálykülönbség nélkül legyen része, szabadjon nekünk is, Ábrahám ivadékainak, kik a balsors különféle szerencsétlenségei által évek hosszú során át szenvedünk, színetek elé járulni és parányit remélni abból a boldogságból, amelyet most az egész haza töledek és új királyunktól vár. Legnagyobb fájdalomkra eddig megvetettek bennünket, de nem önhibánk miatt, itt-ott nem úgy bántak velünk, mint ahogy emberekkel egy és ugyanazon ország lakosaival szokás, hanem miként rabszolgákkal, hogy ne mondjuk, igásmarhákkal. Városról-városra, faluról-falura üzettünk, kitéve gyakorta a csöcselék nevetsége, gúnya, bántalmainak; még az ország és válaszutakon is, melyeken pedig kell, hogy minden utasnak bátorsága, biztos járása legyen, a dévaj ifjúság nem ritkán kövekkel dobált minket, büntetlenül. De most már kisütött úgyszólván egész Európa boldog napja, amennyiben többé senki sem olyan vad és műveletlen, hogy nem ismerné azon kötelességeket, amelyekkel ember embernek természet szerint tartozik. Most már úgyszólván mindenütt fölemelte fejét a józanabb filozófia, az a bölcsészet, amely világos és érthető szóval mindenkit kivétel nélkül arra oktat, hogy bűn nélkül az államnak egyetlen lakója se sérthető bármely vallás, rend, módban legyen és bármely állam lakói közt nincs ember, aki az élet-test fönntartás, a hír- és vagyonszerzés méltó jogát ne nyerhetné el. Maga a keresztény hit, melynek követői az előbbi századokban a római egyházhoz nem tartozókat tüzzel-vassal üldözni nem áttartották, most a keresztény nyájasság szelid szellemét csöpögtetni mindenkibe és privátim vagy nyíltan hangoztatja, hogy minden ember testvér, ennél fogva senkin sem szabad büntetés nélkül jogtalanságot elkövetni...” — kilencven szakaszban sorolja föl a beadvány a kívánságokat, amelyek a teljes szabad vallásgyakorlatra, szabad költözésre, ingatlanszerzésre, szabad iparüzésre, teljes tanszabadságra stb. vonatkoztak.²²

A zsidók emancipációja a reformkori országgyűléseken is többször visszatérő témaként szerepelt. Az 1839/40. évi országgyűlés a vallásszabadság és felekezeti egyenjogúság megvalósításának keretében foglalkozott a görögkeleti valláshoz és az izraelita felekezethez tartozók jogállásával. Szó volt az unitárius vallás befogadásáról is, de azt a főrendek miatt elhalasztották. A Deák Ferenc egyházpolitikájával foglalkozó tanulmány az 1840. 29. tc. keletkezési körülményeiről írva kiemeli, hogy az alsótábla liberálisai az izraeliták „elnyomott polgári helyzetét az igazsággal ellenkezőnek tartották”. Főleg azt kifogásolták, hogy „egy olyan néposztály, amely a közállománynak legkevesebb polgári kedvezéseivel él, annak terheiből minden polgárok között legtöbbit viseljen, s a törvényes adózásokon felül »türelmi adónak

²² A kérvényt *Büchler Sándor* adja közre az IMIT Évkönyvének 1900. 85–86. oldalain. Az országgyűlés kiküldte a bizottságot, gróf Haller József tervezetét azonban nem tárgyalta az országgyűlés, így az 1840. 29. tc.-ig az 1790. 38. tc. (De Judaeis) volt hatályban. E törvénycikk szentesítette a II. József által előirt rendelkezéseket. *Venetianer Lajos*: A magyar zsidóság története. Bp., 1922. 93–94.

neve alatt« még külön súlyos adóval is terheljék”. Az is káros, hogy az izraelitákat polgári tekintetben is elhanyagolják. Ezért feliratot készítettek a türelmi adó eltörlésére, és arra, hogy az izraelitáknak a polgári jogokban való részesítését biztosítsák. Előbb a főrendek, majd a királyi válasz kívánt több módosítást. Az alsótábla liberálisai felmérve a helyzetet, kiindulópontnak ezt is elfogadták. Így keletkezett az 1840. 29. tc. a zsidókról, amely megengedi az egész országban való szabad lakhatásukat, a bányavárosokat kivéve, gyárak alapítását mesterség és ipar üzését. Elrendeli állandó vezeték- és keresztnév viselését, egyházi anyakönyvek vezetését és azt, hogy okleveleiket és szerződéseiket „a hazában és bekapcsolt részekben divatozó élő nyelven kell szerkeszteni”. Ezek az 1812. évi porosz emancipációs törvény feltételeihez hasonló feltételek. Azokban a városokban, ahol eddig telket vehettek a zsidók, e gyakorlatot a jövőben a törvény állapítja meg.²³ A vallásügyi kérdések a liberális követek, s különösen a távollétében is nagy hatást gyakorló Deák munkássága révén az 1843/44. évi országgyűlésen is fontos szerepet játszottak. Az országgyűlés második hónapjában Klauzál Gábor indítványára határozatot fogadtak el, amely a liberális egyházpolitika alapelveit összegezi, megjegyzendő azonban, hogy a javaslat a zsidók jogállását nem érinti, minthogy az csak a bevett vallásfelekezetek egyenlőségének és viszonyosságának biztosítását tűzte ki célul.

A vallásszabadság követelésének törvénybe iktatása jelentős témája az 1847-ben összehívott országgyűlésnek is. Az Ellenzéki Nyilatkozat tartalmazza a vallásszabadság követelését, de a zsidók jogegyenlőségének témája más formában is felvetődött az 1848-as törvényhozás munkálataiban. 1848. január 21-én az alsó tábla hozzáfogott a városi törvényjavaslat tárgyalásához, a vita a letelepülési jog, valamint a választójogosultság körül folyt. A zsidók letelepülését az 1840. 29. tc. már szabályozta, de a választói jog terén a városi követek a zsidók jogosultságát korlátozni akarták a megyei küldöttekkel szemben, akik valláskülönbség nélkül kívánták a jogosultság rendezését. A pozsonyi országgyűlés végül a zsidóellenes tüntetések következtében a választójog terén az egyenlőséget csak a bevett vallásfelekezetekre szűkítette, kárpótlásul azonban a zsidók teljes emancipációjának tárgyalását határozta el. 1848 márciusában a 12 pont követelése között 4. pontként szerepelt a „Törvény előtti egyenlőséget a polgári és vallási tekintetben” is. A felekezetek egyenjogúsítása azonban csak arra szorítkozott, hogy az unitárius vallást, mely Erdélyben a 16. század óta bevett vallás volt, Magyarországon is bevett vallássá nyilvánítsák, s a már bevett vallásokra „különbség nélkül tökéletes egyenlőséget állapítsanak meg”. A jövődő jogalkotás feladatává tették a részletek szabályozását. Az 1848-as esztendő jogalkotása a zsidók egyenjogúsításával adós maradt. Ebben szerepet játszott az a zsidóellenes zavargás is, amely Pozsonyban ismételten megnyilvánult, s amivel kapcsolatban Kossuth keserűen jegyezte meg: „. . . fáj az ember lelke, ha mindenütt látja a szabadság országának terjedését, s abból csak a zsidó népet látja kizárva, de az előítélet megvan, s annak valóságával a költő szerint: »istenek is hiába küzdenek«.” — Voltak azonban olyan küldöttek is, mint Bónis Samu, akik a zsidóellenes hangulat ellenére egyenjogúsításukat szükségesnek tartották, s óvták a törvényhozást az elszórtan

²³ *Csizmádia Andor*: Deák Ferenc egyházpolitikája. (Különnyomat a Zalai Gyűjtemény 5. számából.) Zalaegerszeg, 1976. 20 és 29.

jelentkező demonstrációk hatásától: „...nem lehet azokkal egy véleményen, akik az ingerültséget veszik tekintetbe, a törvényhozást apró utcai demonstrációk nem vezethetik, hanem csak elv és igazság; a rendetlenkedés hőseit meg kell büntetni, nem pedig annyira megtisztelni, hogy miattok az igazság szempontja elmellőztessék.” Az emancipációs törvényt sürgette Kállay Ödön 1848. július 12-én beterjesztett interpellációjában, majd ugyancsak ő július 26-án önálló indítványként terjesztette elő a zsidók egyenjogúsítását. Megjegyzendő, hogy az indítvány első része a letelepedett zsidókat kívánja egyenlő jogokkal felruházni, míg az indítvány második része a letelepedés engedélyezését állandó rendes adó fizetésétől teszi függővé. Horváth Boldizsár 1848. augusztus 3-án már a következő javaslatot terjesztette a ház elé: „Az osztályok kivétel nélkül azon a véleményen összpontosultak, hogy mind a legújabb törvényekben foglalt egyenlőségi elv alapján, mind az igazság és humanitás örök törvényei szerint, de a nemzet oszdatlan egységének s erejének tekintetében is, az izraelitákat polgári jogokra nézve, az ország többi lakosaival egyenlősíteni kell. Három osztály a törvényjavaslat rögtöni tárgyalása mellett nyilatkozott, de a többi hat osztály a magyar nemzetiséget biztosító általános honosítási s letelepedési törvényt ez ügy mellőzhetetlen előzményéül tekintvén... a minisztériumot pedig egyúttal megbízatni vélte az iránt, hogy az általános honosítás és telepítés tárgyában s akár ezzel kapcsolatban, akár azt megelőzőleg a zsidó emancipációra nézve törvényjavaslatot terjesszen e ház elé...”²⁴

Végül a szegedi országgyűlés 1849-ben törvényt alkotott a zsidók emancipációjáról, amely annak kijelentésével, hogy „a hazának polgárai közt vallásbeli különbség jog és kötelesség tekintetében nem lévén”, megállapítja, hogy „a magyar álladalom határain belül született vagy törvényesen megtelepedett mózes vallású lakos, mindazon politikai és polgári jogokkal bír, amelyekkel annak bármilyen hitű lakosai bírnak”.²⁵

Témánk kapcsán nem érdektelen annak vizsgálata, hogy Magyarországon az egyházpolitikai liberalizmus milyen mértékben hatotta át a polgári korszak jogalkotását. Eötvös két kultuszminisztersége idején alkotja meg a magyar törvényhozás azokat a törvényeket, amelyekben az egyházpolitikai liberalizmus leginkább felismerhető. Az is vizsgálandó továbbá, milyen erők gátolták a liberalizmus teljes megvalósulását a kiegyezést követő évtizedekben. Mint ahogyan témánk közvetlen előzménye a századvégi utolsó liberális egyházpolitikai törvényhozás is.

Eötvös nézeteit a szabadságharcot megelőző időből, az 1848-as közoktatási törvényjavaslat miniszteri indokolása állítja elénk: „...a másik kérdés, amely itt felmerül az, hogy kell-e minden egyes vallásfelekezet számára külön iskolát nyitni? ...Én részemről meg vagyok győződve, hogy kétségen kívül el fog jönni az idő, amikor a népnevelésben mint a felsőbb nevelésben is a vallások szerinti elkülönítés nem leendő szükséges, s kívánatosnak tartom, hogy ezen idő minél előbb bekövetkezzék.”²⁶ A vallásszabadság mértékét Eötvös — ekkor — azon a szinten állítja elénk, ahogyan Marx azt a francia forradalmi jogalkotás mércéjében mutatta meg. Eötvös

²⁴ Az 1848-as országgyűlés eseményeit idézi *Venetianer: A magyar zsidóság története.* 162–172.

²⁵ Az 1849. I. tc.-et közli *Beér—Csizmadia: Az 1848/49. évi népképviselői országgyűlés.* Bp., 1954. 873. Az 1849-es szegedi országgyűlésen alkotott törvényre l. bővebben *Csizmadia Andor: Deák Ferenc egyházpolitikája.* 35.

²⁶ Eötvös indoklása a törvényjavaslatához. Közlöny, 1848. augusztus 5.

szerint „az egyetlen, amit a kereszténység követelhet az államtól, a teljes szabadság, ha az egyházi és világi hatalom egymástól függetlenül, egymás mellett léteznék, az a vallás természetes állapota a keresztény országokban”.²⁷ Az 1849. évi júniusi szegedi nemzetgyűlés teljesítette a zsidóknak a márciusi törvényhozás alatt elmaradt egyenjogúsítását polgári és politikai jogok tekintetében, de ezt a törvényt a neoabszolutizmus nem fogadta el, akárcsak a forradalom alatt alkotott többi törvényt.

Eötvös az emigrációból való hazatérése után írta meg a „XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra” című munkáját, amelyben az adott helyzetben azt az államot kereste, ahol az emberi szabadság érvényesülési feltételeit meg lehet teremteni. A szerző tragédiája — ahogyan találóan jegyzi meg az Eötvös kultusz-kormányzati és jogalkotó tevékenységét bemutató mű —, hogy korának egyik legreakciósabb állama, az osztrák császárság részére akart útmutatást adni, s hogy ezt a címzett számára elfogadhatóvá tegye, saját előbbi nézeteit korlátozni kénytelen. — Eötvös irodalomtörténeti méltatója világít rá, hogy míg pályájának első fele a felvilágosodás eszméinek liberális kompromisszumát hozza létre, amely nem egy demokratikus vonással bír, 1849 után Eötvös demokratikus liberalizmusa „visszasorvad burzsoá liberalizmussá”.²⁸

Az 1861-i országgyűlés csak a felirati vitában merült ki. Ennek során a zsidók emancipációját olyan erővel vetették fel, hogy június 17-én bizottságot küldtek ki a törvényjavaslat előkészítésére. A bizottság javaslata nem került tárgyalásra, minthogy az országgyűlés már augusztus 21-én feloszlott. Tisza Kálmán javaslatára azonban határozatilag kimondták, hogy az országgyűlésnek tervében volt a zsidók egyenjogúsítása.²⁹

Az 1867. évi 17. törvény létrejöttének körülményeit azért szükséges részletesebben felidézni, mert a numerus clausus törvényt elfogadó nemzetgyűlés e törvény liberalizmusát megtagadta.

Az 1865. december 14-én megnyílt országgyűlés tárgyalásai során 1866. február 23-án, a felirati javaslat részletes tárgyalása alkalmával Deák Ferenc a következő kijelentést tette: „... azt gondolom, hogy a legegyszerűbb módja az emancipációnak az lesz, ha mindenütt, ahol a törvény eddig különbséget tett a vallások közt, azon törvények illető pontjánál kimondjuk, hogy minden valláskülönbség nélkül, ideértve az izraelitákat is, amit sokkal célravezetőbbnek tartok, mintha arról az eszméről, emancipációról, külön törvényt alkotnának... De politikai tekintet is szól amellett, miért nem akarnám ezen dolgot külön, hanem minden törvényben együtt tárgyalni, noha nem bánom, ha külön cikkben is kimondatik. Indokul véleményem mellett azt hozom föl, *hogya e dolog külön tárgyalatik és külön törvénycikkben mondatik ki, akkor bizonyos föltételek merülhetnek föl* [kiemelés — Sz. K.], például sokan a polgári

²⁷ Eötvös: A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra. Bp., 1886. 275.

²⁸ *Csizmadia Andor*: Eötvös József kultusz-kormányzati és jogalkotó tevékenysége. Különlenyomat a Gazdaság- és Jogtudomány (MTA IX. Osztályának Közleményei) 1971. évfolyamából.

²⁹ Podmaniczky Frigyes báró, Szalay László, Trefort Ágoston, Simonyi Lajos báró és Jókai Mór foglaltak állást az emancipáció mellett. A kiküldött bizottság javaslata letelepülési, illetve honosítási törvénytől tette volna függővé azt. Megjegyzendő, hogy a reformkori országgyűléseken is ilyen korlátozást látunk, a honosítási törvény a galíciai bevándorlás fékezése érdekében gyakran merült fel. Vö. *Venetianer Lajos*: A magyar zsidóság története. 212–214.

házasságról fognak beszélni. Lehet, hogy ez igen fontos, igen hasznos lesz, de nem szeretném a polgári jogok teljes megadását oly föltételekhez kötni.” Deák megnyilatkozása jól mutatja, hogy ismeri a polgári házasság ellen felsorakozó erőket. Még egy szempontból is figyelemre méltó Deák idézett felszólalása. A reformkori országgyűlések vitái után, s az 1848-as események tanulságai alapján tisztán állt előtte a másik aggály is: „Van azonban egy, amit ne hozzá kötve, hanem ezzel párhuzamban óhajtók és ez egy bevándorlási törvény, de ezt nemcsak a Mózes vallását követőkre, hanem minden bevándorlóra kívánnám megállapíttatni.”³⁰ Mivel azonban minden törvényt külön a zsidókra való figyelemmel szövegezni nehéz lett volna, mégis külön törvény megszavaztatása látszott alkalmasabbnak.

Az 1867. február 17-én kinevezett felelős magyar minisztérium, amelynek elnöke Andrássy Gyula gróf, igazságügyminisztere Horváth Boldizsár, kultuszminisztere pedig Eötvös József báró volt, szembekerült az 1861-ben meghirdetett program valóra váltásának nehézségeivel. Andrássy Gyula miniszterelnök egy nála tisztelgő zsidó küldöttségnek 1867. március 3-án azt a felvilágosítást adta, hogy az emancipáció ügyét siettetni nem szabad, mert a kérdés megoldásánál a keresztények érdekeit is tekintetbe kell venni.³¹

Ezek után az ellenzék vette kezébe az ügyet. Elsőként Tisza Kálmán nyújtott be interpellációt az ügyben az 1867. március 26-i ülésen azok után, hogy a Ház Nyáry Pál képviselő fellépésére a nemzetiségi törvény megalkotását napirendre tűzte. Tisza interpellációja így hangzott: „Szándékozik-e a minisztérium a különböző hitfelekezetek egymás és az állam iránti viszonyának a jogegyenlőség alapján való megoldására és hűbéri természetű viszonyok rendezésére nézve még ezen év folyamán törvényjavaslatot terjeszteni a ház elé?” Horváth Boldizsár igazságügyminiszter válasza: „A mi különösen az interpellatio első tárgyát képezi, a kormány egy általános honosítási törvénnyel együtt a vallásegyenlőség és vallásfelekezetheliek egyenlő politikai joggyakorlata iránt még a jelen törvényhozási szak alatt javaslatot fog terjeszteni a ház elé.” Az 1867. június 22-i ülésen Bernáth Zsigmond indítványa³² a belügyminisztert egyenesen felszólítja az izraeliták egyenjogúsítását biztosító törvényjavaslat benyújtására.

A törvény megalkotásának körülményei között jelentős epizódként tarthatjuk számon Deák Ferencnek, Pest belváros képviselőjének ugyancsak a zsidók emancipációja tárgyában 1867. június 26-án benyújtott interpellációját, amely *újra felveti* a törvényhez kapcsolódva a honosítás rendezését. Eötvös József báró kultuszminiszter válasza nem hagy kétséget az iránt, hogy az emancipáció ügyét ekkor még ő is össze kívánta kapcsolni a honosítás rendezésével.³³

³⁰ Az 1865. évi december 10-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. (A továbbiakban az 1865–68-as ciklus országos ülésein történő megnyilatkozásokat csak a tárgyalási napnak a szövegben történő feltüntetésével jelezzük.)

³¹ *Venetianer Lajos*: A magyar zsidóság története. 247.

³² Az 1865. december 10-ére hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi Irományok. II. 230. 119. sz. irat: „Tisztelettel szólíttatik fel a magyar királyi belügyminisztérium: Terjesszen a ház elé izraelita honfittársaink polgári jogaikban való egyenjogúsítását ünnepelesen nyilvánító és őket ezen jogban tettelleg beiktató törvényjavaslatot. Bernáth Zsigmond az ungmegyei n-karesi kerület képviselője által.”

³³ *Deák* interpellációja: „Az iránt interpellálok ugyanis a minisztériumot, hogy a zsidók jogegyenlőségére nézve szándékozik-e a minisztérium még a szünidő alatt törvényjavaslatot készíteni, hogy összejövetelünk

A törvényjavaslat az őszi ülészakon került a plénum elé. Andrassy Gyula miniszterelnök 1867. november 25-én teszi a Ház asztalára a javaslatot, Deák pedig még ugyanezen az ülésen a bizottságokhoz kéri juttatni. A Gajzágó Salamon jegyző által felolvasott, két rövid szakaszból álló törvényjavaslat figyelemre méltó módon nem tesz említést a honosításról. A törvényjavaslat tárgyalására december 20-án került sor. Miután Csengery Imre a törvényjavaslatot felolvasta, Kerkápoly Károly a törvényjavaslat indokolását adta elő, a központi bizottság jelentése formájában. — Tisza Kálmán pedig a VII. osztály véleményét olvasta fel: „Jelentése az osztályok előadóiból alakult központi bizottságnak az izraeliták egyenjogúságáról polgári és politikai jogok tekintetében szóló törvényjavaslatról.” A központi bizottság ajánlja a törvényjavaslatnak az alább előadandó módosítás mellett elfogadását, minthogy eleget tesz a közvetlen szükségnek, ezért oly jónak tekintendő, melynek birtokba vehetését még egy jobbra való törekvésből sem kívánná késleltetni. Óhajtaná azonban, hogy fejeznék ki kívánságát az országgyűlés az iránt, hogy a minisztérium a vallás- és kultuszszabadság biztosításáról s a különböző hitfelekezetek polgári és politikai egyenjogúságáról még e jelen országgyűlésen törvényjavaslatot terjesszen elő. Az említett módosítás az első szakaszra vonatkozik, s a szerint következő lenne annak szerkezete: „az ország izraelita lakosai a keresztény lakosokkal minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt jogosítottnak nyilvánítatnak. Pesten decz. 18.-án 1867. Kerkapoly Károly, mint a központi bizottság előadója.” — „A VII-dik osztály véleménye a 64-dik számú javaslat iránt. . . . Azt látja azonban helyesnek, hogy olyan módon eszközöltessék ez, hogy egyszer s mindenkorra tisztába jöjjünk az iránt: miszerint hazánkban a polgári és politikai joggyakorlatra a hitelvek, amelyeket valaki vall, az hogy minő felekezethez tartozik, semminemű befolyással nem bírnak. Ezt kívánja a kornak felvilágosodott szelleme, ezt a politikai előrelátás. . . . Igen jól tudja azt a VII. osztály, hogy egy állam sem engedheti meg, hogy bárki hitelvére hivatkozva, megtagadhassa polgári kötelességeinek teljesítését, tudja, hogy ezt még Észak-Amerika sem tűri meg, amelyben a vallásszabadság oly mértéke van életben, minőnek másutt Európa egyetlen államában sem találjuk; és éppen ezért elismeri, hogyha majd általános vallási törvényt fog alkotni — aminek pedig mielőbb alkotatnia kell —, meg lehet és meg kell óvni az államnak is érdekeit; de most nem vallási, hanem oly törvény alkotásáról van szó, amely a vallásnak — a központi bizottság-javaslatára szerint csak egy vallásnak — a politikai jogok gyakorlatára vonatkozó befolyását határozza, illetőleg szünteti meg.

Ezen törvény már, amely a politikai jogok gyakorlatáról szól, helyesen csak úgy lesz szerkesztve, ha határozottan kimondja, hogy a hit, amelyet valaki vall, a hitfelekezet, amelyhez tartozik, neki politikai jogokat nem is ad, de tőle azokat nem is veszi el.” A

után tüstént fölvehessük azt, úgy szintén azzal mégis kapcsolatban lévő honosítási törvényre nézve is.” *Eötvös* vatasa: „A minisztérium teljes kiterjedésében méltányolja ezen kérdés fontosságát, éppen ezért a jövő ülészak kezdetén, azonnal az elnapolás után, kapcsolatban a honosítási törvénnyel törvényjavaslatot fog a ház elé terjeszteni.” Megjegyzendő, hogy ugyanezen az ülésen *Tisza Kálmán* saját márciusi interpellációjára hivatkozva Deák interpellációját értelmezi: „Pest belvárosa érdemes képviselője interpellálta a minisztériumot zsidóügyben is, nem ugyan azon alakban, amint én interpelláltam volt, de azt most nem folytatom. . . .” Az alapvető különbség, amire *Tisza* utal a vallási egyenjogúság biztosítása általában (*Tisza*), illetve a zsidók polgári jogegyenlősége (*Deák*).

Tisza által benyújtott törvényjavaslat-tervezet szövege: „Törvényjavaslat az ország különböző hitvallású lakói egyenjogúságáról polgári és politikai jogok tekintetében. Mindazon törvény, szokás, vagy rendelet, amely az ország lakói között a polgári és politikai jogok gyakorlásában hitvallásuk miatt különbséget állapít meg, ezennel megszüntetettvén, az országnak bármely hitvallású lakosa minden polgári és politikai jognak törvény értelmében gyakorlására egyaránt képesítettnek nyilváníttatik. Kelt Pesten, decz. 18-án 1867. Tisza Kálmán, mint a VII. osztály előadója.”³⁴

Mindkettő tehát a zsidók egyenjogúsításán túlmenő, a különböző hitfelekezetekhez tartozók polgári és politikai jogegyenlőségét sürgette. Tisza az osztály véleményéhez egy törvényjavaslatot is szerkesztett, amelyet „mint külön indítványt” tett a Ház asztalára azzal a kéréssel, hogy a központi bizottság által javasolt törvény elfogadása után az minél előbb napirendre tűzessék. A december 20-i vitán Bernáth Zsigmond képviselő adott hangot annak, hogy *a zsidók emancipációját a honosításhoz kell kötni*: „... néhány nappal az interpellatio után Pest városának érdemes követe, midőn szintén interpellációt adott be, és . . . hozzá tette azt is, hogy honfiúsítani kell előbb az izraelitákat és azután kell kimondani az egyenjogúsítást: mert nem minden izraelita lakos egyszersmind honfitársunk, sokan vannak olyanok is, akik bevándoroltak és a honfiúsítási szabályokat be nem töltötték.” — A törvényjavaslatot ezután vita nélkül olyan felkiáltások mellett, hogy „maradjon a szerkezet” — fogadta el a Ház. — A főrendiházi vita és királyi szentesítés igen gyorsan megtörtént, december 28-án Andrássy Gyula miniszterelnök a törvény szentesítését a Háznak bejelentette, s azt végrehajthatónak nyilvánította. A rövid törvény magát az izraelita vallásfelekezetet még nem tette a többi vallásfelekezettel egyenjogúvá, de elegendő volt arra, hogy 1868-ban Eötvös királyi elhatározást eszközöljön ki, s az egyenjogúság előfeltételeként a hitelveket és szerkezetet megállapító kongresszus összeüljön. Végül a szervezeti formák kiépültek, amit a kormány jóvá is hagyott. A zsidó vallás bevett vallássá nyilvánítása azonban még negyed századig váratott magára.

A *vatikáni zsinat* többsége által megfogalmazott pápai tévedhetetlenség Európaszerte reagálást váltott ki a kormányok részéről, így Ausztriában és Magyarországon is felvetette újra az állam és az egyház kapcsolatának kérdését.³⁵ A kormány elutasító álláspontja az infallibilitással szemben — konkrét esetek kapcsán — vetette fel a placetum jog alkalmazásának kérdését. Lükő Gábor 1873. június 28-i interpellációja és Trefort Ágoston kultuszminiszter válasza adott alkalmat arra, hogy Deák utolsó nagy országgyűlési beszédét előadja.³⁶ Trefort egyházpolitikai megnyilatkozása inkább visszatekintő, historizáló, bár röviden programot is adó, míg Deák beszéde, noha ugyancsak tartalmaz történeti fejtegetéseket, inkább politikai programnak fogható fel. Trefort: „Az 1848.-i események középkori feudális állapotban találták az országot. Az 1848. mozgalom megtörte ezt az állapotot, és rögtön beállott az átalakulási processzus. De többnyire csak a nagy elvek kimondásánál maradt, amelyeket az institutiókba bevezetni csak később sikerült. Az átalakulási processzus most sincs befejezve és a középkori anyagból sok van még az institutiókban és az

³⁴ Képviselőházi Irományok. III. 72. 178. és 179. sz. irat.

³⁵ Az infallibilitás kérdésének, s az azt tárgyaló irodalomnak legújabb bemutatása: *Csizmadia Andor*: Deák Ferenc egyházpolitikája. 53. sk.

³⁶ Az 1872. szeptember 1-jére hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi Napló. (A továbbiakban csak a felszólalás időpontjára hivatkozással történik az idézés.)

emberekben. Különösen a viszony az állam és az egyház között az, mely a régi maradt.” *Az állam és az egyház viszonyait vagy a vallás gyakorlásának szabadságát Trefort különválasztja azoktól a szabadságjogoktól, amelyek az állam szabályozási körébe tartoznak, s ez megnyilatkozásának programadó része, amely Deák és Eötvös felfogásához rokonítja.* „Ide tartozik elsősorban a törvény — nem a vallás szabadságáról —, hanem a vallás szabad gyakorlásáról és a vallásfelekezetek egyenjogúságáról. . . . A vallási élet szabadságának érdekében következik, hogy a vallási viszonyoktól külön választassanak azok az ügyek, amelyek természetüknél fogva nem a valláshoz, az egyházhoz, hanem az állam rendelkezése alá tartoznak, mint például a polgári és politikai jogok gyakorlása, s a házasság polgári oldala és viszonyai”. — Deák a reformkori és az 1867-es ismertetett egyházpolitikai koncepciójának mintegy szerves folytatásaként fejt ki álláspontját. Az ún. észak-amerikai és európai törvényhozást karakterizálva, az amerikai megoldás mellett nyilatkozik, amely „azon elvből indul ki, hogy az állam a cultusok dolgába minél kevesebbet avatkozzék. . . . Csekély módosítással úgy tekintette a cultusokat . . . a statussal szemben, mint associatiokat és valamint minden associationra nézve, úgy a cultusokra nézve is, ha azoknak tanai vagy eljárása a statusra veszélyesek voltak: az ellen fellépett.” A reálpolitikus Deák nyilatkozik meg az európai megoldás — ideértve a hazai állapotok megítélését is — bemutatásakor: „. . . a legújabb időkig majdnem minden államnak megvolt a maga államvallása. . . , ez kezd tűnedezni, de még sok helyütt nem szűnt meg, mert ezt a rendszert egy nap alatt megsemmisíteni, nem tartozik a lehetőségek közé. . . .” Az egyházpolitikai kérdések megoldására bizottság kiküldését ő is javasolja, s ismét a deáki kiegyenlítő politika megnyilatkozásaként a bizottság összetételének alapelveit is rögzítette: „. . . abban a bizottságban . . . képviselve legyen a ház minden politikai árnyalata . . . , képviselve legyenek a vallásfelekezetek . . . és legendő tekintettel kell lenni a nemzetiségekre is.”

Magyarországon nem került sor arra, hogy a katolikus érdekek védelmére önálló pártot alakítsanak. A pápai csalhatatlanság deklarációja nyomán ugyan egy ízben felmerült az elképzelés, mert a zsinati döntések után a vallási és valláspolitikai mozgalmak felélénkültek, végül azonban az a nézet jutott túlsúlyra, hogy az „sem szükséges, sem célszerű nem volna”. A Németországban folyó kultúrharc által felvetett problémák Magyarországon akkor még nem vetődtek fel élesen: „a zsinati határozmányok elleni akció elakadt, a felekezeti iskolák fenntartására a létező törvények elég alapot adtak . . . nincs olyan támadás, amely védekezésre kényszerítene” — így jellemzi a helyzetet a konzervatívok egyik vezéralakja, Apponyi György gróf, azonban a „megelőzés szempontjából szükségesnek tartotta a tömörülést”.³⁷

Egyházi, illetve vallási kérdéseken túlmenő, elsősorban nemzeti, másodsorban szerényre szabott szociális célkitűzések szerepelnek a későbbi nemzeti párt programjában is. A konzervatívok önálló párttá szerveződésének ekkor még útjában állt az is, hogy lényeges politikai kérdésekben — mint az államszervezet centralizálása, megyék jogállása — jelentős nézeteltérések voltak soraikban,³⁸ olyan közös „pozitív”

³⁷ Apponyi Albert: Emlékirataim. Bp., 1926. 60–61.

³⁸ Így Sennyei 1875-ös programjában az állami közigazgatás megteremtése — a későbbi Szapáry-kabinet sorsát is mintegy előre vetítve — sok konzervatívot idegenített el, akik a fennálló megyei rendszerben — nem alaptalanul — a konzervatív társadalmi rétegek hatalmi pozíciójának egyik oszlopát látták. Apponyi Albert: i. m. 74.

programot viszont, amely egyben szélesebb társadalmi bázist is vonzana, még nem találtak.

Ami az antiszemitizmus hazai történetét illeti, a nyolcvanas évek elején már Magyarországon is olyan társadalmi folyamatok tanúi vagyunk, amelyek megalapozták a hazai politikai antiszemitizmust.³⁹ A numerus clausus történeti előzményeit kutató jogtörténeti vizsgálódás elsősorban azokra a társadalmi összefüggésekre irányul, amelyek a politikai antiszemitizmus középrétegbeli, illetve értelmiségi hátterét határozzák meg. A kiegyezés utáni gyors tökécs fejlődés lehetővé tette, hogy a zsidóság nagy számban élhessen azokkal a lehetőségekkel, amelyeket a 67-es törvényhozás számára biztosított. *A külföldi zsidóüldözések*, amelyek a 19. század hetvenes éveiben a hazánkkal szomszédos államokban (Oroszország, Románia) folytatódtak, *egyre nagyobb zsidó tömegeket hoztak határaink közé*. E tömegeknek a falusi lakosságba, illetve nagyobb mértékben a városi polgárságba történő integrálódása vetette fel élesebb formában a zsidók asszimilációjának már a reformkor óta vitatott kérdését. „Az antiszemitizmus legnagyobb bünének tartom, ami örvöngéseivel a nemzeti eszme, a magyar politika ellen irányul, hogy nevezetesen megakadályozza a zsidók asszimilálódását. Ellenszerként sem ajánlható más, mint a magyar társadalomba való asszimilálódásuk.”⁴⁰

Az Istóczy-féle antiszemita párt megszületésének és fennállásának rövid története⁴¹ alatt legszembeötlőbb jelenségként az az élénk sajtóvisszhang emelhető ki, amely a mozgalmat kísérte. E sajtóvisszhang túlnyomórészt elítélő volt, de egyben nyilvánvalóvá tette azt is, hogy a mozgalommal szimpatizáns hangvétellel, bár korántsem egyforma tartalommal nem kizárólag a konzervatív és egyházi sajtó orgánumai szóltak. A sajtóvisszhang győzte meg a konzervatív erőket arról, hogy a mozgalmuk népszerűsítéséhez a közvéleményt átfogóbban formáló szervező eszközök szükségesek, de arról is, hogy azokat siker reményében használhatják. Istóczy és kevés számú elvarátjának felszólalása az országgyűlésen mindvégig a többség elutasításával találkozott a Szabadelvű Párt soraiba tartozó képviselők részéről éppen úgy, mint a Függetlenségi Párthoz tartozóknál. A konzervatív erők országgyűlési képviselöje is — figyelemre méltó jelenségként — tartózkodott az antiszemitizmus nyilvános megfogalmazásától.⁴²

Az antiszemitizmus a városi középrétegekben a nyolcvanas években még nem toborzott nagy tömegeket, amit jól mutat, hogy a *Jövönk* című hetilap Istóczy kiadásában, előfizetés hiányában mindössze néhány számot ért meg. Az 1880-ban megjelent „12 Röpirat” sajtóvisszhangja ugyancsak általában elítélő, sőt az antiszemita kiadványsorozat cáfolatára 1880-ban és 1881-ben Kaposvárott és

³⁹ *Kubinszky Judit*: Politikai antiszemitizmus Magyarországon. Bp., 1976. A témát elsőként dolgozza fel hazai tudományos irodalmunkban, a politikatörténeti feldolgozás adós marad éppen a témánk szempontjából jelentős társadalmi háttér, az értelmiségi állásfoglalás árnyaltabb bemutatásával. A századvégi európai és magyarországi konzervatív irányzatot bemutató két tanulmány viszont — minthogy elsősorban eszmetörténeti feladatok megoldására vállalkozik, háttérben hagy jelentős politikatörténeti elemeket — mint pl. Apponyi és Zichy politikai célkitűzései közötti különbség bemutatását.

⁴⁰ *Beksics Gusztáv*: Magyarosodás és magyarosítás, különös tekintettel városainkra. Bp., 1883. 57–58.

⁴¹ *L. Kubinszky*: i. m., amely a párt kialakulásának körülményeivel, Istóczy nézeteivel, az antiszemita zavargásokkal behatóan foglalkozik.

⁴² *Beksics Gusztáv* (Timoleon): Legújabb politikai divat. Bp., 1884. 8.

Győrött, valamint Nagyváradon ellenröpiratok kiadására került sor. A Nagyváradon megjelenő „12 Ellenröpirat” első számában siet elosztatni az Istóczy által vallott véleményt, hogy az antiszemita Európa-szerte elterjedt és nagy jelentőségű mozgalom lenne. A Németországban „élénk eszmemozgalom” társadalmi hátterére is rámutat: hogy az a junker és ultramontán sajtó által hirdetett eszme, s főleg Berlinre korlátozódik. Az *Ellenőr* c. lap Istóczy megnyilatkozását „a Németországban keletkezett nagy zsidóellenes lármára” vezeti vissza, „hol el kell ismernünk, nagy területeket és a lakosságnak nevezetes rétegeit hódította meg” — vagyis nagyobb jelentőségű mozgalomnak tartja, mint a „12 Ellenröpirat”. Általános vélemény azonban, hogy az antiszemita mozgalom német ihletésű. A „12 Ellenröpirat” gazdag vitaanyagából kiemelhetők azok a cikkek, amelyek az antiszemitizmusnak az intelligenciára gyakorolt befolyásával foglalkoznak. „A zsidókérdés új megvilágításban”⁴³ különösen jelentős témánk szempontjából. Ez a hatvanas évek vége és a hetvenes évek elején megnyilvánuló tendenciaként jelzi, hogy „... az ifjúság rohanó árként lepte el a középiskolákat és az egyetemeket. Különösen a felszabadult zsidók, akikre csábítólag hatott a honoratori állás hagyományos tekintélye. Manapság általános panasz, hogy a mérnökök, ügyvédek, tanárok állása súlyos és elviselhetetlen. A zsidók jöllehet az összes népesség számarányában alig 5%-kal vannak képviselve, a főiskolákon 19—25%-ot mutatnak fel.” Különösen veszélyes társadalmi jelenségnek tartja a szerző a szerény anyagi helyzetű zsidó családok sarjainak egyetemi tanulmányait. — A szellemi proletariátustól való félelem, amely a nők egyetemi tanulmányait is akadályozta, ismét a felszínre kerül, jól mutatja a fokozódó konkurenciaharcot. A cikkíró éles szemmel veszi észre azt a jelenséget is, hogy a szerény életkörülmények közül származó értelmiségi réteg gyarapítása kedvez az e korszakban hazánkban csak jelentkező, de a nyugati államokban már több évtizedes múltra visszatekintő szocialista tanok terjedésének. „A műveltség testvériségében veszedelmes az anyagi inség... a művelt nyugat felől veszedelmesen forrongó társadalmi kérdések hallatszanak át hozzánk, amelyek jelszava: nyomor, felvilágosítás, egyenlőség szörnyű vegyülékében.”

A budapesti tudományegyetemen az első antiszemita megnyilatkozásra 1881-ben kerül sor, amely nem annyira a részt vevő személyek száma, mint inkább az egyetemi mozgalom „újszerűsége” miatt vált ki sajtóvisszhangot. Az egyetemi ifjúság megmozdulására reagál Berkovits Miklós cikke „Az egyetemi ifjúságról”. Elhatárolja magát a hecchen részt vevő töredéktől, egyben leleplezi azok társadalmi hovatarozandóságát. „Eleve ki kell jelentenünk, hogy általánosságban egyetemünkön szemita kérdés nem létezik, a mozgalom a német egyetemi ifjúság példájára keletkezett, a »burschok« tudvalevőleg az ezen töredékhez tartozó polgárok előtt bizonyos tekintetben ideálként szerepelnek... az is ismeretes a burschokról, hogy szeretnek verekedni.” Végül a mélyebb, egzisztenciális okra mutat rá a cikkíró, jól bizonyítva, hogy az egyetemi antiszemitizmus születése pillanatától az egzisztenciájukban hanyatló rétegek létevel függ össze: „... a mozgalom legfőbb megindítójaként pedig egy általános emberi gyengeség szerepelt, a neheztelés az incriminált faj relatív jóléte, haladása miatt.”⁴⁴ Az egyetemi ifjúság által kezdeményezett gyűlést, amely a

⁴³ *Bácskay Albert* cikke. „12 Ellenröpirat.” Nagyvárad, 1881. április, 11.

⁴⁴ „12 Ellenröpirat.” Nagyvárad, 1881. április, 23–24.

zsidókérdést, különösen pedig annak az egyetemi viszonyokra gyakorolt hatását kívánta elemezni, a fővárosi rendőrség betiltotta, indoklása szerint a gyűlések „fajgyűlölet szítására vezethetnek”. A belügyminiszter helyben hagyja a betiltó rendelkezést, Istóczy azonban felszólal a házban, a zsidókérdést nem vallási, hanem társadalmi, nemzetgazdasági, politikai és már faji kérdésként idézi. Először teszük szóvá a törvényhozás előtt az egyetemi arányszámokat, e szerint a jogi karon a zsidó hallgatók aránya 26%-os, az orvoskaron pedig 36%-os. A következmények felől sem hagy kétséget „a gombamódra elszaporodott diplomás zsidók . . . az ügyvédi, hivatalnoki, tanári, orvosi stb. pályákat előzönlük, az állásokat előlünk elhalásszák. . . . Ilyen tekintetek, s nem fajgyűlölet vezették azon egyetemi polgárokat, akik február hó 17-én tanácskozássra szándékoztak összegyűlni, amely tanácskozás azonban a fővárosi rendőrség által betiltatott”. — A következtetés ugyancsak egyértelmű, ha a zsidók csak számarányuknak megfelelő befolyással és hatalommal rendelkeznének, nem volna politikai antiszemitizmus, „de egyenesen a szabadelvűségnek a követelménye, hogy a törpe minoritás ne zsarnokosodjék a nagy majoritás fölött”. Tisza Kálmán miniszterelnök reagálása az ügyre, valamint Tisza felszólalásának visszhangja a Házban jól mutatják, hogy a magyar honatyák túlnyomó többsége a politikai antiszemitizmussal szemben teljesen immunis volt. Tisza élénk derűtség közepette háraitotta el az antiszemita gyűlés engedélyezését azzal az indokkal, hogy „amely percben gyűlés tarthatását fogják kérni az izraeliták, — csak hogy nem fogják megtenni — azon célból, hogy hadjáratot indítsanak a keresztények ellen, azt sem fogom megengedni”.

1882. május 20-án jelent meg a Magyar Állam hasábjain az „Egy leány eltűnésének titokzatos esete” c. cikk, amely annak a hosszú antiszemita eseménysorozatnak kezdetét jelentette, amely a tiszaezlári vérvád néven került a magyar kultúrtörténet szomorú eseményei közé. Az ügy nagyon széles bel- és külföldi visszhangja jól mutatja, hogy az antiszemitizmus hazánkban is az egyre inkább vitatott kérdések sorába lépett. A képviselőházban az ügy kapcsán a vasvári kerület lelkészei beadvánnyal fordultak a „keresztények és izraeliták között kötendő polgári házasságról szóló törvényjavaslat és az izraeliták egyenjogúsítását kimondó 1867. évi XVII. tc. eltörlése iránt”. — A Ház állásfoglalása: az első kérelmet az igazságügyi bizottsághoz továbbítja, a másodikban „intézkedés szükségét nem látja”. Apponyi emlékiratában az ún. „zsidóházasság” történeti következményének tekinti a politikai antiszemitizmus magyarországi jelentkezését. A törvényt úgy fogja fel, mint amelyet a Tisza-kabinet az antiszemitizmus elleni óvszerként alkalmazott. Nem is kétséges, kikre céloz Apponyi, amikor ezt írja: „úgy látszik, azok a tényezők, amelyek ilyen nyomást gyakoroltak a kormányra, elég erősek voltak ahhoz, hogy Tisza nem tartotta tanácsosnak velük szemben a merevebb ellenállást”. Így született meg 1882-ben „A keresztény és zsidók közötti házasságról szóló törvényjavaslat”.⁴⁵ Apponyi visszaemlékezéseiben nem tér ki azonban arra, hogy a törvényjavaslat gondolata már Deák országgyűlési megnyilatkozásához fűződik, s a zsidóemancipáció természetes velejárója, a zsidók társadalmi asszimilációját elősegítő mozzanat.

⁴⁵ Apponyi Albert: Emlékirataim. 151–152. Istóczy szerepére l. Az 1878. február 17-ére hirdetett országgyűlés naplója. XVII. 263. skk; a vasvári lelkészek beadványának ügye. Az 1881. évi szeptember 24-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. III. 119. A vérvád bejelentésére és országgyűlési visszhangjára l. Balla Antal: A magyar országgyűlés története 1867—1927. Bp., 1928. 106.

Istóczy fellépésével a politikai antiszemitizmus magyarországi megjelenésével feltűnik az az irány, amely a zsidókérdésben már fajkérdést lát, s amelynek korai irodalma is megjelenik.⁴⁶ — A politikai antiszemitizmus szervezett tömegmozgalomként az egyházpolitikai törvények körüli harcok idején jelentkezik, s tartós szervezeti formái is ennek kapcsán épülnek ki. A néppárt megalakulásának történeti körülményeit vizsgáló tanulmány éppen erre az új jelenségre mutat rá. A liberalizmusellenes csoport, a nagybirtokos arisztokrácia új, „modern” eszmeként a saját vezetése alatt álló, „szervezett” társadalmat akar. Válaszként szánja az új szerveződést a kapitalizmus dinamikus fejlődésével szemben.⁴⁷

A liberális egyházpolitikai törvények történetének a politikatörténeti és eszmetörténeti következményeit a történelmi irodalom bel- és külföldön egyaránt tárgyalta.⁴⁸ Az egyházpolitikai harcok történetéhez adalék Hanák Péter forrásközlése,⁴⁹ amely az 1894/95-ös kormányválság hátterét érintő dokumentumok bemutatásával érzékelteti, hogy az egyházpolitikai törvények körüli harc csak egy eleme azoknak az ellentéteknek, amelyek a Szabadelvű Pártot belülről bomlasztják, s amelyek a Függetlenségi Pártban és konzervatív ellenzékben is polarizálódáshoz vezetnek.

A numerus clausus törvény történelmi gyökereit kutatva, figyelmünket arra a társadalmi jelenségre kell irányítanunk, amelynek az egyházpolitikai törvények és önkormányzati tisztségek államosítása körüli vita megnyilvánulási formája volt csupán, vagyis az uralkodó rétegek tradicionális és polgári elemeinek összeütközésére. A polgári házasság intézménye nemcsak vallási kérdés, vagyis összeütközés a katolikus egyház szabályaival és eszméivel, legalábbis azok századvégi nem liberális koncepciójával, hanem elsősorban a zsidó származású polgárság asszimilációjának és társadalmi beilleszkedésének kérdése, amelyre tradicionális irányzatok vagy elzárkózóan reagálnak, vagy az asszimiláció igényét elismerve a folyamat mértékét és ütemét lassítani kívánják.

Az új konzervatív iránynak a hagyományos konzervativizmustól való eltérése a következőkben összegezhető: míg annak elve a „fontolva haladás” volt, és a liberalizmusát nem mindig a minőség, hanem gyakran a mérték választotta el, programjában a polgári intézmények szerepeltek, de a hagyományok nagyobb figyelembevételével, addig a kilencvenes évek új arcú konzervatív áramlatai a liberalizmusnak már kialakult jobboldali oppozíciójához hasonlíthatók. A szervezetség és tömeghatás szempontjából igen jelentős irányzat a Katolikus Néppárt és a hozzá programban és eszmeiségben közel álló ún. *agrárius irányzat*, az előbbi Zichy

⁴⁶ *Ráth Ferenc és Zimándy Ignác: Antiszemita Káté. Bp., 1884.* Ráth volt pénzügyminisztériumi fogalmazó, Zimándy Ignác pedig törökbálinti plébános. A kátét több nyelvre lefordítva nemzetiségi területeken is terjesztették.

⁴⁷ *Szabó Dániel: A Néppárt megalakulása. Történelmi Szemle, 1977. 2. sz.*

⁴⁸ *Salacz Gábor* könyve: *A magyar kultúrharc története 1890–1895.* Wien, 1938., valamint *Moritz Csáky: Der Kulturkampf in Ungarn.* Graz—Wien—Köln, 1967., az állam—egyház kapcsolat diplomáciai dokumentumain keresztül újabb adalékokkal szolgál az összefüggések tisztázásához. Hasonló mondható *Salacz Gábor* tanulmányáról: *Báró Bánffy Dezső római akciója a Néppárt ellen 1895-ben.* Bp., 1943. — A tanulmány az osztrák és magyar katolikus szervezkedés különbségeit megfelelő dokumentumok alapján meggyőzően mutatja ki, bár beállitottsága nem vitathatóan klerikális.

⁴⁹ *Hanák Péter: Iratok az 1894–95. évi magyar kormányválság történetéhez. Történelmi Szemle, 1959. 3–4. szám.*

Nándor gróf, az utóbbi Károlyi Sándor gróf vezetésével.⁵⁰ Apponyi emlékirataiból kitűnően az általa vezetett, a liberálisokkal opozícióban lévő másik pártot, a *nemzeti pártot*, amely mindössze hét évig volt szervezetileg is elkülönült politikai képződmény, jelentős kérdésekben a megosztottság jellemezte. Sajátos politikájának egyik meghatározójaként azt a jellemző vonást emeli ki, hogy a Bismarck-féle „szociális olajcsepp” jelentőségére felfigyelt „már” 1884-ben az ipartörvény tárgyalása idején. Apponyi találó jellemzése szerint a szociális gondolkodás mind a liberálisoktól, mind a konzervatívoktól ebben az időben még távol állott. A konzervatív csoportnak a nyugat-európai keresztényszocialista programhoz közelítő felfogása, a Rerum Novarumban foglalt eszmékre reagálásaként, csak a századforduló előtti és utáni évtizedekben formálódik ki, a szervezett szociálpolitika — a keresztény szociális irány formájában — pedig csupán átmeneti jelentőségű a magyar történelemben.⁵¹

A *néppárt* keletkezésének időszakában, 1894-ben, igen cseppfolyós szociálpolitikai programot hirdet meg. Csak egyetlen fix pontja van, amely politikai irányultságát jól mutatja: „védjük az állam és társadalom érdekeit, melyek a szocializmus és kommunizmus részéről fenyegetnek”.⁵² Magyarországon a párt szociális demagógiája elsősorban a vallásos parasztság és a kis- és középpolgári rétegek felé irányult. Ebben a szociális demagógiában jelentkezik az antiszemitizmus társadalmi bázisa. A párt programjában a századfordulón megfogalmazódik a numerus clausus követelése is. A politikai antiszemitizmus programjának a megfogalmazásában és propagálásában Petrassevich Géza munkáit tarthatjuk legjelentősebbnek, — legalábbis témánk szempontjából. „Magyarország és a zsidóság” c. munkájában külön fejezetet szentel a zsidóság egyetemi térfoglalásának. Kimutatást közöl arról, hogy a különböző fakultásokon a tanári karban hány zsidó található. Így a jogi karon egy rendes, kettő rendkívüli és egy magántanár, összeségében négy fő. Az orvoskaron a négy rendkívüli és tizenhárom magántanár közül nyolc zsidó származású. A bölcsésztudományi karon egy rendes, egy címzetes rendes, egy rendkívüli és három magántanár oktat. Az összegybetemi vonatkozásban 26 nem zsidó és 17 zsidó eredetű egyetemi tanár a szerzőből, Petrassevich Gézából, már a „hajmeresztő invázió” minősítést váltja ki. A miniszterek közül Csáky Albin és Wlassics liberalizmusát kárhoztatja e helyzet kialakulásáért. A zsidó egyetemi hallgatók létszámemelkedését ugyancsak figyelemmel kíséri a könyv szerzője. Gyarapodásukat százalékos arányokban és abszolút számokban is ismerteti. A százalékos arány emelkedését jól érzékelteti az 1867/68-as és 1894/95-ös tanév adatainak összevetésével. Míg a kiegyezés évében a hallgatók között

⁵⁰ Szabó Miklós: Új vonások a századforduló magyar politikai gondolkodásában. Századok, 1974. I. sz. 4.

⁵¹ Gergely Jenő: A politikai katolicizmus Magyarországon (1890—1950). Bp., 1977.

⁵² A mi egyházpolitikánk. Fejérmegyei Napló (a néppárt lapja). 1894. április 16. (első szám). *Méret Gyula* A magyar polgári pártok programja c. művében a néppárt programját 14 pontban foglalja össze. Az első két pont az egyházpolitikai törvények revízióját célozta. A harmadik követelés a katolikus autonómia oly módon, hogy az egyház vonja magához az alapok és alapítványok feletti rendelkezés jogát. A program gazdasági és szociális része, amelyet hét pontban foglaltak össze, a paraszttulajdonok és kisiparosok megnyerését célozta. A munkásokkal kapcsolatban csak a társadalombiztosítás kiterjesztését és a vasárnapi munkaszüneti törvény megszigorítását kívánta. Nemzetiségi és választójogi kérdésekben a program semmitmondó. Ezzel szemben kiemelt jelentőségű az egyik legkövetkezetesebben képviselt követelmény, az egyházi befolyás növelése az iskolákban. A Katolikus Néppárt programja. (Közvetítették: Magyar Állam, 1895. január 31-én.)

arányuk 17,85 %-os, a század végén már 30,58 %. Különösen jelentős a létszámuk a jogi és orvosi karon. A jogi karon a hallgatók között 29,97 %-ban vannak jelen, míg az orvoskaron részvételi arányuk 51,10%. Az orvoskari helyzetet kommentáló megjegyzése már előlegezi a numerus clausus törvény kapcsán elmondott érveket: „... kulturális aberráció... az orvoskaron, hogy egy országban egy 5 százaléket sem képező különálló test többet küldjön fel egy fakultásra, mint a többi 95 százalék.”⁵³

A zsidó—keresztény házasság képviselőházi, majd főrendiházi vitája, utóbbi a főrendiházi reformjával szoros összefüggésben — a „főrendi ellenzék” megjelenéséhez vezetett, de antiszemita megnyilatkozásokat a törvényhozás fórumain — az Istóczy-féle antiszemita párthoz hasonló programmal — nem produkált. Zichy Nándor, aki a zsidó—keresztény házasság törvényjavaslata elleni harcban csak a harcosok első sorában állt, de még nem volt szellemi vezér, „arra kényszerítettet, hogy vezérkarát, a seregét a törvényhozás területéről távolabb eső körökből toborozza”.⁵⁴ Zichy életrajzírója megjegyzi, hogy Apponyi Albert és Zichy Nándor „antiszemita égisz alatt tetszelgő” katolikus pártot nem kívánt létrehozni, és a püspöki kar is elhatárolta magát ilyen akcióktól: „Csak azon törvényjavaslatok ellen foglalnak állást, amelyek konzervatív és vallásos szempontból vagy sérelmesnek vagy aggodalmasnak bizonyulnak.”⁵⁵ A katolikus szervezkedésnek azok a mozzanatai, amelyek még az egyházpolitikai törvényjavaslatot megelőzően már szervezeti formát, eszmei alapot és jogtörténeti összefüggést is mutatnak, 1887—1893 közé esnek.⁵⁶ 1889 júniusában a főrendiházi költségvetési vitája során Samassa érsek, Schlauch bíboros és Zichy Nándor mutatnak rá az iskolákban uralkodó liberális szellem „veszélyeire”, és óvást emelnek a katolikus egyházi alapok katolikus jellegének fenntartása érdekében.⁵⁷ — 1890 márciusában Tisza Kálmán lemondása alkalmából a Katolikus Szemlében indulnak meg azok a sajtótámadások, amelyek az izraeliták ellen is irányulnak, s amelyekben a politika porondjára lép Prohászka Ottokár, a numerus clausus törvény majdani előharcosa. Zichy Nándor cikke a Tisza-kormány mérlegét már összekapcsolja a katolikus újrászerveződés igényével: „Tizenöt éves miniszterelnöksége a katolikus ügy hosszas marazmusa. Minden katolikus érzésű, minden hitét valló egyéniség ezen korszak alatt háttérbe szorult... nemcsak az egyház, hanem az állam szempontjából is nagy fontosságú Tisza Kálmán visszavonulása, melyet mindenképpen új iránynak kell felváltani.”

Az egyházpolitikai törvények előtörténetében fontos szerepet játszanak az ún. „elkeresztelések”, illetve az azokkal kapcsolatos miniszteri rendeletek.⁵⁸ A témához

⁵³ Petrassevich Géza: Magyarország és a zsidóság. Bp., 1891. 151—163.

⁵⁴ Magyar Állam, 1884. január 26.

⁵⁵ Bonitz Ferenc: Gróf Zichy Nándor élete és jellemrajza. Bp., 1912. 170—175. (Publicisztikai dolgozat.)

⁵⁶ Bonitz: i. m. 194.

⁵⁷ A katolikus egyetemi alap jogi sorsának rendezése a katolikus autonómia mellett állandóan visszatérő problémája az állam és a katolikus egyház kapcsolatának. Vö. *Csizmadia Andor*: A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban. Bp., 1966. 80. sk. A szerző témánk szempontjából jelentős megállapításai még a Horthy-korszakban működő egyházi szervezetek tevékenységére és jelentőségére: 138. sk.

⁵⁸ Az 1868. LIII. tc. rendelkezéseit a katolikus papság nem tartja be, és a törvény betartását szorgalmazó miniszteri megjelenő rendeletek élénk tiltakozást váltanak ki a lelkeskedő papságból és a katolikus konzervatívok részéről.

tartozik, hogy 1892-ben Rozsnyó püspöke újévi pásztorlevelében az elkeresztelésekkel foglalkozó miniszteri rendelkezéseket támadva, egyben antiszemita hangvételű kijelentéseket tett. Prohászka Ottokár és öt esztergomi teológiai tanártársa lelkes hangon üdvözli a püspököt a *Religio* című lap hasábjain.⁵⁹

Az egyházpolitikai törvények tartalma még tisztázatlan volt mind a függetlenségi, mind a liberális körökben, amikor a törvényhozó testületben a kérdés újra felszínre került.⁶⁰ Érdemes felidézni, hogy az egyházpolitikai törvények kezdeti koncepciója milyen törvényhozási tárgyakra terjedt ki. Az 1892. október 17-i minisztertanácsi ülésen, melyen az egyházpolitikai kérdések voltak a napirenden, Ferenc József elnökölt. Jellemző, hogy míg az egyházi anyakönyvvezetés kérdésében mereven a pápai udvar álláspontját támogatva elutasító magatartást tanúsított, és a főrendiház várható ellenkezésére is utalt, addig az izraelita vallás recepciójának kérdésében liberális álláspontot képviselt. A minisztertanács 1892. október 4-én és 10-én tartott ülésében kialakított állásfoglalása a zsidó vallás recepcióját — bevett vallássá nyilvánítását — tartalmazta, ugyanakkor kikötötte, hogy a törvény nem fogja érinteni a katolikus, protestáns, görögkeleti, unitárius és zsidó vallásoknak az államhoz, illetve az egyházhoz való viszonyát.⁶¹ A kormány tagjainak korántsem volt egységes álláspontja az egyházpolitikai törvények terjedelmét, illetőleg a polgári házasság kötelező vagy fakultatív jellegét illetően.

Az 1893-as év fordulatot jelent az egyházpolitikai törvényjavaslatokra reagáló katolikus szervezkedés történetében. A szervezkedés élvonalában láthatjuk Prohászka Ottokárt.⁶² Az év során egyre-másra alakulnak a katolikus körök és egyesületek, s 1893 szeptemberében a szervezkedés és ellenhatása olyan méreteket öltött, hogy a pápa érdemesnek látta a nyílt beavatkozást a magyar egyházpolitikai küzdelmekbe. A „*Constanti Hungarorum*” kezdetű enciklikájában elítéli az „egyház és vallásellenes” liberalizmust.⁶³ 1894-ben a törvények megalkotása után pedig megalakult a néppárt.

A politikai katolicizmus, amely 1895-ben saját párttal és számos helyi szervezettel rendelkezett már, ideológiájában korántsem volt egységes. A szerveződés két külön vonalon folyt, amely néha találkozott, néha szembekerült egymással. Az egyik a főrendiházi ellenzék, amely a katolikus püspöki kar túlnyomó többségétől támogatást élvezett. A másik részben a katolikus alsópapságból, részben a világi értelmiségből, illetőleg egyéb középrétegbeli elemből állt, eszközei a társaságok, egyletek és katolikus sajtó. A két szerveződési vonal összekapcsolódása 1893—95-ben figyelhető meg, amikor a katolikus szerveződés élére Zichy Nándor és Esterházy Miklós Móric

⁵⁹ *Religio*, 1892. január 8. Üdvözlét Rozsnyó püspökének.

⁶⁰ Az egyházpolitikai törvények menetét 1892. május 19-én a VKM költségvetésének képviselőházi tárgyalása alkalmából Irányi Dániel — rendszeresen visszatérő javaslata — váltotta ki, amelyben a vallás szabad gyakorlatát és a felekezetek egyenjogúsításáról hozandó törvények meghozatalát kívánta. Jellemző, hogy Apponyi Albert a vallási béke előfeltételeként elfogadta a törvényjavaslatokat, ami mutatja, hogy a konzervatív irányzatok éppen az egyházpolitikai kérdésekben jelentősen különböztek.

⁶¹ *Salacz*: i. m. 194—197., 191.

⁶² *dr. Pethő [Prohászka]*: A zsidó recepció morális szempontból. Magyar Sion, 1893. június.

⁶³ Magyarországon is felismerték a katolikus szellemi elit körében, hogy az egyházpolitikai törvényjavaslatok csak alkalmat nyújtanak a pápának arra, hogy a magyar egyházat aktívabb katolikus szervezkedésre készítse. *Mihályfi Ákos*: A pápai enciklikáról. *Katolikus Szemle*, 1893. 69.

vezetésével a Vatikánhoz szorosan kapcsolódó főúri kör került.⁶⁴ A katolikus szerveződés egyetemi formája a Szent Imre Egylet (későbbiekben Szent Imre Kör). Ekkor alakul az egyház hivatalos filozófiájának, a tomizmusnak terjesztésére, a Szent Tamás Társaság is. Ugyanekkor az értelmiség megszervezése (1892-től kezdődően) a Budapesti Katolikus Kör és a vidéki katolikus szervezetek feladata. Témánk szempontjából e szervezetek tartósságuk és szellemi irányuk folytán nagyobb jelentőségűek, mint a praktikus politikai célokat szolgáló katolikus nagygyűlések, amelyek viszont a társadalom szélesebb rétegeihez vitték közelebb a katolikus konzervatívok politikáját. A katolikus szervezkedés középrétegen belüli csoportjának megjelenése már Istóczy pártjának megalakulásakor tapasztalható, később a néppárt megszületésével ez a kapcsolat a keresztény szervezetekkel állandósult. Mindezek ellenére azonosítani már csak azért sem lehet a két irányzatot, mert az antiszemita mozgalom vezetői és résztvevői között nagy számban voltak nem katolikusok is.⁶⁵ A néppárt vezetőinek véleményét a keresztény szocializmusról jól tükrözi Zichy Nándor elzárkózó nyilatkozata az antiszemita befolyásoltágú osztrák keresztényszocialista mozgalomtól.⁶⁶ Az osztrák keresztényszocialista mozgalom és a magyar néppárt programjának különbségét legjellegzetesebben Kálnoky közös külügyminiszternek Revertera vatikáni követhoz írott levele tükrözi. E szerint az osztrák keresztényszocialistikus irányt az élesen megfogalmazott antiszemitizmus jellemzi, tizenkét programpontról öt a zsidók ellen irányul, ami elsősorban a választási propaganda céljait szolgálja. A többi programpontról a magyar néppárti programhoz hasonlóak, antiliberális tartalmúak, de radikálisabb szociális követeléseket tartalmaznak, mint a magyar. A további különbség abban is látható — egészíti ki a képet a témával foglalkozó Salacz Gábor tanulmánya —, hogy Ausztriában a püspöki kar „a jozefinisztkus állami hatalom jármájában” szembefordul a keresztényszociális mozgalommal. — E szembefordulás vagy inkább tartózkodó magatartás a katolikus egyház vezetőinél az antiszemita irányzattal szemben néhány püspök eltérő álláspontjának kivételével Magyarországon ugyancsak megfigyelhető, míg a keresztényszociális eszmék eleve késleltetve s kisebb hatékonysággal terjednek, mint az ipari struktúrában fejlettebb Ausztriában. Kálnoky kifejezetten a magyar néppártra jellemző vonásként fogalmazza meg, hogy az nem száll szembe a püspökökkel, hanem éppen ellenkezőleg az egyházpoltikai kérdésekben egy úton halad velük.⁶⁷ Beksics tollából megjelenő, a néppárt elleni liberális vádakat összegező irat, melyet memoranduma rögzít,⁶⁸ három

⁶⁴ Zichy kapcsolata a Vatikánhoz a századfordulón állandósul unokaöccse révén is, aki a Kúriában Benigni munkatársa.

⁶⁵ *Szabó Dániel*: i. m. 179.

⁶⁶ „Mi az osztrák antiszemita és keresztényszociális mozgalomról kevés áttekintéssel bírunk. Ezek Magyarország mozgalmalms belviszonyai között csak csekélyebb mértékben vonhatták magukra a közfigyelmet, szociális törekvéseik, politikai vonatkozásaik, nem különben egyéniségeik nagyobb részt idegenek előttünk.” 1897-ben azonban, miután Lueger az 1896-os választások eredményeként Bécsben polgármester lehetett, az irányzat liberalizmusellenességét szimpátiával nyugtázta: „A mi részünkről azt a megkülönböztetés nélküli magyarellenes irányt nem helyeselhetjük, de lassanként az a nézet látszik tért foglalni, hogy Lueger támadásait inkább a liberális párt számlájára kell írunk.” — *Idézi Bonitz*: i. m. 339—340.

⁶⁷ *Salacz Gábor*: Báró Bánffy Dezső római akciója a néppárt ellen 1895-ben. 4—5., 15.

⁶⁸ Beksics Gusztáv ekkor a miniszterelnökség közjogi és nemzetközi osztályának vezetőjeként Bánffy megbízásából Kálnoky külügyminiszter számára összegezi véleményét.

fő vádpontot tartalmaz, amelyekkel társadalmi irányultságuknál fogva a pártot egyértelműen diszkreditálni kívánja. Az első vádpont, hogy az szövetséget keres az agrárszocializmussal, a második, hogy élesíteni fogja a párt az antiszemitizmust és az osztálygyűlöletet, és megszünteti az intelligencia és a nép közötti hagyományos viszonyt (?), s végül, hogy kultúrharcot idéz fel, s más felekezeti pártok kialakulására vezet.

A néppárt a magyar közéletben az osztrák keresztényszocialista mozgalomhoz hasonló tömegbázisra jellegéből kifolyóan nem tehetett szert, de még a konzervatív körökben sem kapott egyöntetű támogatást.⁶⁹ A párt jelentősége a dualizmus politikai válsága szempontjából az 1896-os választások eredményéből tűnik ki.⁷⁰ A Bánffy-kormány erőszakos választási kampánya a „klerikálisnak elkeresztelt ellenzéki pártoknak” (Apponyi találó jellemzése) nem kedvezett. A néppárt országos pártirodájának munkatársai sorában azonban ekkor már olyan neveket látunk felbukkanni, mint Zichy János és Rakovszky István, akik a századforduló utáni politikai életben és az ellenforradalmi korszakban is szerepet vittek.⁷¹ *E csoport politikai programja már a századfordulóra jelentős mértékben kikristályosodott. A liberalizmus tagadása mind az 1848-as, mind pedig az 1867-es értelemben fő jellemzője e programnak, továbbá az, hogy Istóczy antiszemita programját kifejezetten támogatják.*⁷²

A nyolcvanas évek politikai antiszemitizmusához hasonlóan *a külföldi analógiák nagy szerepet játszanak a századvég magyar konzervatív ideológiájában. „Bismarck keresztülvitte a német egységet, s megteremtette az antiszemita politikát”* — hangzik a

⁶⁹ *Prohászka*: Samassa és a néppárt. Összegyűjtött munkái. Bp., 1928. — Ebben bemutatja az érseknek a néppárttal szembeni tartózkodó politikáját. Hasonlót bizonyít, csak az érsek politikáját mélyebben taglalja *Apponyi*: Emlékiratai. Bp., 264. Eszerint az érsek inkább Apponyi konzervatív irányához hajlott. A kassai püspök 1894. december végi pásztorlevelében pedig kifejezetten elítélte az egyházpolitikai törvények revíziójára irányuló politikát.

⁷⁰ Ekkor a „bal” és „jobb” ellenzék mandátumainak száma csökken — a nemzeti párté 57-ről 32-re, az Ugron-frakcióé 47-ről 8-ra, míg a néppárt mindössze 68 főt szerez az óriási kampány ellenére.

⁷¹ Zichy Aladár — Zichy Nándor fia — a koalíciós kormány tagja, Zichy János — Zichy Nándor unokaöccse — később vallás- és közoktatásügyi miniszter, a nyílt fasizmus idején is szerepet visz. Rakovszky István és Prohászka Ottokár mindketten a numerus clausus törvény kiharcolásában is tevékenykedtek. 1899 után az Alkotmány c. lap mellett a Néppárt címmel (1910 után Népújság) hetilapot ad ki Huszár Károly, aki az ellenforradalmi korszakban miniszterelnök, majd a numerus clausus törvényjavaslati vitájában is szélsőséges álláspontot képvisel. — A párt és sajtója jelentős szerepet vállalt a Bánffy-kabinet megbuktatásában, a szabadelvű párt 1904-es bukásának előkészítésében. *Rakovszky István*: A néppárt politikája. Emlékkönyv Zichy Nándor születésének századik évfordulójára. 1829—1929. Bp., 1929. 114. A Szent Imre Egyesület jelentőségéről, kapcsolatáról a néppárthoz l. *Glatzfelder Gyula*: Az ifjúság. — Emlékkönyv . . . 180—181. A cikk a Szent Imre Kollégium alapítása körüli tevékenységéért kiemeli Vass József alakját (a kollégium második igazgatója), aki később az ellenforradalmi kormány tagja 1920-ban. Politikai karrierjét Zichy Nándor közelében mint Adony káplánja kezdte meg. Zichy köréből indul ki Haller István is, aki a szociális szempontokról (a néppárt tevékenységében) ír visszaemlékezést. Haller mint kultuszminiszter, előterjesztője a numerus clausus törvénynek.

⁷² A programot összefoglalja *Petrassevich Géza*: Magyarország és a zsidóság c. munkája. Az 1848-as törvények kifejezett megtagadása: „A 48-as törvényeknek a társadalmi és közgazdasági viszonyokat szabályozó cikkelyei hatalmasan előkészítették a talajt a zsidók uralmához és a nemzet bukásához.” — Az 1867: XVII. tc. értékelése: „A zsidó szabad lett, csak vallása nem lett egyenjogúsított . . . pénzt szabadon forgathatta . . . lerombolta a társadalmi elkülönözöttség utolsó korlátjait. Itt a középosztály már csak túrt, hallgatott, sirt.” 95—96.

történelmi folyamatot leegyszerűsítő párhuzam. Oroszország és Románia a hetvenes és nyolcvanas években hozott antiliberális jogalkotását pedig követendő példának tekintik.⁷³ A német történelem tanulmányozásához különösen szívesen fordult ez az irány. A konzervatív, antiszemita nézetek alátámasztására keresett példaképet legszívesebben a német történelemből merítette. Luther Márton és Nagy Frigyes egyaránt a konzervatív ideológia alátámasztására idézett példaképek sorába került. A történelmi személyiségek tevékenységéből és nézeteinek összességéből csak az általa felhasználni kívánt elemeket emelte ki, így áll össze az a történelmi arcképcsarnok, amelyet a numerus clausus törvény elhúzódo nemzetgyűlési vitája alkalmával annyszor felidéznek.

Témánk szempontjából a századforduló konzervatív nézetei közül legjelentősebbek azok, amelyek a zsidók egyetemi tanulmányaira, illetőleg az értelmiségi pályákon való elhelyezkedésükre vonatkoznak. Így bizonyítható ugyanis a fentebb tett megállapítás, hogy a századfordulón már készen állt az argumentáció, melyet két évtizeddel később a törvényhozók sikerrel használhatnak fel a háború utáni merőben új politikai helyzetben is. A „hajmeresztő invázió”-val, amellyel a felsőbb iskolákat, illetve „a budapesti katolikus alapból létesült egyetemet” hatalmukba kerítették, szívesen foglalkozik a következő két évtized konzervatív publicisztikája is. A liberális szellemű kultuszminiszterek tevékenységét hibáztatják, s láthatóan a fő cél a kultúrpolitika vezető posztjának elfoglalása. A század végén már készen áll a liberális miniszterek elítélése: „Míg Trefort volt a közoktatásügyi miniszter, az alatt a zsidók nem tudtak olyan szabadon mozogni . . . Csáky Albin miniszterségével azonban felderült a zsidók ege . . . Wlassics miniszter bizonyos tekintetben még Csákyt is túltett.”

Az egyetemi képzésben jelentős súlyhoz jutó zsidó származású hallgatóktól, mint a közélet különböző területein jelentkező konkurenciától való félelem sugallja azt a megállapítást, amely szerint rövidesen minden hivatásterületen az állások betöltésére elegendő utánpótlást tudnak nyújtani. Előkerül a zsidóság nemzetietlenségének vádja is, s II. Vilmos porosz uralkodó rendeletére hivatkozva, hogy ti. zsidó professzorok történelmet nem taníthatnak, mert „a zsidó nem alkalmas a hazaszeretet felkeltésére”, hazánkban is követelik az egyetemi létszámon belüli korlátozásukat. A jogfosztó rendelkezésre mint példaképre hivatkozás jól mutatja, hogy a századforduló magyar konzervatív irányzata készen állt a nemzetietlenség bélyegzett zsidó értelmiség háttérbe szorítására, s különös élességgel merül fel már ekkor a zsidók egyetemi szerepe.

A századvégi magyarországi antiszemitizmus Prohászka 1893-ban megjelent soraival jellemezhető. „Mi az antiszemitizmust nem faji, vallási, hanem szociális, üzleti reakciónak fogjuk fel.” Prohászka nézőpontjától eltérően az antiszemitizmus „modernizálása”, hogy ti. „a fajvédelmet összhangba kell hozni a szocializmussal”, egy szűk körű, bár befolyásos és erőshangú gárda kívánalma csupán, amely az 1910-ben Szemere Miklós által szerkesztett A cél című folyóirat mellett tömörül. A folyóirat egyre inkább jobbra tolódik, 1919 után pedig Méhely Lajos „tudományos” szócsövévé válik. 1910 után szerzői gárdájához tartozik: Prohászka Ottokár, Pekár Gyula és

⁷³ *Petrassevich*: i. m. 75—76. Oroszország jogalkotása kiemelve: „A bölcs Pobjedonoszcev, nem volt olyan gyenge és jámbor, hogy aláírja a saját halálos ítéletüket a zsidók emancipálásáról, mint ahogy aláírta Magyarország.”

Bernát István. A jelzett időszakban a színvonalasabb, elsősorban egyházi körből fenntartott Magyar Kultúra ekkor még visszatartottabb hangvételénél jóval élesebb hangon, de ugyancsak elsősorban a polgári radikális eszmék ellen harcol. A külföldi hatások német áttétellel a továbbiakban is felszínen tartják a zsidók faji karakterisztikumát, de az a nyílt fasiszta hatalomátvételig nem vált még az ellenforradalmi rendszer antiszemitizmusának sem elsődleges jellegzetességévé. Véleményünk szerint ez elsősorban az ország gazdasági és politikai vezetésében meghatározó szerepet játszó arisztokrácia külpolitikai orientációjának tudható be, miként az a numerus clausus tárgyalása során, s a konszolidáció idején Apponyi körétől származó mérséklő hangvételi nyilatkozatokból és fellépésekből is kitűnt. A fajvédelem koncepciójának egyébként is különböző irányzatai alakultak ki más-más társadalmi célkitűzéssel, és a húszas évek végéig korántsem volt olyan egyértelműen reakciós irányzat, mint ahogyan a fasiszmus gyakorlati politikai célkitűzései miatt azzá vált a húszas évek második felétől kezdődően, állapítja meg találóan a legújabb kori irodalomban egy amerikai szerző.⁷⁴

Magyarországon, a hazai kapitalizmus fejlődési sajátosságaként elsősorban a W. Sombart által megfogalmazott kereskedelem- és banktőkeellenes antiszemita irányzat terjedt el. A tárgyalt időszakban Sombart: „Die Juden und das Wirtschaftsleben” című, 1911-ben publikált munkája vált meghatározóvá, különösen miután az Új Nemzedék elnevezésű jobboldali lap közli a Grenzbote című német lap cikkét a zsidókérdésről, amely Sombart szellemében hangsúlyozza a zsidóság szerepét a kapitalisztikus átalakulásban.⁷⁵ A századvégi Istóczy-féle antiszemitizmussal szemben új jelenség a zsidó tőkével szövetkezett arisztokrácia felelősségre vonása, a liberalizmus bűnében történő elmarasztalása. Tisza Kálmán rendszerének olyan kritikájáról van szó, amely felrója az arisztokráciának, hogy „kölcsonadta politikai tekintélyét a nagytőkének”. Új jelszóként jelenik meg az „örségváltás” igénye, amely az úri középosztály szétszórt, egymással is harcban álló rétegének kohéziójához alapul szolgálna. A dualizmus idején a jobboldali ellenzék hatósugara azonban alig terjed túl egyes ígéhirdetőinek szűkebb környezetén. Az 1918/19-es forradalmak sokkhatása és a trianoni béke következménye, hogy a retrográd nézetek ellenforradalmi koncepcióvá alakultak.

Már az első világháborút megelőző években felmerült — a nők egyetemi képzéséhez kapcsolódóan ugyan —, de az értelmiségi hivatásterületeken tevékenykedők szociális helyzetének vizsgálata során is, az egyetemek „túlzsúfoltságának” kérdése, illetve az értelmiségi túlprodukció. A debreceni és pozsonyi egyetemről szóló törvény tervezetét vitatta meg a Felsőoktatási Egyesület ankétja 1912-ben. Ekkor merül fel az egyetemi és főiskolai hivatás területén a létszámkorlátozás (numerus clausus) lehetősége, illetve

⁷⁴ Loran R. Graham: The Eugenics Movement in Germany and Russia in the 1920's. American Historical Review, Vol. 82. Nr. 5. Dec. 1977. A cikkben a szerző gazdag német nyelvű publikációra támaszkodva, valamint az orosz, illetve a szovjet irodalom vázlatos ismertetésével kimutatja, hogy a századvégi német „pesszimiztikus” ihletésű fajteóriával szemben a szociáldemokrata mozgalom által is elismerten, sőt a szovjet állam első éveiben a szovjet hatalom által is támogatottan szociológiai ihletésű fajvédelelmi irányzatok működtek. A szovjet irodalomban is a húszas évek végén, a Weimari Köztársaság német irodalmában ugyancsak körülbelül ebben az időben vált nyilvánvalóvá a fajvédelem reakciós célok érdekében történő felhasználása.

⁷⁵ A folyamatot jól mutatja be Sipos Péter cikke: Milotay István pályaképehez. Századok. 1971. 715—717.

annak kifinomultabbnak tűnő, valójában osztálypolitikai szempontból durvább formája: a tandíjdisparitás is. Lenhossék orvoskari professzorral vitatkozva Grósz Emil ugyancsak orvoskari professzor az erőszakos korlátozás ellen érvel: „nem vagyok az eszmének barátja, mert abszolúte ellenkezik a tanulás szabadságának elvével. Éppen így nem tudok nagy jelentőséget tulajdonítani a tandíjdisparitásnak sem, amelyre az indoklás utal. Általában tisztában kell lennünk azzal, hogy a budapesti egyetem túlszűfoltóságát semmiféle erőszakos intézkedéssel megszüntetni nem lehet.” *A katolikus egyetemi ifjúság egzisztenciális problémáit tárgyalta*, és a szervezeti formák továbbfejlesztését célozta a III. Országos Katolikus Diákgyűlés, amelyen Bernolák Nándor jogakadémiai tanár — Prohászka tanítványa, s a numerus clausus törvény történetében jelentős szerepet játszó későbbi nemzetgyűlési képviselő — tartotta az ünnepi beszédet.⁷⁶ A katolikus egyetemi ifjúság érdekeinek védelmére a Szent István Társulat dísztermében Központi Bizottság alakult 1912 novemberében az ifjúsági akciók koordinálása érdekében.⁷⁷ A vezérkar a háború alatt, majd a forradalmak idején és az ellenforradalmi rendszer kezdetén a jobboldali diákmozgalmak mozgatója. Már 1913-ban a diákmozgalmak centrális kérdésévé válik az értelmiségi, de különösen az orvosi és jogi pálya túlszűfoltósága. Témaként felmerül, a Magyar Kultúra hasábjain publikáló szerzők fogalmazzák meg élesen az egyes hivatásterületeken működő intellektüelek vallási hovatartozandóságának kérdését is. Az első világháború idején a politikai antiszemitizmus hangja felerősödik. A Magyar Kultúra hasábjain publikáló szerző megszólaltatja azt a vádat, amely döntő jelentőségűvé válik a vesztes háború után. Werner Sombartnak még a balkáni háború idején írott művére, a „Krieg und Kapitalismus”-ra hivatkozva állítja, hogy a zsidóság a háborúból mindig hasznot húzott, mert a hadseregszállítók közülük kerültek ki.⁷⁸

Az első világháború témánk szempontjából is jelentős változást hozott. A numerus clausus törvény előzményének vizsgálata szempontjából kiemelkedő jelentőségű Ágoston Péter könyvének⁷⁹ visszhangja, amellyel a Hanák Péter gondozásában megjelent, az Előszóban már idézett „Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus” c. kiváló tanulmánygyűjtemény is behatóan foglalkozik. A háború harmadik évében a növekvő nyomor és a létproblémák politikai polarizációhoz vezettek. A konzervatív sajtó és a mögöttük álló, fentiekben jellemzett társadalmi erők egyenlőségi jelet húztak a polgári radikalizmus és marxizmus között, s mindkettőt „internacionalista” jellegét kihangsúlyozva, kifejezetten zsidó szellemi terméknek tekintették. A világháború a német konzervatív irányzatokban már évtizedek óta elterjedt nézeteket újult erővel felszínre hozta. Ágoston könyve egy kevésbé zaklatott periódusban kiváló ismeretterjesztő műnek számíthatott volna, de megjelenése időpontjában, valójában az antiszemita nézetek ismertetését nyújtotta, s nem a címben ígért feladatot teljesítette — állapítja meg találóan Antal Sándor, Ágoston könyvével vitatkozva.⁸⁰

⁷⁶ III. Országos Katolikus Főiskolai Diákgyűlés Emlékkönyve. Kassa, 1912.

⁷⁷ Magyar Kultúra, 1913. 63.

⁷⁸ Magyar Kultúra, 1915. 383. B: Kik az állandó hadseregszállítók?

⁷⁹ *Ágoston Péter: A zsidók útja*. Nagyvárad. Társadalomtudományi Társaság kiadása. Nagyvárad, 1917.

⁸⁰ *Antal Sándor: A magyar zsidóság jövője*. (Felelet Dr. Ágoston Péter nagyvárad. jogtanárnak.) A szerző kiadása. Nagyvárad, 1917.

A Huszadik Század szerkesztőse a könyv körül támadt sajtóvihar tanulságait levonva értékes felmérést, majd szervezett publikációsorozatot indított. A szerkesztőségi bevezető akkor még joggal írhatta, hogy a „művelt magyar társadalomban igenis van már elég fegyelem és jómodor a kényes kérdés tisztességes hangon tárgyalására”. A hatvan beérkezett válasz közül alig van néhány, amelyben a faji ingerültség, vagy az elfogultság durván ütköznék ki. Nem lehet célunk a maig szóló tanulsággal járó közleménysorozat bemutatása, annál kevésbé, mert egyik-másik válasz, mint pl. Alexander Bernáté, a kor kiváló filozófusáé, kisebb tanulmánynak is beillene. Minthogy a válaszok a témáról alkotott vélemények nagy szóródottságát mutatják, azokat kell csupán felidézni, amelyek a numerus clausus törvény későbbi országgyűlési vitájával is összefüggésbe hozhatók. Mindenekelőtt jellemzőnek találhatjuk azt, amire a folyóirat bevezetője hivatkozik, hogy a szerkesztő nem egy figyelmeztetést kapott az ankét mellőzésére, mert az „időszerűtlen” és „veszedelmes” (figyelemre méltó, hogy ezt a véleményt elsősorban a zsidó vezetők formálták). Többben a megkérdezettek közül szóban vagy írásban közölték, hogy nyugalmukat nem hajlandók feláldozni, bár sok mondanivalójuk volna. Még jelentősebb az a megállapítás, hogy „az összes exponált politikusunk, akiket megkérdeztünk — úgy a történelmieket, mind a polgáriakat, mind a szocialistákat, nem válaszoltak”. — Nem meglepő e kitérés, hiszen a jelzett időben (1917) a választójogi jogosultság kiterjesztéséről folyó viták már megmutatták, hogy a megnövekedett létszámú választópolgárok voksait nem érdemes kockáztatni. Ami a körkérdésre beérkezett válaszok tartalmát illeti, megközelítően ötven érdemi válasz közül harminchét a zsidókérdés létezését elismeri. A kérdés önálló létét tagadók is elismerik azonban a probléma társadalmi jelentőségét, csupán azt a társadalmi tudat negatív részjelenségének tekintik. Így „atavisztikus vallásgyűlöletnek”, „klerikális aknamunkának”, „tisztultabb műveltség hiányának”, „rosszul leplezett gazdasági antagonizmusnak”. Azok a vélemények, amelyek az antiszemitizmust önálló társadalmi jelenségnek tekintették, a kiváltó okokat illetően nagyon eltérő álláspontra helyezkedtek. Mintegy summázként: egyesek kapitalista eredetét emelték ki, mint Bosnyák Béla, a Galilei Kör egyik kiemelkedő képviselője, vagy a konzervatív politikai beállítottságú szociológus, Méray-Horváth, aki „idegen civilizáció parazitizmusa által kiváltott társadalmi reakciónak” fogja fel. Alexander Bernát és Jászi Oszkár „ghettomardvány jellege” miatt tartja jelentősnek, rámutatva a zsidóság körében mutatkozó elzárkózás negatív hatásaira. A konzervatív alkotmányjogász és a cionista politikus felfogása a kérdést — természetesen ellenkező pólusról közelítve — faji és világnézeti jellegűnek tartja (Concha, Beregi). Kultúrtörténeti érdekességű, hogy a Lukács-körhöz tartozó Ritoók Emma (később a keresztény nemzeti nőmozgalom egyik jelentős alakja) pusztán „modor és viselkedésbeli” kérdésként, míg az ugyancsak a Lukács-körhöz tartozó Lesznai Anna „patologikus lelki állapotbeli természetként” karakterizálja. Ugyancsak jelentős számunkra az is, hogy milyen jövőbeli hatást tulajdonítanak neki a megkérdezettek. Jászi Oszkár szerint „súrlódásokat” okozhat, a cionisták (Bettelheim, Guttmann) „nemzetiségi kérdés hordozójaként a nemzeti kérdés jövőbeli átalakulásának függvényeként” látják, Cholnoky krizist jósol.

Sarkosítva a két végletet, a válaszokat így összegezzük: a cionisták egy zsidó állam és nemzeti tudat szükségességét emelik ki, míg mások a „demokráciát és a képzés kultúrájának szükségszerű következményét” az asszimilációban látják (utóbbira:

Jászi, Ignó, Giesswein). Megjegyzendő, hogy Ágoston könyve is az asszimilációt tekinti az egyetlen megoldásnak.

Az antiszemitizmus tartalmának és ideológiai színezettségének vizsgálatán túl, témánk szempontjából nagy jelentőségű az ún. „befogadó közeg”, azaz a *korszak magyar társadalmának némely jellegzetessége*. A századelő magyar társadalmának szerkezetében és eszmeiségében egyre ellentmondásosabb réteget a „középosztályt”, különösen a dzsentri hivatalnokréteget a felszabadulás utáni marxista iradalmunk több műben tette vizsgálat tárgyává. Hanák Péter Balázs Béla könyvét bírálva joggal veti fel, hogy a marxista értelemben vett középosztály mint külön osztály nincs, valamint, hogy az eredet, a rétegrdek és tudat szempontjait kell felvetni ahhoz, hogy e társadalmi rétegek a két világháború közötti szerepe tisztázható legyen.⁸¹ Külön figyelmet érdemel a dzsentri és a lateiner hivatalnoki réteg, valamint az ún. „szabad pályákon” mozgó értelmiségnek minél precízebb — és számszerűségére is utaló — megkülönböztetése. Miként az az alábbiakból kitűnik, mind az eredet, mind a tudat szempontjából az egyes rétegeken belül is nagy differenciálódás látható. A numerus clausus törvény céljának, a törvényhozói intenció tudatos társadalomformáló szándékának felismerése csak a jelzett társadalmi folyamatok legalább vázlatos felidézésével lehetséges.

A századelő magyar társadalmának történelmileg már tisztázott az a sajátossága, hogy ti. a nagyburzsoá réteg viszonylag szűk, s jelentős részében zsidó eredetű, s ez a tudati szférában is fontos következményekkel járt. A századfordulón jelentkező konzervativizmus vizsgálata során az ún. pszeudodzsentri tudat kialakulását és térhódítását a marxista történetírás a magyar társadalom e sajátosságára vezeti vissza. A dzsentri-honoráciorok, illetve a hivatalnoki réteg növekvő súlya e rétegen belül tért hódító új konzervatív ideológiát is egyre jelentősebb szellemi tényezővé emeli. A századvég az antiszemita irányzatok közül a dzsentri antiszemitizmus hangját erősíti fel, majd még élesebbé válik a honorácior dzsentri kenyéririgysége a jelentős mértékben zsidó polgári eredetű és mentalitású értelmiséggel szemben. Az értelmiségi és hivatalnok dzsentri antiszemitizmusa a néppárti papság által táplált felekezeti antiszemitizmussal vagy a parasztság szimpátiájára apelláló agrarius zsidóellenességgel, avagy a városi kispolgár konkurenciagyűlöletével szemben, elsősorban a kialakultság, szervezetség és ideológiai megfogalmazottság szempontjából tér el. A felekezeti zsidóellenesség egyre jobban megfogalmazott politikai antiszemitizmusba megy át.⁸² Tisza bukása után Apponyi találó megjegyzése szerint: a Wekerle-kabinet „a félsikerek és egész kudarcok kormánya”, majd a koalíció csödjé után a „populus politicusra” az általános választójog megoldatlan, de akkor már sürgős megoldásra váró feladata maradt. Az 1910-ben alakult munkapárt újra csak egy feladatot teljesített: a hivatali apparátust erősítette.⁸³ A hivatalnoki réteg társadalmi súlyát emelte, hogy az uralkodó osztályoknak szükségük volt a baloldali mozgalmakkal

⁸¹ Hanák Péter: A magyar középosztály fejlődésének problémájához. Valóság, 1962. 3. sz. — Balázs Béla: A középrétegek szerepe társadalmunk fejlődésében. Bp., 1958.

⁸² Szabó Miklós: Új vonások a századfordulói magyar konzervatív gondolkodásban. Századok, 1974. I. sz. 53—55.

⁸³ A munkapárt hatalomra kerülését a korszak politikai jellemzését l. Pölöskei Ferenc: A koalíció felbomlása és a Nemzeti Munkapárt megalakulása. (1909—1910). Bp., 1963.

szemben álló, a nagybirtokos réteggel szemben lojális hivatali apparátusra. A hivatalnoki réteg elsődleges jelentősége a rendszer fennmaradásának szempontjából mégis csak az első világháborút követő összeomlás idején vált elfogadott nézetté.

A századfordulótól a polgári radikalizmus egyre szervezettebb és eszmeileg kiérleltebb irányzattá vált. Az irányzatot több oldalról és behatóan vizsgálta a felszabadulás utáni történeti irodalmunk, Mérei Gyula tanulmánya pedig az 1918/19-es forradalmak célkitűzéseinek szempontjából emelte ki az irányzat jelentőségét.⁸⁴ Témánk szempontjából az irányzat vezető sajtóorgánuma, a Huszadik Század, nemcsak azért jelentős, mert a háború alatt behatóan elemzi az új társadalmi és ideológiai jelenségeket, hanem azért is, mert léte és az a tény, hogy a progresszió polgári szárnyát tömöríti, az ellentétes eszmei telítettségű szervezkedésre is hat. A Nyugat és a Huszadik Század „destruktív” célkitűzéseit akarja ellensúlyozni a Magyar Kultúra, amelynek szerkesztője a háború éveiben már Bangha Béla, az ellenforradalmi rendszer ideológiájának egyik fő propagandistája. A néppárti tömegbefolyás erősítése alapkérdéssé vált. Az 1904-ben induló lap: az Igaz szó vállalja a tömegbázis verbuválását.⁸⁵ *Hasonló igényekkel lép fel Giesswein Sándor is, ő azonban a keresztény szocialista irány szociális tartalmának őszinte híveként.* A keresztényszociális mozgalomban 1910-ben a munkapárt megalakulása után szakadás állott be, mert nyilvánvalóvá vált, hogy a néppárt a mozgalmat csak szociális spanyolfalnak tekinti. Giessweinről szólva életrajzírója rámutat, hogy „amikor a Néppártba belépett, azt remélte, hogy a párthoz tartozó képviselők többségét idővel meg tudja győzni arról, hogy ne csak a falu népével törődjenek, hanem legyenek figyelemmel a városi munkásnépre is, és ezért alakuljon át lassanként keresztényszocialista párttá. Midőn azonban látta, hogy terve nem sikerülhet a többség merev konzervatívizmusa miatt, kilépett a Néppártból”.⁸⁶ A keresztényszocialista szervezkedésnek nem sikerült tömegbázishoz jutni. A németországi Volkvereine példájára 1908-ban létrehozott Katolikus Népszövetség befolyása a kispolgári és paraszti rétegek felé irányult, és azzal az igénnyel lépett fel, hogy valamennyi katolikus szervezetet irányítása alá vonja. Az ellenforradalmi rendszer hatalomra jutásáig a keresztény szocialista szervezetek átütő tömegsikert nem arattak — hozzáfűzhetjük, hogy a bethleni konszolidáció korszakában átmeneti sikerük után ismét jelentőségüket veszítik. — A néppárt egyik krónikása a szerveztlenséget tekinti a sikertelenség okának: a kongregációk, ligák, növédelmi szervezetek, diákifjúsági, legény, munkás, sajtó stb. egyesületek vezetői sohasem tudtak felemelkedni a szerves szolidarizmus útjára.⁸⁷

A szervezeti gyengeséget ellensúlyozta az a szellemi térhódítás, amely elsősorban az egyházi iskolák megerősítésével, Apponyi kultuszminisztersége idején, valamint a Szent István Társulat könyvkiadói tevékenysége révén különösen a társadalom középrétegeit érintette. A háború előtti utolsó békeév a mozgalom eszmei tudatosítása

⁸⁴ Mérei Gyula: A magyar októberi forradalom és a polgári pártok. Bp., 1969.

⁸⁵ Prohászka Ottokár a szellemi bázis, a szerzők pedig: Haller István és Huszár Károly. — *Galántai József: Egyház és politika. 1890—1918.* 87—88.

⁸⁶ Giesswein Sándor egyénisége és életútja. L. Giesswein-émlékkönyv. Bp., 1925. 13—14. Giesswein háború utáni progresszív szerepéről, valamint a klérus és a keresztény szocialista irányzat kapcsolatáról l. *Dévényi Ivánné: Csernoch János tevékenysége. Századok, 1977.* 1. sz.

⁸⁷ *Szentiványi Károly: A katolikus társadalom megmozdulása. Emlékkönyv Zichy Nándor gróf születésének századik évfordulójára. 1829—1929.* Bp., 93.

szempontjából is döntő jelentőségű. Az osztrák keresztényszocialista mozgalom múltjának és célkitűzéseinek elemzése és kritikai méltatása a magyar mozgalom jellegének tisztázását is célozza. Röviden összegezve az összehasonlítás lényegét: a magyar mozgalom konzervatívabb, vallásos jellege jobban megfelel a magyarországi viszonyoknak. A Magyar Kultúra osztrák cikkírója⁸⁸ az osztrák mozgalom atyjának, Vogelsang bárónak politikai jelentőségét Ketteler mainzi püspök tanainak hatására vezeti vissza. A magyar keresztényszocialista mozgalmat bemutató cikkíró⁸⁹ a mozgalom megalapítójának Giesswein Sándort tekinti, s a szellemi kútfőt ugyancsak a Ketteler-féle német keresztényszocializmusban véli felfedezni. Érdekes epizód, s Giesswein portréjára, majd további egyre progresszívabb pályafutására jelentős kihatású, hogy Lassale tanításait is tanulmányozta, s hogy a kilencvenes években győri püspöki titkárként inkognitóban szociáldemokrata üléseket látogatott. — A magyarországi keresztényszocializmus 1910 utáni fejlődéstörténetére, szemben az osztrák mozgalommal, a vallási-ideológiai tartalom állandó erősödése, majd a néppárti vezetés gyámkodása jellemző. Szemben az osztrák mozgalommal, amely a szociáldemokratákkal párhuzamosan működött, a magyar mozgalomban a szociáldemokratákkal és a polgári radikálisokkal folytatott erős polémia volt a jellemző.

A háború éveiben a keresztényszocialista mozgalom társadalmi orientáltsága egyre inkább az értelmiség és a hivatalnoki réteg. Ez részben a szociáldemokrata mozgalom tevékenységének eltérő irányával (hogy ti. az a szakmunkásréteg felé orientálódik), részben pedig azzal van összefüggésben, hogy a polgári radikális mozgalom párttá szerveződött, s 1905/06 után a polgári rétegekben végbemenő polarizációs folyamat felgyorsult. — Harci feladattá vált a katolikus mozgalom szempontjából az intelligencia újraszervezése, figyelembe véve a polgári radikálisok vezetőinek társadalmi és vallási hovatartozandóságát (hogy ti. jelentékeny részben a gazdag zsidó vezetők és a mögöttük felsorakozó zsidó származású intelligencia vett részt a polgári radikálisok szervezeteinek vezetésében). A katolikus értelmiségi program Haller és Bangha tevékenysége révén agresszív politikai antiszemitizmussal telítődik. A háború első évében az akkor már Bangha szerkesztésében megjelenő Magyar Kultúra jelentős polémiaíknak nyitja meg hasábjait. Haller tollából jelenik meg az a felhívás,⁹⁰ amely a katolikus intelligenciát kívánta mozgósítani egy kifejezetten katolikus politikai párt megszervezésére. Feltehetően a néppárt hanyatlása, amelyet Andrassy és Apponyi nyílt „pártatlansága” jelez — hiszen az arisztokrácia kiemelkedő egyéniségei nem kívántak a nyílt antiszemitizmus mellett fellépni —, a katolikus szervezkedés irányát módosította. A néppárt politikájától Haller is elhatárolja magát: „...minél demokratikusabb lesz az ország alkotmánya . . . annál szuverénebb hatalommal dönt minden fölött. A politikát tehát nem hagyjuk figyelmen kívül . . . a politikai porondon öntudatosan, kellő fegyverekkel felszerelve jelen kell lennie minden katolikusnak . . . a Népszövetség politikai nevelést akar adni . . . Rá akar világítani azokra az irányzatokra, amelyek a népre veszedelmesek . . . ámde pártpolitikát nem űz . . . , mert nem űzhet exclusiv néppárti politikát.”

⁸⁸ Kralik Richárd (Bécs): Az osztrák keresztényszocialista párt. Magyar Kultúra, 1913. II. 305—311.

⁸⁹ Komocsy István: A magyar keresztényszocializmus szervezkedése. Magyar Kultúra, 1913. 339—345.

⁹⁰ Haller István: A Katolikus Népszövetség, a politika és az intelligencia. Magyar Kultúra, 1915. 311—316.

A Katolikus Népszövetség túlnyomóan paraszti körből származó tagsága mellett a szervezés fő iránya az intellektuális elem, a hivatalnoki és értelmiségi réteg megnyerése. „... ezek nélkül — igaz — nem lehet akciót vezetni...” — írja az idézett programadó felhívás. Az új vezető réteg kialakításának célkitűzése mellől azonban nem hiányzik a reális számvetés, hogy ti. „a kereskedelem ellenfeleink” kezében van. „A pénztintézetek szintén. A hivatalokban, megyékben, városokban, az államnál olyanok befolyása a döntő, akik a velünk ellentétes mozgalmak vezetői.” — Az ellentétes mozgalmakon ebben az összefüggésben természetesen nem a szociáldemokrata vagy polgári radikális, mint inkább liberális, illetve 48-as függetlenségi párt befolyása értendő. Számol a cikkíró azzal is, hogy a katolikus intelligencia „átnevelése” nyolc év alatt nem történhet meg, vagyis az iskolai vallásitanítás kétségtelenül jelentős szerepe mellett egyéb eszmei ráhatás is szükséges. A cikk nagy visszhangot váltott ki, a hozzászólók körében a katolikus hittanár, a protestáns egyházi iskolai tanár megnyilatkozását olvashatjuk. Az egyik hozzászóló a „németek ProhászkJának”, Faulhaber speieri püspöknek szavait idézi mintegy mottóként: „die Rückeroberung der gebildeten Stände ist ein Königsproblem” — vagyis a politikai katolicizmus sikerének fő kérdése az intelligencia visszahódítása. Az egyetemi oktatásról írt, leleplezőnek szánt sorai bizonyítják, hogy a századforduló óta folyó küzdelem a katolikus autonómiáért, ezen belül a katolikus egyetemért, az egyetemi ifjúság vallási neveléséért folyik.⁹¹ A katolikus politikai párt szükségességének vitatásában Haller mellett Ernszt érvel a legerősebben. Példákat hoz arra, hogy a vallási alapon történő pártalakulatok Európa-szerte megtalálhatók, s csak ott nincs keresztény párt, ahol az államvallás egyenlő egy uralkodó vallással, mint Angliában vagy Oroszországban.⁹²

A numerus clausus téma feldolgozása szempontjából döntő jelentőségű kérdés a világháborút megelőző évtizedekben az értelmiség társadalmi eredetének, pályaorientációjának vizsgálata. A magyar középrétegek (ezen belül elsősorban az értelmiség) társadalmi tagolódásának kérdésével foglalkozó korabeli szerzők közül Szende Pál és Buday Dezső tanulmánya érdemel figyelmet.⁹³ Buday tanulmánya a századelő értelmiségének társadalmi eredetét kutatva, azt elsősorban a vagyont veszített nemesség köréből származtatja. Az 1848 utáni évtizedekben a német városi elem, az iparos és kereskedő réteg még annyira kispolgár, hogy nem lehetett a középosztály magjának tekinteni. Sem vagyonával, sem műveltségénél fogva ekkor még nem számottevő a zsidóság részvétele sem, majd később lép az értelmiséget alkotó társadalmi rétegek közé. A dzsentri vagyoni hanyatlása a vizsgált periódusban tovább folytatódik, s már az 1895-ös összeírás alkalmával a vagyonos dzsentri létszáma mindössze húszezer körül van. A kategórián belül (100—1000 hold a birtokhatár) ugyancsak nagy polarizáció figyelhető meg. A szerző ebből azt a figyelemre méltó következtetést vonja le, hogy a „középosztály tartalma nálunk a honoratior osztály számára marad fenn”. A kérdést elemző, marxista feldolgozásokkal összhangban szerinte is főleg a vármegyei hivatalok nyújtanak menedéket az elszegényedett nemesi

⁹¹ Griger Miklós: Az intelligencia és katolikus akciónk. Magyar Kultúra, 1915. 410—411.

⁹² Ernszt Sándor: Hozzászólás a keresztény intelligencia nevelése és a katolikus akciónk problémájához. Magyar Kultúra, 1915. 552.

⁹³ Szende Pál: A magyar ügyvédség válsága. Huszadik Század, 1912. 29—43., 194—206., 547—551. — Buday Dezső: Magyarország honoratior osztályai. Budapesti Szemle, 1916.

osztály tagjainak. Az 1905/06-os „nemzeti ellenállás” idejében kezdődött a vármegyei tisztviselők országos alapokon való szervezkedése. A modern közigazgatási feladatok elvégzésére alkalmatlan tisztviselői kar létszáma állandóan emelkedett, képezését az 1883. I. tc. írta körül. 1890 és 1910 között a tisztviselői kar létszáma, a nem egyetemi végzettséget igénylő díjnoki réteg leszámitásával állandóan emelkedik. A községi tisztviselők, minthogy az egyetemi végzettség számukra nem volt szükséges, az értelmiségi rétegbe nem tartoztak ugyan, életformájukat és társadalmi eredetüket tekintve mégis a dzsentri réteg perifériáján helyezkedtek el. Sajátos kép formálható a városi tisztviselőkről, akik eredetüket tekintve jelentékeny részben idegenek, asszimiláltságuk a városok asszimiláltságának függvénye. A honorácior réteg számaránya is jelentékeny emelkedést mutat húsz év alatt. Figyelemre méltó azonban, bár Buday által kellően meg nem magyarózott állítás az, hogy a „városok tisztviselői karába a bennszülöttek közül az előkelőbb családok gyermekei nem kíváncsiak, mert inkább az ügyvédi pályára igyekeznek”.⁹⁴ Úgy véljük, ennek oka a tisztviselői státus hanyatló anyagi megbecsülésében kereshető elsősorban. A nem törvényhatósági, hanem állami tisztviselői pályák (pénzügyi igazgatás, kereskedelmi, földművelési szakigazgatás) a szakigazgatás, a jogászon kívül mérnököket, gazdászokat is foglalkoztat. A megnövekedett szakigazgatási tevékenység leginkább e réteg számszerű emelkedésében figyelhető meg.⁹⁵

A tisztviselők mellett a jogászi honorácior réteg ugyancsak népes tábort tették ki a bírák és ügyészek, illetve az ügyvédek. Az 1912. 7. tc. után, amely a bíráknál a jogi doktorátust alkalmazási feltételként írta elő, ennek a rétegnek társadalmi jellegzettségévé vált, hogy a szegényebb értelmiségi családok gyermekei bíráknak, míg a vagyonosabbak ügyvédeknek mentek. A honorácior pálya egyik legnépesebb tábora az ügyvédeké. Úgy véljük, találóan emeli ki Buday, hogy „a magyar ügyvéd nemzet”. „Nálunk az ügyvéd képviselő, politikai szónok, bankalapító.” Az ügyvédi kar létszáma ugyancsak jelentős emelkedést mutat, különösen akkor, ha az ügyvédjelöltek ugrásszerű emelkedését is figyelembe vesszük.⁹⁶ — Az ügyvédség társadalmi helyzete a dualizmus válságszakaszában kiemelt jelentőségű társadalmi problémává vált. Részben a pálya politikai jelentősége folytán, részben pedig azért, mert ez a réteg válik leginkább színterévé a dzsentri és zsidó intelligencia sokrétű harcának. Témánk szempontjából érdekessége abban is látható, hogy a numerus clausus vitája alkalmával a mellette és ellene felszólaló képviselők túlnyomó többsége ügyvéd volt.

Szende Pál tanulmánya az ügyvédség legjellegzetesebb vonását ragadja meg, amikor a „feudális” és „merkantil” típusú ügyvédet állítja szembe. Megjegyzendő, hogy nem feltétlen dzsentri—zsidó ellentétről van szó, hiszen a feudális típusba az asszimilálódott zsidóság egyes képviselőit is besorolja. A feudális típusú ügyvéd leginkább mégis a hanyatló dzsentri szülötte. Felismeri a századforduló utáni ügyvédi pálya előnyeit,

⁹⁴ Buday: i. m. 232.

⁹⁵ Zentay Dezső: A munkanélküliség alakulása a szellemi pályák körében Budapesten. Bp., 1930. 71. Zentay adatai szerint, aki Konkoly-Thege Gyula számításaira hivatkozik. 1904—1914 között a magasabb fizetési osztályba sorolt tisztviselők létszáma 26%-os emelkedést mutat. A megnövekedett igazgatási munkát nem a szakképzettség fokozásával, hanem extenzív létszámemeléssel oldották meg.

⁹⁶ Az ügyvédek létszáma 1890-ben 4202, 1910-ben 6743. Az ügyvédjelöltek létszáma 1890-ben 1368, 1910-ben 4364.

hogy ti. a szabad mozgásnak hasonlíthatatlanul nagyobb teret ad, s az érvényesülésnek, jövedelemszerzésnek jobb módja, mint a hivatal vállalása. Aligha tévedünk, ha a Szende által megrajzolt folyamat résztvevőit inkább a jobb módú, neveltetésben és életvitelben műveltebb dzsentrí származékok között keressük, már csak azért is, mert az önálló ügyvédi praxis folytatásához a szellemi adottságokon túl tőkére is szükség volt. — A merkantil típusú ügyvéd jelentékeny részben a zsidóság köréből származik. Ennek okára ugyancsak Szende frappáns jellemzését kell idéznünk: „... a zsidó intellektuellek, minden állami és közalkalmazásból (csekély kivételtől eltekintve) ki vannak zárva. Részükre tehát a társadalmi emelkedésnek egyedüli módja az értelmiségi pályára való lépés, ezek közül legtöbb kilátást az ügyvédség nyújt.” A kispolgári, paraszti intellektuellek sorsát is felidézi azzal a megjegyzésével, amely a vidék konzervatív légkörét érzékelteti: „De más vallású (nemcsak zsidó) intellektuelleknek és polgári származású egyéneknek is nagy száma lép az ügyvédi pályára, különösen a városokban vagy olyan vidékeken, ahol a történeti osztály annyira exclusiv, hogy nemcsak a zsidósággal, hanem a polgári elemekkel és a parasztságból felemelkedettekkel szemben is elzárkózott.” Az ipar és kereskedelem lassú fejlődése Magyarország gazdasági függősége következtében az iparosok és kereskedők gyermekeinek sem ad megélhetést, még kevésbé teszi lehetővé az agrár- és ipari proletariátus leszármazóinak — akár két generáción át történő — társadalmi emelkedését. Az ipari és a kereskedő burzsoázia gyermekei, közöttük egyre nagyobb számban a zsidó középréteg gyermekei, az értelmiségi pályák felé kényszerülnek. Természetes következménye ennek a túlsúfoltság, s az ez ellen fellépő mozgalom. *Szende tanulmánya az ügyvédségen belül már a századforduló óta vitatott kérdésként mutatja be a zárt szám (numerus clausus) alkalmazását.* Szende állásfoglalása a marxista műveltségű publicista társadalomszemléletének realitását mutatja: „Ez a terv [a zárt szám alkalmazása] az első tekintetre rendkívül tetszetősnek és kézzelfoghatónak látszik, mint minden olyan rendszabály, amelyben az osztályérdek leplezetlenül nyilvánul meg. A nagybirtokosok a numerus clausust az élőállatokra mondják ki, a kisiparosok a céhszabályok visszaállítását sürgetik, a gyárosok a kartelekkel akarják a versenyt kizárni. A numerus claususról még elméletileg sem lehet egy országban beszélni, amelyben a kereseti lehetőség az értelmiségi középosztály részére annyira meg van szorítva. Az ügyvédi pálya lezárása talán a meglévő ügyvédek egy részének helyzetét javítaná, de az intellektuális proletariátus válsága fennmaradna.” Az ügyvédi pálya túlsúfoltságának problémáit tárgyalja az 1901. november 24—26. között Budapesten megtartott ügyvédi közgyűlés, amelynek nyitó előadása már címében is jól kifejezi az ügyvédség védekező reakcióját az ügyvédi pálya túlsúfoltságával szemben: „Miképp mérséklendő az ifjúságnak a túlsúfoltság ügyvédi pályára tódulása.” Az ügyvédi felvétel numerus claususát sürgeti. Jellemző az előadó javaslatára a liberálkapitalizmus mindent pénzen lemérő felfogása. E szerint az ügyvédjelölti vizsgadíjat kell felemelni, továbbá hogy az ügyvédjelölt fizessen az ügyvédnek a tanításért, így az ifjúság egy részét, természetesen a kevésbé módos részét, távol lehet tartani a pályától. Az előadó Neumann Ármin az osztrák példára utal, ahol a neoabszolutizmus idején a zárt rendszer volt érvényben. Megjegyzendő, hogy a neoabszolutizmus idején a Bach-rendszer a politikai haladást fékezte az intézkedéssel. Jellemző azonban, hogy az előadó milyen indokkal kívánja vissza a numerus clausust: „... amikor ez a rendszer megszűnt, akkor születtek a Luegerek...” Korántsem

egyöntetű azonban az ügyvédek körében a numerus clausus kívánalma. A Budapesti Ügyvédi Kamara kiadásában megjelenő mű, amely az ügyvédi kar történetét kiválóan foglalja össze, sőt a külföldi kitekintő összehasonlítást is tartalmazza, éppenséggel az ügyvédi létszámkorlátozást azért utasítja vissza, mert a létszámalakulást sem tartja aggasztónak. Érvelésében pedig nem az antiszemitizmustól való félelem, hanem a tények vezetnek. E szerint 1875 után az ügyvédi kar létszámemelkedése az igazságügyminisztérium statisztikája szerint több mint tíz százalékos (1875-ben 4245 ügyvéd és 1605 ügyvédjelölt, míg 1900-ban 4806 ügyvéd és 2214 ügyvédjelölt), ugyanakkor azonban mind az igazságügy területén végzett munka, mind pedig a vállalatok és magánosok egyéb, nem bírói úton elintézendő jogvitáinak köre bővült, s az ügyvédi munka lehetőségének köre is ezáltal kitágult. A megnövekedett igények figyelembevételével a létszám tehát nem túlméretezett. Az ügyvédi numerus clausus bevezetését, amely a századfordulót megelőzően, majd követően is számtalanszor felmerült, kifejezetten elutasítja. Francia, német, osztrák, angol példákra hivatkozik, ahol a zárt szám bevezetését káros tapasztalatok miatt vetik el. Az ügyvédek szociális problémáit pedig csak több, egymást követő intézkedés foganatosításával lehet megoldani. Ezek közül néhány: „... szabályozzuk józanabban az általános minősítő törvényeket, a közigazgatást, adjunk megélhetést a falusi közjegyzőknek, szabályozzuk az ügyvédi díjat és dolgozzunk a kamarák kebelében ernyedetlenül mindegyikünk és a bajon segítve lesz.”⁹⁷

Az ügyvédi numerus clausus kérdésével, s egyáltalán az ügyvédség problémájával témánk kapcsán azért foglalkoztunk ilyen behatóan, mert e jogász réteg társadalmi szerepénél fogva magatartásmintát teremt, közéleti szerepe általában jelentős, a tárgyalt periódusban pedig döntőnek mondható, az előzőekből is kitűnően a zsidó értelmiség legjelentősebb rétege. A magyar társadalomnak az ellenforradalmi korszakban megfigyelhető rétegződése, a numerus clausus hatásaként a zsidók gazdasági koncentrációja és a korlátozó rendelkezések ellenére bekövetkező értelmiségi egzisztenciális válság Szende s az ügyvédi kar történetét rögzítő Králik véleményét igazolja.

A zsidók térfoglalása az értelmiségi pályákon, illetve tágabb értelemben a honoráriori pályán, amely a közszolgálati alkalmazottakat is magában foglaló kategória, korántsem olyan „riasztó” ebben az időben, ahogyan a fentiekben a Magyar Kultúra hasábjain cikkező szerzők állították. Kétségtelen, hogy az ún. szabad pályákon igen magas arányban vannak képviselve, de a népes tisztviselői pályán létszámuk elenyésző.⁹⁸ Egyéb hivatásterületeken, mint pl. a tanügyben a polgári és

⁹⁷ Králik Lajos: Az Ügyvédi Kar. Bp., 1903. 263—264., 276—279.

⁹⁸ Az Országos Statisztikai Hivatal adatai szerint:

A tisztviselők létszáma 1910-ben

Állami tisztviselő	13 017 ebből zsidó 720
Vármegyei tisztviselő	4 094 ebből zsidó 100
Törvényhatósági jogú városban tisztviselő	4 319 ebből zsidó 252
Rendezett tanácsú városban tisztviselő	2 771 ebből zsidó 160
Városi, községi közjegyző	5 313 ebből zsidó 228

középiszkolai tanári személyzetben, valamint a közegészségügy terén részvételük jelentékeny, bár korántsem túlzott mértékű. Létszámuk csupán a magánorvosok körében haladja meg az ötven százalékot. Megközelítő mértékű a részvételük az előadóművészetben, s az irodalomban, különösen a publicisztikában. A kereskedelem és hitelélet terén találjuk a hazai zsidóság igazi egzisztenciális bázisát mind az önálló egzisztenciák, mind pedig a tisztviselők körében. Mindkét hivatásterületen létszámuk meghaladja az abban a hivatáskörben dolgozók ötven százalékát.

AZ ANTIFEMINIZMUS TÖRTÉNETI GYÖKEREI

A NŐK EGYETEMI FELVÉTELÉNEK ÜGYE AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ELŐTT

A nőemancipációért folytatott küzdelem s ellenmozgalma: az antifeminizmus terén a német, az osztrák és a magyar történelem fejlődési iránya bizonyos közös vonásokat mutat. A 19. század második felében kerül sor mindhárom államban az évtizedek óta folyó küzdelmek eredményeként, a közép- és felsőfokú képzés engedélyezésére. Az első női értelmiségi rétegnek, a tanítónőknek társadalmi szerepe, mozgalma nagymértékben járul hozzá ahhoz, hogy az államhatalom mindhárom országban a nők egyetemi képzéséért folyó harcot elismeri, s az egyetemi képzést és az azt előkészítő gimnáziumi iskoláztatást lehetővé teszi.¹

Egyéb közszolgálati alkalmazottak létszáma

bírák	2 646 ebből zsidó	108
ügyészek	247 ebből zsidó	3
közjegyzők	300 ebből zsidó	16
elemi iskolai tanító	32 547 ebből zsidó	1610
felsőbb leányiskolai tanár	442 ebből zsidó	26
polgári iskolai tanár	2 770 ebből zsidó	344
középiskolák	3 859 ebből zsidó	246
főiskolák	687 ebből zsidó	28

¹ 1891 és 1894 között az ADF (Allgemeine Deutscher Frauenverein) három alkalommal nyújtott be ötvenezerrel több aláírást tartalmazó kérvényt a Reichstagban. A porosz képviselőház pedig a kilencvenes évek második felében öt alkalommal foglalkozott a kérdéssel. A petíciókat minden alkalommal elutasították olyan indoklással, hogy az egyetemi tanárookra nem akarnak nyomást gyakorolni. Döntő változást eredményezett 1899. április 24-én a Szövetségi Tanács rendelete, amely elrendelte, hogy konkrétan kell foglalkozni a nőknek némely egyetemi szakra bocsátásával. A Szövetségi Tanács határozata után a tudományos irodalomban és a tudósok ankétjain megszorodtak a pozitív megnyilatkozások. W. Wundt találóan írja a férfiak kenyéririgységéről: „Das so oft gehörte Argument: es sein schon in allen Gebieten die Angebote männlicher Bewerber zahlreich genug, es bestehe dann kein Bedürfnis auch noch weiblicher und dergleichen. — Dieses Argument erscheint mir lediglich als der Ausdruck eines brutalen Geschlechtsegoismus, der nicht besser ist, als ein Klassenegoismus, der Vorrechte für sich in Anspruch nimmt.“ (Az oly gyakran hallott érvelés, hogy már minden területen a férfi dolgozókból a kínálat szám szerint elegendő, és ehhez képest nő alkalmazottakra már nincs szükség. — Ez az érvelés számomra a brutális nemi önzés megnyilvánulása, amely nem jobb, mint az osztályönzés, amely előjogokat vesz igénybe.) — Az egyetemek pozitív állásfoglalását mutatja a Dr. Phil. Käthe Schirmacher által rendezett ankét.

A század végén a képzési jogok kiterjesztése mellett — amelyek bővítése a polgári nőmozgalmak további fő célkitűzése maradt — a nőmozgalom differenciálódása következtében a nőemancipáció más területein is harc folyt. A munkavégzés joga, az egyenlő munkáért egyenlő bér biztosítása, valamint a politikai jogokban való részesedés mind a polgári feminista, mind a szocialista nőmozgalom célkitűzése. A szociáldemokrata nőmozgalom egyes országokban a fejlettség eltérő szintjén egyesítette az említett emancipációs célokat. A szociáldemokrata nőmozgalom hazánkban és Ausztriában az emancipációs célkitűzéseket szűkebb körben tette magáévá, így nem tekintette elsődleges feladatának, hogy harcoljon a felsőfokú szakképzésért.

A nők egyetemi képzéséért folyó harcban jelentős szerepet vállalt az L. O. Peters és Augusta Schmidt (mindkettőt tanítójának, vezetőjének tekinti Clara Zetkin) kezdeményezésére alapított Allgemeiner Deutscher Frauenverein, amely alapszabályában céljaként jelöli meg a női munka felszabadítását és a nők képzési jogainak biztosítását. A szervezetnek 1865-ben még csak 34, 1877-ben azonban már 12 ezer tagja volt.² Már 1867-ben elhatározza az akkor alig száz tagot számláló egyesület, hogy kérvénnyel fordul az állami és községi hivatalokhoz a nők képzési intézményeinek javítása érdekében. 1869 és 1870-ben pedig a néptanítók részére szervezendő tanfolyamot követel a nők testi kultúrájának propagálására. Röpiratokkal és újságcikkekkel lép fel, s amikor a Falk kultuszminisztersége idején egybehívott tanügyi konferencia (Weimar, 1872) konzervatív szellemű oktatási programot dolgozott ki a középfokú nőoktatási intézmények számára, az egylet alapítványt létesített az érettségizendő lányok támogatására. Összeállította az ún. Sárga Brossúrát, amelyben megfogalmazta a nők képzési jogaiért folytatott harc alapelveit. A Weimarban tartott konferencia által megfogalmazott célt, hogy ti. a nők szellemi képzése a családi életet szolgálja, Helena Lange (hosszú ideig az egyesület elnöke, a polgári nőmozgalom kiváló képviselője) idejétmúltnak bélyegzi, mert „csak a férfi szempontjából nézi a nők képzését”.³

A Sárga Brossúra akkor vált híressé, amikor a H. Lange által megfogalmazott kérvénnyel együtt 1887-ben a porosz kultuszminiszterhez benyújtották törvényjavaslat kidolgozását kérve e tárgyban. Főbb követelései: a felsőfokú oktatásra előkészítő tudományos oktatás biztosítása a nők számára létesített középiskolákban. Az ilyen

Németországban először a BDF (Bund Deutschen Frauenvereins) keretében a tanítónők és tanárnők indítottak harcot a magasabb szintű képzés megszerzéséért. 1888-ban kérvényt intéztek az egyes Landok oktatási minisztériumaihoz, hogy a nőknek az orvosi és bölcsészeti fakultásra bocsátását, majd a szakképzésnek megfelelő hivatások gyakorlását engedélyezzék. A nyolcvanas és kilencvenes években a nőmozgalmi lapokban cikkek sora jelent meg, majd ankétokat rendeznek, és ezek eredményeként állásfoglalásokat publikálnak a nők egyetemi képzéséért küzdők és ellenzők egyaránt. Hedwig Kettler 1888-ban külön egyesületet létesített Frauenverein-Reform címmel, amely 1891-ben a Verein Frauenbildungs-Reform nevet veszi fel, s 1895-ben az egylet elnevezésében még inkább kifejezésre jut az egyetemi tanulmányokért folyó harc célkitűzése: Frauenbildung—Frauenstudium. Az egylet számos publikációban vitatja meg a nők egyetemi képzésének jogalapját, s a természetjogias érvek mellett egyre nagyobb súlyt kapnak a polgári nők egzisztenciális érdekei.

² L. Otto Peters: Das erste Vierteljahrhundert des Allgemeinen Deutschen Frauenvereins. Leipzig. 1892. 22.

³ Agnes Gosche: Die organisierte Frauenbewegung. Berlin, 1927. 27.

típusú női középfokú iskolákban a vallás- és anyanyelvoktatás női tanerők által történjék. A szükséges tanerők kiképzése érdekében megfelelő képzési intézmény létesítése. A minisztérium a kérvényt visszautasította, s válasza jól mutatja, hogy a közép és felső társadalmi osztályokhoz tartozók részére milyen képzési ideált követ a hivatalos kultúrpolitika. Perfíd módon Rousseau nevelési eszményére hivatkozva utasítják el a szerény igényekkel fellépő nőegyesületet.⁴

A német szociáldemokrata nőmozgalom jelentőségét az a nemzetközi hatás is kiemeli, amelyet különösen a századforduló után az egyes európai országok nőmozgalmára, a szocialista nőinternacionálé révén gyakorolt. A Clara Zetkin által vezetett szociáldemokrata nőmozgalom a párt olyan képviselőinek támogatását is élvezte, akik a Reichstagban a kilencvenes években jelentős szerepet vittek. E szociáldemokrata képviselők közül is kiemelkedő jelentőségű August Bebel tevékenysége.⁵ Könyvének („Die Frau und der Socialismus”) hatását mutatja, hogy 1879 és 1891 között nyolc kiadást ért meg. Korán kiváltotta azonban a kritikát is. Carl von Raumer már 1884-ben publikálja művét, amely elsőként tagadja Bebel állításait a nők emancipációjának szükségességéről. A freiburgi egyetem professzorai, Zeiger és Hager pedig 1894-ben speciális kutatásokkal alapozzák meg Bebel elleni állításait. Zeiger kultúrtörténeti és természettudományi, míg Hager pszichológiai és szociológiai érveket sorakoztat fel.

Az antifeminista nőmozgalom Németországban éppen úgy, mint Európa más országaiban, a nők természetjogi érvekre alapozott egyenlőségi követeléseire tradicionális argumentációval válaszolt. Az 1884-ben kiadott porosz konzervatív pártprogram szerkesztőjének, Paul de Lagarde-nak antifeminista megnyilatkozása nem hagy kétséget afelől, hogy nem kívánja a nők képzési jogainak kiterjesztését. Az általa hirdetett művelődési program a nő teljes családi kiszolgáltatottságát hirdeti: „Das Mädchen auch der höheren Stände lerne, was jeder Mensch heute wissen muß: Lesen, Schreiben, Rechnen und etwas Heimatkunde. Was es außer dem von der

⁴ *Orla-Maria Fels: Deutschen Bürgerlichen Frauenbewegung als juristisches Phänomen. Freiburg, 1959. 96.*

⁵ Clara Zetkin a Berliner Volkstribune-ben 1886 és 1891 között több mint száz cikkben tisztázta a modern nőkérdés alapproblémáit, s ezzel a kommunista nőmozgalom elméleti alapjait teremtette meg. L. bővebben *Fritz Staudé: August Bebel und Clara Zetkin zur Frauenfrage. In: Mitteilungsblatt der Forschungsgemeinschaft „Geschichte des Kampfes der Arbeiterklasse um die Befreiung der Frau”, Leipzig, 1980. Heft 1. A Babel könyvének sorsáról l. bővebben: Die Frau und Gesellschaft. Ed: Dr. sc. Joachim Müller. Verlag für die Frau. Leipzig, 1974. 30–34.*

A Reichstagban 1891-ben tárgyalják először plenáris ülésen az egyetemi nőképzést. Igen tanulságos megfigyelni a pártok állásfoglalását. A szociáldemokraták egyetértenek a nők petíciójával, és indítványozzák, hogy azt át kell adni a birodalmi kancellárnak pozitív intézkedések előkészítése érdekében. A liberálisok hasonló véleményen vannak, de az ő körükben adódnak már óvatoskodók, akik csak „megfontolás végett” kívánják a petíciót a kancellárhoz juttatni. Míg végül a Zentrum és a konzervatívok a „legsúlyosabb megfontolásokkal” ellene nyilatkoznak. Az is figyelemre méltó, milyen érveket hoznak fel a petíció ellen. A legnyomósabb indok az, hogy az orosz hallgatónők (akik részben a külföldi egyetemeken tanultak, részben az otthoni, már megnyílt egészségügyi főiskolán) egyetemi tanulmányai óta „terjed az anarchizmus”. Még jelentősebb azonban — s az ellenzők körében mind gyakrabban visszatérő érv az, hogy a nők egyetemi tanulmánya a szellemi proletáriátus kitermelésének veszélyét növeli: „Weil er (Zugang der Frauen den Universitäten) als für die Gesellschaft bedrohlich, weil er die Produktion eines gefährlichen gebildeten Proletariats darstelle.” A politikai reakció elérte, hogy a nők kérvényét levették a Reichstag ülésrendjéről.

Mutter gezeigten Stricken, Nähen und Kochen darüber hinaus lernen wird, entscheidet allein sein von Gott ihm gewiesenes Leben. Jedes Weib lernt wirklich nur von dem Manne den es liebt und es lernt dasjenige und soviel, wie der geliebte Mann durch seine Liebe als ihn erfreund haben will. Das Regelrechte ist, das Mädchen heiraten und ihre Bildung in der gewinnen.“ (A leányok, még a felsőbb rétegekbe tartozók is, azt tanulják, amit ma minden embernek tudnia kell: olvasást, írást, számolást és valamicske honismeretet. Az anya által megmutatott kötésen, varráson és főzésen kívül hogy mit tanuljon még, azt az Isten által neki szánt élet dönti el. Minden asszony valójában attól a férfitől tanul, akit szeret, és azt és annyit tanul, ahogy szerelme által mint őt megörvendeztetőt igényel. Az alapszabály, hogy a leány menjen férjhez és a házasságban nyerve el kiképzését.)⁶ Minthogy hosszú évtizedeken keresztül az antifeminista irány a mindenkor konkrétan felmerülő nőemancipációs küzdelmekre reagált, önálló szervezeti formával nem rendelkezett, szüksége sem volt rá, hiszen a konzervatív párt és a különböző egyházak elegendő szervezeti keretet adtak az antifeminista nézetek propagálására. A német konzervatív nőmozgalom a keresztényszocialista irányzat megerősödésével, az evangélikus nők szervezésével vette kezdetét. 1893-ban létrehozták a Deutsche Evangelische Frauenbundot, majd Elisabeth Kühne kezdeményezésére 1894-ben az Evangelisch-soziale Frauengruppe szervezetét. A szervezet 1895-ben Erfurtban tartotta első kongresszusát. Alapító okmánya nem rejtette véka alá, hogy a liberális és szociáldemokrata nőmozgalom ellensúlyozása a fő feladata: „Es ist uns jahrelang schmerzlich gewesen zu sehen, daß die christlichkonservativen Kreise sich ablehnend die uns wirtschaftlichen Ursachen notwendig sich entwickelnde Frauenbewegung verhielten, während der politischen Freisinn die Bewegung verständnisvoll unterstützte und die Sozialdemokratie eifrig bemüht war und bemüht ist ihre weibliche Gefolgschaft zu organisieren.“ (Keserves volt éveken keresztül látni azt, hogy a keresztény konzervatív körök hogyan utasítják el maguktól a gazdasági okokból kialakult nőmozgalmat, miközben a szabadelvűek érthetően támogatják, és a szociáldemokraták szorgosan arra törekszenek, hogy a női követőiket megszervezzék.)⁷

Csak 1909 után, az egyetemi képzést biztosító törvényhozási ciklus után, különösen pedig a választójogért folytatott harc következtében érkezett el az antifeminista szervezetek megalakításának ideje. Miután 1908-ban a nők politikai szervezésének törvényi tilalma elhárult, az egyes politikai pártok tömegbefolyásuk növelése érdekében a nők szervezéséhez fogtak, s programjukba „női szakaszok” kerültek. A konzervatív nőszervezeteket az evangélikus nőszervezetek bevonásával alakítják meg, és 1912–13-ban építették ki országos hálózatukat. E konzervatív nőszervezetek az 1893–94-ben megfogalmazott keresztény szociális programot tették magukévá: a jótékonykodás szerintük a női egyesületek fő működési területe. A polgári liberálisok radikalizmusát Németországban is a 20. század első évtizedére egyre inkább

⁶ Paul de Lagarde: Program für die Konservative Partei Preussens. Göttingen, 1884.

⁷ A kongresszuson E. Gnauck Kühne Die soziale Lage der Frau c. előadásában a polgári és munkásnő helyzetét elemezte, és a keresztény szociális nőszervezet céljait mindkét társadalmi osztályhoz tartozó nők helyzetének javításában körvonalazta. Míg a polgári nők részére a képzési jogot, a házassági jog reformját és a házasságon belül a férji hatalom korlátozását kívánta, a nőmunkások részére a szociális segítség nyújtására szólítja fel a közép- és felsőbb társadalmi osztályok nőit.

„nemzeti”, valójában sovinszta jelszavak váltják fel, e pártok sem nélkülözhetik azonban a nők politikai támogatását. A Nationalliberalen Partei 1907-es programja a női és gyermekmunka védelmét már tartalmazta, 1911-ben pedig a párt utasította helyi szervezeteit, hogy nagyobb politikai befolyást engedjenek a nőknek. Még a Fortschrittlichen Volkspartei is, amely csupán nevében volt haladó, kénytelen felvenni programjába a „női paragrafust”. E szerint ki kell bővíteni a női hivatásterületet, meg kell könnyíteni a nők tanulását a főiskolákon, államvizsgákra kell engedni őket a férfakkal azonos feltételek mellett. A társadalombiztosítás terén pedig teljes egyenlőséget kívánt teremteni, s fokozatosan javítani a speciálisan női szociális létesítményeket.⁸

Az első világháborút megelőzően az európai konzervatív irányzatok erősödése folytán kiforrott antifeminista irány alakult ki Németországban. A világháborúra készülés kedvezett a nacionalista színezetű, a liberális és szocialista irányzatokkal egyaránt leszámolni akaró feudálkapitalista konzervatív mozgalmaknak. A német konzervatívok sajtóorgánuma, a Das Neue Deutschland 1912-ben még nem értett egyet az 1912-ben megalakuló antifeminista szövetség (Deutscher Bunde gegen die Frauenemancipation. Vezetője prof. Friedrich Sigismund) programjával. Helytelenítette, hogy az úrinőket és a proletárnőket egy táborba sodorja az antifeminista propaganda. A szélsőséges konzervatívokból szervezkedő nemzeti-keresztény csoport, ahogyan magát az antifeminista szervezet politikailag jellemezte, 1913—14-ben már az antifeminista könyvek egész sorát adta ki, és önálló folyóirattal rendelkezett.⁹ Programja sajátosan ötvözi a vallásos és nemzeti jelleget. A nők képzési jogait (természetesen elsősorban az egyetemi képzésért folytatott harcot) veszélyesnek ítélte, de még nagyobb ellenszenvvel nézte a női választójogért folyó harcot. Az 1912-ben a berlini Post és a Hamburger Nachrichten hasábjain publikáló antifeminista szerző¹⁰ még nyersebben fogalmaz, amikor a nők egyetemi képzésért folytatott — akkor különösen éles — küzdelmét elítélte. A nő konkurenciát támaszt a férfinak, s ezáltal a férfi házassági lehetőségeit csökkenti, vagyis a nő családi hivatásának érvényesülését akadályozza. Az érv nem új, legfeljebb a politikai céltudatosság, valamint az indok, amellyel a nőmozgalom — mint a nemzetre idegen testet — a szociáldemokratákhoz hasonlóan éppen idegensége miatt veti el: „Die moderne Frauenbewegung ist, wie die Sozialdemokratie ein internationale Fremdkörper in unserem nationalen Leben.” (A modern nőmozgalom, miként a szociáldemokrácia, nemzetközi, idegen test a mi nemzeti életünkben.) A világháború előestéjén, a szocialista és polgári radikális nőmozgalom békeharcának ismeretében természetes az okfejtés, amely a feminizmust a nemzet katonai erejének gyengítésével vádolja, s az „életter” megszerzésének lehetőségét gátló mozgalomként tartja számon. A világháború első éveiben megjelent antifeminista könyv W. Heinemann tollából már címében is kifejezi szélsőséges antifeminizmusát: „A radikális nőmozgalom, mint nemzeti veszély.”¹¹ A könyv joggal

⁸ Felix Salomon: Die neue Parteiprogramme. Lipcei könyvtár kisnyomtatványa, 1919. 53—54.

⁹ Monatsblatt des Deutschen Bundes gegen die Frauenemancipation.

¹⁰ Ludwig Langemann: Beiträge zur Kritik der radikalen Frauenbewegung. Berlin, 1913. Uő: Auf falschem Wege. Berlin, 1913. 1—19., 27. Uő: Der Deutsche Bund zur Bekämpfung der Frauenemancipation. Berlin, 1914.

¹¹ W. Heinemann: Die radikale Frauenbewegung als nationale Gefahr. Hamburg, 1914.

tekinthető a fasiszta ideológia előfutárának, mert a német uralkodó körökben már a hetvenes-nyolcvanas években felbukkanó, majd a kilencvenes években megerősödő antiszemitizmust az antimarxizmussal és antifeminizmussal kötötte össze, ugyanakkor szélsőségesen nacionalista célkitűzés szolgálatába állította. Az antiszemitizmus mégis a legerősebb karakterisztikuma ennek az irányzatnak. Jellemzően a szociáldemokrata pártot is mint zsidó mozgalmat perhorreszkálja.

Az osztrák nőmozgalom differenciáltságában és fejlettségi szintjében a németországi nőmozgalom mögött maradt. Ellentétben a német szociáldemokrata párttal, az osztrák szociáldemokraták a századfordulót megelőzően és közvetlen követően a politikailag is szervezett önálló nőmunkásmozgalmat alig támogatták. Az ökonomista felfogású vezetők még a nők munkáért folytatott harcát sem tekintették szívügyüknek, mert a női munkában csak a férfi munkabérének lenyomóját látták, és még a szakszervezeti mozgalom szempontjából legfejlettebb (Deutschböhmen) terület sem foglalkozott megfelelően a női munka problémájával.

A nők szellemi felemelkedéséért folytatott harcnak az osztrák nőmunkásmozgalom történetében jelentős éve 1892. Ebben az évben Viktor Adler támogatásával megalakult az Arbeiterinnen Bildungsverein. Az egyesületet két tanítónő irányította. 1892-ben a szociáldemokrata nőmozgalom fejlettségi szintjét az jelzi, hogy már önálló sajtóorgánumot hoz létre: az Arbeiterinnen Zeitungot (Adelheide Popp szerkesztésében). A. Popp szerint az osztrák szociáldemokrata párt a nőképző egyesületeket a párt szerveiként kezelte, minthogy az osztrák egyesületi törvény értelmében ekkor még a nők nem lehettek politikai egyesület tagjai. A nők politikai szerveződésének fontos eseménye volt az osztrák nőegyesületek csúcspanelje (Österreichischer Frauenverein) által rendezett választójogi tömegdemonstráció (1892). A választójogért folyó harcban mégsem a szociáldemokrata, hanem a polgári liberális párt által szervezett nőmozgalom vitte a vezető szerepet, mint ahogyan minden nőemancipációs eredmény kiharcolásában a liberális párt (erősebb polgári és értelmiségi háttérrel, mint magyarországi megfelelője) járt az élen. 1893-ban a bécsi városházán rendezett nőgyűlésen nyilatkozik meg először a nyilvánosság előtt a szociáldemokrata párt a női választójog mellett. A konzervatív sajtó ellentámadását mutatja, hogy a feminizmusért harcoló nőmozgalom híveit „Mannweiber” gúnynévvel illeti, sokszor a munkásosztály körében is egyetértésre találva.¹²

Az osztrák szociáldemokrata nőmozgalom fejlődésének jelentős állomása az 1901-ben elfogadott új szociáldemokrata program. A régi program (1888) még a párt feladatának tartotta, hogy a proletariátust helyzetének és feladatának tudatára ébressze, és kiemelte a politikai ideológiai munka fontosságát. Lenin „Mi a teendő” című művében az oroszországi ökonomizmus bírálata során született megállapításai¹³ témánk szempontjából is jelentősek, mert rámutatnak a forradalmi tömegpárt politikai vezetésének néhány követelményére, így a tömegek politikai nevelésének fontosságára. Hozzáfűzhetjük, hogy Lenin figyelmeztetése a német szociáldemokrata párt baloldalán nagy visszhangot váltott ki, míg a Monarchia szociáldemokráciája csak lassacskán és késve ébredt rá a politikai tudatformálás fontosságára. Az osztrák

¹² A. Popp: *Der Weg zur Höhe*. Wien, 1929. 21—36.

¹³ Lenin: *Mi a teendő?* In: V. I. Lenin Összes Művei VI. Bp., 1964. 35—36.

szociáldemokrata párt által rendezett országos nőkongresszusokon a nők politikai nevelése csak a politikai jogok megadásának követelményeként jelent meg. Mégis a szocialista nőinternacionálé tevékenységének köszönhető, hogy 1907 után az osztrák nőmunkásmozgalom felélénkült, és az első világháborút megelőzően már jelentős tényezővé vált.

A baloldali nőmozgalom viszonylagos fejletlensége miatt a nőemancipációs harc egész területén kénytelen volt átengedni a kezdeményező szerepet a polgári nőmozgalomnak. Különösen vonatkozik ez a nők egyetemi képzéséért folyó harcra, amelyet befolyásolt, s jogi szabályozásának ütemét és terjedelmét meghatározta a dualizmus partnerállamában, Magyarországon kibontakozó emancipációs mozgalom is. Ausztriában hasonlóan a németországi és magyarországi jelenségekhez, az egyetemek a 19. század végéig a nők felvételével szemben elutasító magatartást tanúsítottak.¹⁴ A nők egyetemi tanulmányai körül folyó küzdelem Ausztriában 1895-ben éleződött ki, miután Magyarországon a királyi resolutio és nyomában a miniszteri rendelet a nők előtt két fakultást (az orvosi-gyógyszerészetit, valamint a bölcsészeti) megnyitotta.¹⁵

Az orvosok körében mutatkozott a legerősebb ellenállás a nők egyetemi tanulmányaival szemben. Eduard Albert professzor könyve: „Die Frauen und das Studium der Medizin” (1895), amelyben a nőknek csak az ápolónői hivatást kívánta biztosítani, számukra az orvosi fakultás megnyitását viszont ellenezte, az antifeminista irodalom egyik többször idézett műve lett. Ugyanebben az évben került először országgyűlés elé Gabriella Baronin Rosanner kérvénye folytán a nők egyetemi tanulmányának ügye. A bárónő orvosi tanulmányait Svájcban végezte, ott nyert diplomát, de orvosi praxist a fennálló rendelkezések tilalma miatt hazájában nem folytathatott. A képviselők közül a nők egyetemi tanulmányával szemben kedvező nézeteket valló csoport a kirekesztést „negatív szokásjogként” aposztrofálta. 1895 után a törvényhozás alsóházában benyújtott kérvények száma egyre nőtt, az oktatási miniszter pedig nem kívánt érdemi állásfoglalást kialakítani a kérvények ügyében. Az orvosi kamara elzárkózását mutatja Dr. Svetlin (az orvosi kamara elnöke) által az alsóházhoz benyújtott beadvány, amely szerint: „a nők az orvosi hivatással járó megterhelésekre és követelményekre aligha képesek”. Az orvosi újság ugyanakkor már 1896-ban kénytelen azt elismerni, hogy a nők egyetemi tanulmányainak ügye a közvélemény támogatását élvezi.

A nők létszáma az egyetem megnyitásától, 1900-tól kezdődően 1914-ig az osztrák egyetemeken alacsonynak mondható, bár százalékos arányban állandó emelkedést

¹⁴ A nők vendéghallgatói jogosultságát 1874-ben vitatta meg az Alma Mater Rudolphina. Az állásfoglalásról sajnálatosan nem maradt fenn írásbeli dokumentum, feltehetően a nők rendes egyetemi tanulmányaival szemben elutasító álláspont született, mert az 1878-ban kiadott miniszteri rendelet hivatkozik arra a kialakult helyzetre, amely szerint az egyetemek a nők vendéghallgatókénti tanulmányait is csak egyéni engedélyekhez kötötték el: „Selbst aber in jenen Ausnahmefällen, wo der Besuch von Vorlesungen den Frauen gestattet wird, sind dieselben weder zu immatrikulieren noch als außerordentliche Hörerinnen aufzunehmen, sondern es ist denselben lediglich die nur für einzelne, bestimmt bezeichnete Vorlesungen zu Gestatten.”

¹⁵ *Nagyné Szegvári Katalin—Ladányi Andor: A nők az egyetemeken* (Bp., 1975) c. munka foglalkozik a kérdéskörrel behatóbban.

mutat. Az 1000 hallgatóra eső nőhallgatók létszáma:

1904/1905 — 36 fő; 1909/1910 — 46 fő; 1914/1915 — 95 fő.¹⁶

Magyarországon a kiegyezést követő évtizedekben a nőemancipációs irodalom egyre erősebben vitatott kérdése lett a nők munkához való joga, különösen pedig a képzéshez kötött hivatásterületek megnyitása. Máday Andor a nőkérdés egyik kiváló hazai ismerője a munkához való jogot az emancipációért folyó harc központi kérdéseként jellemzi: „A 70-es évek nőmozgalmának eredete érthetővé teszi, hogy az akkori feministák mindenekelőtt a nő munkajogaiért indultak harcba.”¹⁷ Ezzel a szerző arra utalt, hogy a nők felsőbb fokú képzéséért folyó harc élharcosai a tanítónők, majd a tanárképző főiskolán képzést nyert nők voltak.

A németországi hasonló állásfoglalásokkal megközelítőleg egy időben vitatta meg hazánkban a szaktudományos fórum a nők egyetemi tanulmányainak ügyét első alkalommal a Természettudományos Társulat 1872- és 1873-ban rendezett évi közgyűlésén. 1872-ben Eötvös Loránd a Társulat alapszabályának 4. pontját már oly módon kívánta megváltoztatni, hogy ott a „férfiak” helyett „egyének” kifejezés szerepeljen, ami lehetővé tette volna a nők felvételét a társulatba. Hosszabb vita után az ellenzők és mellette szavazók egyenlő arányba kerültek, s az ügy lekerült a napirendről. 1873-ban azonban, amikor a kérdés ismét napirendre került, a nők felvétele már nagy többségű szavazatot kapott.¹⁸

A kiegyezést követő évtizedekben természetesen nem csupán a nőemancipációt teljesen vagy szűkebb megfogalmazásban pártolók nézetei láttak napvilágot, hanem a

¹⁶ *Martha Forkl und Elisabeth Koffmann: Frauenstudium und akademische Frauenarbeit in Österreich Wien—Stuttgart, 1968. 1—20. A statisztikai adatok: Österreichische Hochschulstatistik. 5. (a második világháború után 1954-ben, az Oktatásügyi Minisztérium és a Központi Statisztikai Hivatal által kiadott kiadvány).*

Ausztriában 1897-ben Gautscher miniszter rendeletével csak a filozófiai fakultást nyitották meg. Az orvosi és gyógyszerészeti fakultás megnyitására még három évig kellett várni. A minisztérium 1900. szeptember 9-én kiadott rendelete szerint az orvosi fakultásra rendes hallgatóként felvehetők és egyben a doktori fokozat elérését is lehetővé tette (RUM. Ver 3,9 1900 — RGB I. Br. 150). A minisztérium ugyanakkor a gyógyszerészeti tanfolyamot is megnyitotta. Megjegyzendő, hogy Ausztriában is a gyógyszerészeti fakultás az orvosi fakultás mellett volt szervezve. A német és osztrák nőmozgalmak harcát az egyetemi képzésért behatóan vizsgálja, illetve az antiemancipációs irodalmat bemutatja *Nagyné Szegvári Katalin: A német nőmozgalmi irányok a náci hatalomátvételig. Acta Facultatis Politico — Juridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Tomus XXII. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar. Budapest, 1979. 103—145.*

¹⁷ 1869-ben az osztrák és német tudományos és szakkörök állásfoglalásaival megközelítőleg egy időben — a magyar Orvosi Hetilap is foglalkozott a nők egyetemi tanulmányainak kérdésével. *Markusovszky Lajos* veti fel: „Az orvosi gyakorlat a nőknek való-e? Az orvosprofesszor kedvezőben ítéli meg a nők szellemi alkalmatosságát, mint német kollégáinak többsége, mert a párizsi École de Medicin példájára hivatkozik, amely az előző évben nyitotta meg a kapuit a nők előtt, s ott az első évben vizsgát tett 3 nő kiváló felkészültséget mutatott. Más külföldi példák ugyancsak a nők orvosi praxisa mellett szóltak, s ezért az orvosi pálya megnyitását hazánkban is szükségesnek vélte. A középíretegekhez, elsősorban az úri középosztályhoz tartozó nők szemléletét tükrözi a báró Egloffstein Amália által szerkesztett Nők Lapja, amely ugyancsak az értelmiségi pályák megnyitását követelte. Egyesüljünk c. cikkében általános nőgyűlés összehívását sürgette, amely az országgyűléshez kérvényt intézne kérve, „engedtessek meg a leánygyermek-inknek a fiúgyermekhez hasonlóan a gymnasialis iskolák és egyetemek látogatása, képesíttessenek vizsga letétele és szakképzés esetében oklevéllel való ellátására”.

¹⁸ Természettudományi Közlöny, 1872. 157., 1873. 119.

konzervatív nőeszményt hirdető nézetek is.¹⁹ A nőemancipációt cikkek sora ítélte el, s mint a női lélektől idegen terméket vetette el. Még a nők számára szerkesztett lapokban is tág körű publicitást élveztek e nézetek.²⁰ Teret kapott természetesen az a konzervatív nézet is, amely már a 19. század elején is meghaladott volt, hogy „a nemzetre káros” a nők részvétele a magasabb szellemi képzésben. Az ellenérvek között reális aggodalmak is megfogalmazódnak. Felvetődik a szellemi proletariátus túlképzésének hátrányos következménye. Döntő érv azonban változatlanul a nő szellemi képességeinek, illetve pszichéjének eltérő volta. „A férfi akarata állandó, míg a nőé inkább időlegesen múló . . . a nő akaratát főleg az érzelem kormányozza.”²¹

A kiegyezés utáni évtizedekben még nem vezetett eredményre a nők egyetemi képzéséért folyó harc. Főiskolai szintű képzésük terén azonban mégis jelentős eredmények születtek.²² Az 1873 óta működő budapesti állami és 1875-ben létrehívott kalocsai katolikus polgári iskolai tanítóképző intézet, valamint az 1871-ben megszervezett mintarajztanoda és rajztanárképezde megnyitotta kapuit a nők előtt. A művésznővendékek között arányuk a 70-es és 80-as években már 6—8% volt. A Nemzeti Nőnevelés című folyóirat (indul 1880-ban), amely a későbbiekben, különösen a 90-es években a nők egyetemi tanulmányaiért folyó harc fő sajtóorgánuma volt, felszínen tartja ezt a társadalom közép rétegeiben egyre vitatottabb kérdést.²³

A nők egyetemi tanulmányait biztosító rendelet előkészítése során a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium gondos és körültekintő munkát végzett. A miniszteri székben három liberális gondolkodású kultuszminiszter követte egymást (Csáky Albin, Eötvös Loránd és Wlassics Gyula), s a munkálatok eredményre vezettek. A minisztérium beszerezte a nők egyetemi tanulmányaival kapcsolatos külföldi véleményeket is. A negatívnak ítélt külföldi tapasztalatok értékelésénél azonban figyelembe kell vennünk, hogy a tudakozódás mindössze néhány európai országra terjedt ki, ezek közül kettőben: Ausztriában és Németországban — az előzőekből is kitűnően — igen erős szakmai ellenállás mutatkozott a nők egyetemi tanulmányaival szemben, s az egyetemi képzés biztosítása mindkét államban később történt meg, mint hazánkban. Ennek következtében a svájci egyetemek orvosi fakultásán éppen a közép-európai országok elzárkózása miatt igen sok külföldi nő tanult, ugyanakkor diplomájukat otthoni orvosi praxisban akarták érvényesíteni. A beszerzett külföldi tapasztalatok alapján a minisztérium szakvéleményt kért a budapesti egyetem orvosi karától a következő kérdésekben: Magyarországon „női orvosok képzése szükséges-e, kívánatos-e és lehetséges-e”? A kar bizottságot küldött ki a vélemény kialakítására. A bizottság elnöke Késmarszky Tivadar, előadója pedig Réczey Imre volt. A bizottság jelentését egy év múltán, 1895. április 2-án terjesztette elő a kari ülésen. Az első kérdésre adott válasz negatív volt azzal az indokkal, hogy Magyarország minden

¹⁹ A nőnevelésről. Budich nyomán. Néptanítók lapja, 1869. október 28.

²⁰ Szathmáry Károly: Nőemancipáció. Nők Lapja, 1871. 97.

²¹ Somogy Géza: A nőkérdés hazai viszonyainkra való tekintettel. Igló, 1879. 19.

²² Nagyné Szegvári Katalin—Ladányi Andor: i. m. 13—17.

²³ Az 1885-ben megalakított Maria Dorothea Egyesület a kor legkiválóbb pedagógus egyéniségeit biztosította a harc számára, de az egyetemi képzés szükséges előfeltételéért, a gimnáziumi oktatásért is küzdött. Az egyesület — más női egyesületekkel együtt — több évtizedes harccal a nők egyetemi képzését rendező miniszteri rendelettel egy időben biztosította a nők gimnáziumi képzésének lehetőségét is. Orvostudományi Kari Irattár. Kari ülési jegyzőkönyvek.

vidéke el van látva orvossal, a nők megélhetése szempontjából sem szükséges, mert „még számos más foglalkozás kínálatik a nők számára”. A negatív megállapítások ellenére a minisztérium mégis arra a következtetésre jutott, hogy a nők orvosi képzését meggátolni mégsem kívánatos, egyrészt, mert „lehetnek . . . egyes kiválóbb szellemi tulajdonságokkal felruházott nők, akiknek hivatásuk van az orvosi tanulmányokra . . . ezeket hivatásuk elől eltiltani méltánytalan volna”, másrészt pedig mégis „a nők némely betegségekben a női orvosok kedveltebbek lehetnek a beteg előtt, mint a férfiak”. Igen fontos már ekkor is az az egyetemi állásfoglalás, amely a *szellemi proletariátus elleni védekezés* igényét fogalmazta meg: „. . . méltányosan megoldani a kérdést azon nőkre nézve, akiket igazi hivatás vezet az orvosi pályára, de másrészt megvédeni az orvosi gyakorlatot az olyan túláramlás ellen, amely enyhébb feltételek mellett csakhamar kifejlődhetnék s csak szellemi proletariátusnak új fajtáját teremtené hazánkban is.”²⁴ Az egyetemi tanács végül az orvoskari javaslatot pozitívként értékelte, és a nőknek az orvosi és gyógyszerészi pályára bocsátása mellett nyilatkozott. 1895-ben a nők egyetemi tanulmányairól folytatott viták nagy érdeklődést váltottak ki. A budapesti napilapokban és hetilapokban rendszeresen foglalkoztak a témával. Többségükben a cikkírók a nők egyetemi tanulmányai mellett foglaltak állást, csak a konzervatív sajtó, közöttük a Nemzeti Újság közzölt ellenző cikkeket.

1895 őszén, a nők egyetemi tanulmányai szempontjából kedvező politikai helyzetben került sor a kérdés jogszabályi rendezésére. A szabályozás jogi formájaként a miniszter, aki nem kívánta a honatyák belátásától függővé tenni az ügy rendezését, a királyi resolutio és az azt követő rendelet alkotásának formáját választotta. A minisztérium eredetileg az egyetemek valamennyi világi fakultását és a műegyetemi képzést is meg kívánta nyitni a nők előtt. E tényre 1917-ben, Apponyi második kultuszministersége idején, amikor a nők egyetemi tanulmányainak bővítése ügye ismételten napirendre került, minisztertanácsi előterjesztésben maga a miniszter mutatott rá: „Kiemelendőnek tartom, hogy hivatali elődöm általánosságban a nőknek felsőbb tanintézetekbe való felvehetőségére kért legfelsőbb helyen engedélyt, az előterjesztés egész terjedelmében való elfogadása ellen azonban legfelsőbb helyen aggályok merültek fel.” — Ferenc József magatartását érthetővé teszi az az *elzárkózás*, amely a nők egyetemi tanulmányainak kérdésében a szakemberek körében *Ausztriában éppen ezekben az években* nyilvánult meg. Az osztrák példa idézése során hivatkoztunk az orvosi kamara állásfoglalására, valamint a nemzetközi hatású tanulmányra, amelyben prof. Albert a nők orvoskari képzése ellen nyilatkozott. A nők egyetemi tanulmányait rendező — a királyi resolutio nyomán alkotott — miniszteri rendeletet „A nőknek a bölcsészeti, orvosi és gyógyszerészi pályára léphetése tárgyában”²⁵ Wlassics 1895. december 19-én küldötte meg a budapesti és kolozsvári egyetemek tanácsának. Ez a miniszteri rendelet a nők egyetemi képzésének első jogszabályi rendezése hazánkban.

A kiadott rendelet ellentmondásos visszhangot váltott ki az érintettek körében. Az egyetemi hallgatók reagálására jellemző az Egyetemi Lapokban 1895. december 2-án

²⁴ Az 1895. április 2-i ülés jegyzőkönyve.

²⁵ Magyarországi Rendeletek Tára. 1895. II. 1680--1686.

megjelent vezércikk, amely egyenesen a nők nemi erkölcsét félti a tanulástól: „A nők mennél magasabb a műveltsége, annál szabadabb a gondolkodása, annál tágabb a lelkiismerete és léháb az erkölce. S ha így minden nő tudós lesz, akkor Budapesten nem 30 000 nő, de valamennyi árulni fogja a szerelmet.” A képviselőházban az első reagálás a konzervatív nemzeti párt (Apponyi pártja) egyik vezetője, Sággy Gyula jogászprofesszor részéről történt. Hangsúlyozta, hogy a nő igazi hivatása a családban van, helyeselte, hogy Wlassics a nők egyetemi képzését csak szűk körben engedélyezte.

Az egyetem rektora, Lengyel Béla évszámolójában „korszakot alkotó intézkedésnek” nevezte a döntést.²⁶

A miniszter jól látta, hogy a nők egyetemi tanulmánya az egyházpolitikai reformokhoz hasonlóan ellenállást fog kiváltani a „nemzeti” ellenzékéből és az akkora már kialakult néppártból. Ezért felhívta az egyetemi tanács figyelmét, hogy a reform végrehajtása során „a legnagyobb mérsékletet és óvatosságot kell tanúsítani”, a fő cél „a kiválóbb értelmi erővel és tudományos pályára hajlammal bíró nők” tanulmányainak biztosítása. Rámutatott még az orvosi — különösen pedig a nő- és gyermekorvosi — pályán a nők működésének előnyeire, valamint a felsőbb leányiskolákban és tanítóképezdékekben tanító nők magasabb képzettségének szükségére, egyúttal közölte azonban azt is, hogy a női tanerőket fiúgimnáziumokban vagy reáliskolákban nem kíván alkalmazni. — A rendelet egyébként a budapesti egyetem orvosi karának és tanácsának javaslatát átvéve — még azt a korlátozást is tartalmazta, hogy a nők csak a minisztérium esetről esetre adott engedélye alapján vehetők fel.

Az egyetemi tanulmányokért folytatott harccal egy időben folyt a küzdelem az egyetemi képzés előfeltételeként a leányok gimnáziumi oktatásáért. Az érvek — és ellenérvek számos olyan vélemény megformálására vezettek, amelyek mutatják, hogy a leányok gimnáziumi oktatása főleg a hivatalos kultúrpolitikai tényezők, sőt a szakemberek részéről is ellenállásba ütközött. A századfordulótól az első világháborúig tapasztalható ellenállás érteti meg a klebelsbergi iskolareformok között alkotott 1926. évi törvényt, a leányközépfokú reform számos tradicionális felfogást mutató vonását.

A II. Országos Tanügyi és Egyetemes Kongresszus (más néven Millenniumi Tanügyi Kongresszus), amely az 1848-as első tanügyi kongresszus után ötven évvel az új tanügyi koncepció kialakítására volt hivatott, a leányok középfokú oktatása terén néhány olyan alapelvet alakított ki, mely a későbbi évtizedekben is irányt szabott a hagyományos tartalmú nőoktatás elé. A Kongresszus nőnevelési szakosztályának egyik előadója, Szuppán Vilmos, a felsőbb leányiskolák (e korra már elavult formájú leányiskola) fenntartásáért küzdő tábor vezető alakja, a nemzeti szellemű oktatás tantervi fő célkitűzését emelte ki: „Elsősorban irodalmi, történeti és aestheticai ismereteket kellett adni, központul véve a nemzeti kincset, a magyar irodalmat és a magyar történelmet.”²⁷ A leányok képzésének jelzett tartalmi meghatározottsága a reformkori nemzeti nőnevelés eszményeit éllette tovább egy olyan történelmi periódusban, amely mind kulturális, mind politikai továbblépést igényelt volna a

²⁶ Nagyné Szegvári Katalin—Ladányi Andor: i. m. 30—31.

²⁷ A II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus Naplója. 1/2. Szuppán Vilmos: A leányok középfokú oktatásának reformja tekintettel a nők egyetemi képzésére. 1883—1888. In: A II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus Naplója. 1/2. Bp., 1898. 1187. sk.

nemzeti kultúra értelmezése terén is, hiszen a század végén a környező államok a nemzetiségi intelligenciára már döntő hatást gyakoroltak. Belpolitikailag kétségtelenül a nemzeti párttá szerveződő egyik konzervatív blokk (Apponyi vezetésével) állt e szemlélet mögött. A másik konzervatív irány — az előzőekben már hivatkozott néppárt — ugyancsak a politikai küzdőterre lépett, de a nemzetiségi kérdés és a nemzeti kultúra területén — figyelemmel a nemzetiségi területek erősen klerikális irányítására — türelmesebbnek mutatkozott. A Millenniumi Tanügyi Kongresszus leányoktatási szakosztályának ülésein a leányok középfokú oktatásának reformja érdekében tett határozati javaslatok felelevenítették a leánygimnáziumok ellenzőinek tüztét, akik a leányok tudományos előképzettségének szükségével szemben a hagyományos női hivatás ápolását kívánták.

A nőnevelési szakosztályban De Gerando Antonia (aki a dualizmus korának kiváló nőnevelési szakembere) külön előadást szánt e témának. A szakosztály határozati javaslata oly jelenségeket, mint a családi élet bomlása, az öngyilkossági esetek szaporodása, sikkasztások, nem az elsődlegesen ható társadalmi okokra, elsősorban egzisztenciális problémákra, valamint az új, s azokat kísérő kulturális áramlatokra, vagyis a hagyományos értékrend általános bomlására vezette vissza, hanem egy részjelenségre, a család válságára és ezzel kapcsolatosan a nők megváltozott társadalmi szerepére. Éppen ezért minden baj orvosát a családias erkölcsű nevelést kapó nőnemzedékben vélte felismerni. A hosszú távú, a nők egzisztenciáját a családon kívül is biztosító reformtervezet elől azzal a legyintéssel tértek ki, hogy a „leányoknak csak egy töredéke tanul azért, hogy önálló keresetre nyerjen képesítést”, holott a tanítóképző intézetek látogatottsága már jelzője volt annak a társadalmi folyamatnak, amely a középrétegek leányait értelmiségi munkaterületre terelte.

A Tanügyi Kongresszus résztvevői nem mindig fogadták el ezt a negatív ítéletet, hanem a határozati pont törlése mellett szavaztak. Alexander Bernát, a kor kiemelkedő filozófusa szólalt fel a leánygimnáziumok mellett, és fejezte ki a haladó magyar értelmiség véleményét: „Üdvözljük a nőknek az egyetemre való felvételét . . . Most pedig ellene akarunk szegülni azon törekvéseknek, amely a szükséges előképzettség megadását lehetővé teszi . . . kik az egyetemre kívánnak lépni az egyetemre előkészítő becsületes középiskolai tanfolyamon kell keresztül menniök.” A kongresszus a haladó értelmiségi megnyilvánulások ellenére a leányiskolák reformját megoldatlanul hagyta, sőt az állami intézkedés útját konzervatív irányba terelte. A nők egyetemi képzésének lehetősége azonban változatlanul az érdeklődés középpontjába helyezte az egyetemi tanulmányokra előkészítő leányközépiskola ügyét. A felsőbb leányiskola szervezeti, tanrendi és képzési célok szempontjából egyaránt tarthatatlan állapotára számos korabeli kritika mutatott rá.²⁸ A leány-középiskolai oktatás későbbi reformja szempontjából kiemelkedő jelentőségű az a szakirodalomban megjelenő felfogás, amely a felsőbb leányiskola híveinek ellenállásával is számolva, de a kor követelményeit is szem előtt tartva, az általános műveltséget nyújtó felsőbb leányiskola mellett egyrészt a középfokú szakképzést előkészítő polgári leányiskola, másrészt a tudományos előképzést biztosító leánygimnázium reformjára, illetőleg

²⁸ Czigler Ignác: A felsőbb leányiskola reformjához. Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny, 1895/96. 32.

létesítésére törekedett, ahogyan azt Paulovics Károlynak a Nemzeti Nőnevelésben megjelent cikke is mutatja: „Íme felsőbbfokú nőnevelésünk perspektívája: a polgári leányiskola a népiskolába fogódzik, s a leánygimnázium az egyetembe, a kettő között foglal helyet a felsőbb leányiskola . . . Nem lebegnek előtte azok a gyakorlati jogosítványok, amelyekre mind a polgári leányiskola, mind a nőgimnázium . . . törekedhetik . . . egyedül a női hivatásnak áll szolgálatában és az eléje tűzött műveltséget plántálja növendékei szívébe.”²⁹

A leánygimnáziumok létesítésének, illetve állami támogatásának ügye a képviselőházban többször asztalra került, s felszínre hozta a honatyák többségének konzervatív nézeteit a nőemancipációról. Amikor Wlassics Gyula 1898. február 15-i országgyűlési beszédében ígéretet tett a női középoktatás ügyének törvényi szabályozására, és elismerte a fennálló felsőbb leányiskolai tanterv (1887-ben készítették) hibáit, bejelentése nem keltett osztatlan sikert a házban. Voltak olyan képviselők is, akik az előzőekben már említett, s immár antifeminista közhelyé vált tételt hangoztatták, amely Bischoff tollából eredt, hogy ti. a nők szellemi inferioritását a férfiakénál kisebb agyvelő súlya biológiailag determinálja. Sőt a női hivatás veszélyét jósolták arra az esetre, ha a nőket szellemileg, illetve művelődési téren emancipálják. Pap Samu képviselő szerint „A nők szervezete és egész lénye ellene szól ezen iránynak”. Az országgyűlési napló tanulsága szerint a felszólaló szavait élénk helyesléssel kísérték.³⁰ A felsőbb leányiskola újabb szervezeti reformjára 1901-ben került sor, s ez az újabb reform megmaradt a felsőbb leányiskolák átalakításánál. Figyelemre méltó, hogy maga Wlassics is országgyűlési felszólalásában, amelyben a reformot felvázolta, ezúttal már leánygimnázium-ellenesnek mutatkozott. Kénytelen volt felmérni az egyházpolitikai reformok óta eltelt évtizedben az erősödő konzervatív irányt, s annak egyházi támaszait. Magára a témára (a leánygimnáziumok ügyére) vonatkoztatva ezek a körök nem hagytak kétséget véleményükről. A kultuszbudgetviták alkalmával ismételten szóba kerülő leánygimnáziumi oktatás rendszere ellen számos felszólaló akadt mind a Szabadelvű Párt, mind pedig a konzervatív nézeteket valló egyházi főméltóságok részéről. Az 1901-es reform kapcsán felszólaló egyik képviselő szavait általános helyesléssel fogadta a Ház, aki még azt a szerény támogatást is sokallta, amit a miniszter a létező leánygimnáziumoknak biztosítani kívánt. „. . . sokat lehetne beszélni azokról a visszasságokról, amelyek bekövetkezhetnének okvetlenül, ha megvalósulna az a különös ábránd, hogy ha a férj és a nő egyaránt kenyérkeresők volnának . . . vajon mi lesz hát ezekkel a leánygimnáziumokkal, vagy mondjuk ezen gimnázium jellegű felsőbb leányiskolákkal . . . , amelyek a nőket már kicsiny koruktól kiragadják hivatásuk helyéről, a családból?”³¹ A képviselő aggályoskodása mellett a tradicionális képzési célt állította a felsőbb leányiskola elé: „célja az általános műveltség megszerzése”. „A fő súlyt a tantervben a nemzeti tartalomra, az irodalomra és történelemre helyezem, továbbá a német és francia nyelv elsajátítására.” A leánygimnáziumok felállítását és ezáltal a leánygimnazisták tömeges kiképzését éppen az egyetemi képzés előtti szelektálás érdekében (nyíltabban szólva az

²⁹ Paulovics Károly: Milyen legyen a leányközépiskola. Nemzeti Nőnevelés, 1895. 393—397.

³⁰ Az 1896. évi országgyűlés képviselőházának naplója. XIII. 1898. február 23.

³¹ Az 1896. évi országgyűlés képviselőházának naplója. 1901. február 21.

egyetemre jelentkezés közvetett megakadályozása érdekében) nem tartotta időszerűnek.³² A századforduló után alig egy évvel az ország hercegprímása országgyűlési felszólalásában nem hagyott kétséget az iránt, hogy mi a klérus véleménye a nőgimnáziumokról. Sokallta az országos viszonylatban mintegy ezer főre szaporodó gimnáziumi nőtanuló létszámot. Felvetette a kérdést, mi lesz, ha ezeknek egy része nem elégszik meg az érettségi bizonyítvány megszerzésével, hanem tovább kívánja folytatni tanulmányait az egyetemeken? „Már most t. Ház, kérdés, mit fog az állam ezekkel a leányokkal csinálni? Hol fognak ezeknek a leányoknak a most meglévő férfi-proletáriátus mellett alkalmazást adni.”³³ A hercegprímás ismételten megfogalmazta azt az aggályt, amely a dualizmus válságéveinek társadalmi jelenségeiből, a tisztviselői réteg egészségtelen felduzzadásából, az értelmiségi hivatásterületeken jelentkező relatív túlsúlyból adódott. Hiábavaló volt azonban a Ház honatyáinak, sőt a hercegprímásnak ellenkezése, a miniszter ennek megfelelő mérsékelt intézkedése; a leánygimnázium a társadalmi haladásnak továbbra is követelménye maradt. Az 1901-ben létrejött felemás reformmegoldás mégis éppen a körülötte folyó viták miatt 1916-ig érvényben maradt, s a leánygimnáziumi oktatás korszerűsítésére csak a háborús események következtében megerősödő nőemancipációs irányok nyomására került sor.

A leánygimnázium ügye megmozgatta a századfordulót követő másfél évtizedben a *hazai nőmozgalmi irányokat is*. A radikális feminista mozgalomnak, illetőleg a katolikus feminizmusnak csatározásáról van szó, hiszen a magyarországi szociáldemokrata nőmozgalom, ahogyan az előzőekben már rámutattunk, kultúrpolitikai kérdésekben néma maradt, kivéve az egyházi iskolák, illetve a vallásoktatás kérdését. A két polgári nőmozgalmi irány hatása tükröződik a kultúrpolitikusok nyilatkozataiban is. Alexander Bernát a polgári radikalizmus képviselőjeként természetesen a nőemancipációt szimbolizáló leánygimnáziumok mellé állt, míg a keresztény feminizmus ekkor kialakuló irányzatának vezéralakja, Giesswein Sándor a tradicionális nőeszményt tűzte célul a nőoktatás elé, véleményének megváltoztatására mintegy fél évtizeddel később került csak sor: 1913-ban vallott nézetei már a „modernizmus” jelszava alatt kevésbé konzervatív célokat szolgáltak. 1900-ban a képviselőházban azonban még így szólalt fel: „Sokszor észleltem, hogy egy felsőbb leányiskolát végzett nő sokkal előbbre van, többet tud, jobban ismeri a modernnek gondolkodását...”³⁴

A dualizmus utolsó éveiben, közvetlenül az első világháborút megelőzően, a kultúrpolitikusok körében — különösen a kulturális igazgatás szakemberei előtt — nyilvánvalóvá vált, hogy a leányok középfokú oktatásának eddig pártfogolt formája, a felsőbb leányiskola tovább nem tartható fenn.³⁵ Jankovich Béla kultuszminiszter 1914-ben a kultuszköltségvetés országgyűlési expozéjában már megjelölte a két évvel később kiadott leányközépfokú reform alapvonásait. A koedukáció ellenségének vallotta ugyan magát (ez a kérdés a progresszív nőmozgalmi irányok egyik legvitatottabb kérdése volt világszerte), de ígéretet tett arra, hogy a felsőbb

³² Az 1901. évi országgyűlés képviselőházának naplója. 1904. július 30.

³³ Az 1896. évi országgyűlés képviselőházának naplója. 1901. február 14.

³⁴ Az 1896. évi országgyűlés képviselőházának naplója. XXIV. 554. országos ülés.

³⁵ Mártonffy Márton felszólalása az 1914. május 12-i országgyűlési vitában. Az 1910. évi országgyűlés képviselőházának naplója.

leányiskolák „továbbfejlesztésével”, illetve a leánygimnáziumok megvalósításával segít a bajon: „Hogy a leányok az egyetemre mehessenek, szükséges, hogy az egyetemi városokban középfokú oktatásról gondoskodjunk; de kívánatos ez más városokban is, ahol a lakosság erre nagyobb súlyt fektet. E tekintetben semmi veszedelmet nem látok, sőt fontos kulturális érdeket látok abban, hogy eleget teszünk azon törekvéseknek, amelyek az országban nap-nap után mutatkoznak.”³⁶ A reform a szakfolyóiratokban megjelenő sürgető cikkek ellenére mégis két évig húzódott, míg az 1916-ban kiadott miniszteri rendelet hozott ismét csak „átmenetinek” mondható rendezést. E rendezés a később tárgyalásra kerülő 1926-os törvényi rendezéssel összevetve számos hasonlóságot mutat. A rendelet 1. §-a szerint: „Leányközépiskolákon a felső leányiskolák, a velük kapcsolatos leánygimnáziumok [kiemelés — Sz. K.] és a felső kereskedelmi leányiskolák értendők.” Az átalakítás során a 6 évfolyamos felsőbb leányiskolát 7 évfolyamra bővítették, s a felső 3 évfolyamot trifurkálták. A 2. és a 3. § megállapította, hogy a leányközépiskolának közös négy évfolyamból álló alsó tagozata van. Erre építette a trifurkációval a felsőbb leányiskolát, a kereskedelmi iskolát és a leánygimnáziumot. Az alsó négy osztály tananyagát kötelezővé tette a polgári leányiskolák részére is.³⁷ Az egyetemi előkészítésre alkalmas leánygimnáziumok szabályozása mellett az 1916-os rendelet még további szempontból is jelentős, a nők előtt ui. egy sor új pályát nyitott meg. A szabályzat szerint a leánygimnáziumok érettségi bizonyítványa arra jogosította a tanulót, hogy: a) a tudományegyetemeknek a nők előtt megnyitott fakultásain, továbbá a polgári iskolai tanítóképző intézetben, az országos rajztanárképző főiskolán, a kereskedelmi, a színművészeti, nemkülönben azokon az akadémiákon, amelyek nők részére is hozzáférhetőkké lettek, tanulmányokat folytathasson; b) mindazokra a hivatali pályákra léphessen, amelyek a köztisztviselők minősítését szabályozó 1883. évi törvény szerint a középiskolai érettségi vizsgálathoz vannak kötve, amennyiben azok a pályák a nőkre nézve is hozzáférhetőkké váltak. Az 1916-os rendelet tehát messze túllépte a „tisztá női művelődési jogok” keretét, hiszen a képesítés a női munkarelő társadalmi érvényesülésének igen tág körű lehetőségét nyitotta meg. Vitathatatlan, hogy az 1916-os rendeletnek a nők munkajogositványának kiterjesztésére tett intézkedései mögött az első világháború kényszerítő hatását kell látnunk. Hozzáfűzhetjük továbbá, hogy az első világháború idején a női munkaerő iránti kereslet és az idézett jogszabály a női tisztviselők létszámának olyan mérvű felduzzasztására vezetett, amely később az országban az első világháború utáni körülmények között a kialakult értelmiségi munkanélküliség miatt tragikussá vált.

A nőemancipáció 20. századi történetében Magyarországon a nők egyetemi tanulmányai ügyében folyó küzdelmek két, időszakosan elhatárolható fejlődési szakaszt mutatnak. A századfordulón és az azt követő években az ellenzők tábora, míg az 1904 utáni időszakban a jogkiterjesztésért küzdők tábora erősödik. Az egyetemi tanulmányokat biztosító jogi rendezés után néhány évig a nők létszáma az egyetemen minimális volt, számuk a századfordulótól kezdve rohamosan emelkedett, 1899 és 1903 között hatszorosára. Ugyanebben az időben, a harcos és mérsékelt feminizmussal

³⁶ Szigethy Karolina: A kultusztárca. Nemzeti Nénevelés, 1914. 266.

³⁷ A leányközépiskolák szervezete. Polgári Iskolai Közlöny, 1916–1919. — 1916. október, 284.

iránti folyamodványait mindenkor terjesszék fel a minisztériumba a következő feltételek mellett: a jeles érettségivel bírókat azonnali felvételre, az elégséges érettségi bizonyítvánnyal rendelkezőket azonnali elutasításra hozzák javaslatba, a jó rendűek pedig csak egy rendkívüli hallgatói minőségben eltöltendő év után, az elért eredménytől függően vehetők fel vagy utasíthatók el.⁴⁴

A miniszteri rendelkezés jogtörténetileg több szempontból is figyelmet érdemel. Mindenekelőtt mutatja, hogy a miniszter nyílt jogi diszkriminációt a férfi és nő jelöltek között nem kívánt megfogalmazni. Példát adott arra, hogy belső utasításokkal is irányítható az egyetemi felvételi eljárás során a korlátozás, s egyben azzal a praktikus következménnyel is számolhatott, hogy az egyetemek veszik magukra az immár kétségtelenül minőségi feltételekhez kötött jogkorlátozást.

A minisztérium rendelkezése széles körű ellenzést váltott ki, a napilapok többsége nem értett egyet a nőhallgatók felvételének e burkolt korlátozásával. A rendeletet követő tiltakozó hullámnak jelentős része volt abban, hogy a radikális feminista mozgalom társadalmi hatása felerősödött, sőt a Feministák Egyesületének megalakulásában is közrejátszott. Az egyesület 1904 decemberében megfogalmazott programja ugyanis kiemeli: „Kívánjuk, hogy a tudományos és gyakorlati képzés minden ága hozzáférhető legyen a nő számára is; hogy pályát szabadon választhasson s arra a férfival mindenben egyenlő képzést szerezhessen.”⁴⁵ A nőemancipációért küzdő nemzetközi organizációk a nők egyenlő képzési jogaiért szálltak síkra, s a radikális polgári nőmozgalom Magyarországon is ennek akart érvényt szerezni.

A fokozódó társadalmi nyomás ellenére a minisztérium változatlanul a nőhallgatók egyetemi felvételének korlátozási lehetőségeit kutatta. Berzeviczy leiratban hívta fel a budapesti tudományegyetem tanácsát, hogy a két érdekelt kar meghallgatásával még a tanév vége előtt (1904) tegyen javaslatot, „miképpen volna esetleg a gyöngébb középiskolai képzettséget kimutató nőhallgatóknak egyetemi tanulmányokra alkalmas vagy alkalmatlan volta az illető karon velük megtartandó colloquium útján megállapítandó”.⁴⁶ A miniszteri leirat először veti fel — igaz, hogy csak a nőhallgatók vonatkozásában — az *előzetes minőségi szelekciót szolgáló szóbeli vizsga igényét*.

Mindkét kar a kérdés tanulmányozása után negatív álláspontra helyezkedett. Jellemző Genersich orvostudományi dékán állásfoglalása, aki a szóbeli vizsgát „nehezen kivihetőnek és véletlenszerűnek” tartotta. A darabont kormány kultuszminisztere, Lukács György 1905 szeptemberében kiadott (69060/1905. sz.) rendeletében a Berzeviczy rendelkezéseivel szemben enyhébben, de a férfiakétól eltérően mégis minőségi korlátozásnak vetette alá a nőhallgatók egyetemi felvételét. E szerint a nők rendkívüli hallgatóknak háromnál több elégségest tartalmazó érettségi bizonyítvánnyal is felvehetők, rendes hallgatóként való bematriculálásuk — a jó érettségivel rendelkezőkkel együtt — azonban csak akkor javasolható, ha mindkét félévben legalább két szaktárgyból átlagosan jó eredménnyel kollokválnak.⁴⁷ A korlátozások a nőhallgatók létszámának lassú, de állandó emelkedését nem állították meg, a század első évtizedében arányuk az összlétszámon belül már 13%.

⁴⁴ Acta. Reg. Scient. Univ. Hung. Bp. anno 1904/1905. Fasc. I. 137.

⁴⁵ Tájékoztató a Feministák Egyesületének céljairól és működéséről. Bp., 1905. 5--6.

⁴⁶ Acta. Reg. Scient. Univ. Hung. Bp. anno 1905/06. Fasc. I. 201--202.

⁴⁷ Acta. Reg. Scient. Univ. Hung. Bp. anno 1906/07. Fasc. I. 176.

A radikális feminista mozgalom 1906-tól kezdődően egyre erősödő hangvétellel szakadatlan harcot folytatott a nők képzési jogainak kiterjesztéséért.⁴⁸ Különösen vitatottá vált jogi képzésük ügye. A jogi pálya megnyitása mintegy szimbóluma ugyanis a nők politikai emancipációjának. A jogi képzést igénylő közalkalmazotti vagy az ún. „szabad értelmiségi” pályák megnyitása a nők munkához való jogát, de a politikai jogok között a legjelentősebbért, az országgyűlési választójogért folytatott harcát is megerősítette volna. Természetesen abból a szempontból nézve a jogkiterjesztés ügyét, ahogy azt a századforduló polgári politikusai, beleértve a polgári progressziót képviselőket is, tették. Felfogásuk szerint ugyanis a választójogi jogosultság kiterjesztése a férfiak, de különösen a nők tekintetében csak műveltségi census figyelembevételével történhet, vagyis az iskolázottság és politikai iskolázottság feltétlenül összefüggő követelményként alapja a jogkiterjesztés mértékének. Ami a nők felsőbbfokú képzésének ügyét illeti, jellemző Oberschall Adolfnak, a Kúria elnökének az Újság című lap körkérdésére adott válasza, aki a jogi kar megnyitását a nők előtt nem tartotta aktuálisnak. A nők bírói szerepre nem alkalmasak, ügyvédnek ugyan alkalmasak lennének, de ez a pálya annyira túlszűfolt, hogy a nők előtt megnyitása már ezért sem kívánatos.⁴⁹ A Kúria elnökének a jogi pálya, s ezen belül az ügyvédi pálya „zsúfoltságára” tett megjegyzései, amiként arra már az előzőekben is utaltunk, indokoltak voltak. Az előzőekben már hivatkoztunk az ügyvédek körében folyó numerus clausus vitájára, amely a zárt szám ellenzői és azok között folyt, akik az ügyvédi pálya „proletarizálódásától” tartva, a zárt szám bevezetését szorgalmazták.⁵⁰

A századelőtől differenciáltan szervezkedő egyetemi diákmozgalmak konzervatív vezetésű szervezetei az 1908 decemberében Kassán rendezett diákkongresszuson az egyetemi nőkérdésben ugyancsak negatív döntést hoztak, a nők egyetemi képzésének kiterjesztése ellen foglaltak állást.⁵¹

A nők egyetemi tanulmányainak ügye többször felmerült a képviselőházban is a századforduló utáni első évtizedben. 1906 decemberében, majd 1907 januárjában került sor a hivatalos kultúrpolitikai tényezők álláspontját legjobban bemutató megnyilatkozásokra. A koalíciós kormányzat kultuszminisztere, Apponyi Albert gróf köréhez tartozó Simkó József a feminizmusról mint „ragályként terjedő áramlatról” beszélt, s a konzervatív irányzat nőeszményét fogalmazta meg: „Óvakodnunk kell minden olyan perverzus áramlattól, amely a nőt az egyenlősítés címén igazi boldogságától akarja elidegeníteni. A nő tanításának szerintem mindig arra kell fő súlyt helyezni, hogy a nőiség keresztény ideálját iparkodjunk megközelíteni.”⁵² Kmety Károly függetlenségi párti képviselő, jogászprofesszor — aki a későbbi évtizedekben a nőemancipáció kérdésében mindig „mértékadóan” nyilatkozott meg — 1907. január 15-i felszólalása jól jelzi, hogy a szabadságjogok értelmezésében az általa képviselt párton belül is milyen döntő változás állt be: „... én nem tartom a liberalizmus követelményének azt, hogy a leányok az ő természet adta hivatásuk

⁴⁸ Nagyné Szegvári Katalin: A nők művelődési jogaiért folytatott harc hazánkban (1777—1918). Bp., 1969.

⁴⁹ Nagyné Szegvári Katalin—Ladányi Andor: I. m. 42—43.

⁵⁰ Az Ügyvédek Lapja 1901. novemberi és decemberi száma részletesen ismerteti az országos kongresszus beszédeit és felszólalásait.

⁵¹ Egyetemi Lapok, 1908. december 15. 9.

⁵² Az 1906. évi országgyűlés képviselőházának naplója. V. 64.

köréből kiragadtassanak, nem tartom liberalizmusnak azt, hanem vandalizmusnak, a természet örök törvényei provokálásának tartom azt, hogy a nőt hivatása köréből kiragadjuk, és éppen azért, mert a liberalizmussal megegyeztetetőknek tartom azt, hogy a nőknek egyetemre való beiratkozása vagy egészen megszüntetjük, vagy legalább szűk korlátok közé szorítatjuk, aggályomat fejezem ki afelett, hogy a női hallgatók nagyon elszaporodnak . . . vajjon az így okvetlenül keletkezett diplomás női proletáriátus nem fog-e reánk újabb bajt hozni?” Végül kifejezést adott nézetének, hogy egy új női típus jelentkezik: „. . . azt gondolom, hogy Magyarországon a nemzeti élet pusztulásnak indul, azt mindenekelőtt ennek az általam jellemzett, még ki nem alakult, de féltő, hogy kialakuló női típusnak fogjuk köszönhetni”.⁵³ Mint a professzor későbbi sajtómagyarázkodásából kitűnt, nem az egyetemi hallgatónőket, hanem a feministákat tisztelte meg „a női szörnyceték” díszítő jelzővel.

1910-től a koalíció bukása és a Munkapárt politikai hatalomra jutása Zichy János kultuszminiszteri megbízatásához vezetett. A kultúrpolitikai reakció tovább erősödött az egyetempolitikában, így a nők egyetemi képzése területén is. A nőmozgalom fellendülése, a választójogi harcok kiélesedése, s nem utolsósorban a polgári radikalizmusnak éppen a jelzett időszakban lezajló polarizációs folyamatai vezettek oda, hogy az egyetemi diákmozgalomban egyre határozottabb arculatot öltött és egyre jelentősebb szerepet játszott a progresszív, a társadalomtudományokban jártas diákréteg, soraikban a bölcsészhallgatónők és medikák, valamint a művészeti képzők hallgatónői. A bölcsészettudományi kar nőhallgatói között a politikai és szociális kérdések élénk visszhangra találtak, s igen sokan látogatták a jogi kar nagy hírnévnek örvendő, a nők politikai jogait pártoló professzorának, Pikler Gyulának előadásait. A budapesti jogi kar 1910. április 20-i ülésén határozatot hozott arról, hogy a nőhallgatók jogi kari előadásokat nem látogathatnak — e határozatot 1911-ben az egyetemi tanács is tudomásul vette.⁵⁴

A nők egyetemi tanulmányainak újabb korlátozását a haladó lapok és a polgári radikális irányzat, amelyhez Pikler tartozott, felháborodással kommentálták. A feministák újabb és újabb beadványai a miniszterhez, 1910 és 1912 között, alkalmat adtak arra, hogy a miniszter az egyetemi tanács és az egyes fakultások konzervatív tanárait állandó elzárkózásra készítse. A kérvények során az egyetemi tanácsi és fakultásonkénti vitatása érdekes összefüggéseket vet fel. Megállapítható, hogy 1910 és 1914 között a budapesti egyetem állásfoglalásaiban hangadó a hittudományi kar. Az egyes karokon pedig többnyire a nőemancipáció-ellenességükről ismert professzorok az ügy előadói. Az általános kultúrpolitikai jellemzőkön kívül bizonyára nagy szerepe van ebben annak is, hogy 1910-től kezdődően a budapesti egyetem rektori székében a teológiai fakultás tanárai váltották egymást, amit természetesnek tarthatunk, hogyha ismételten utalunk rá, hogy a miniszteri székben néppárti politikus ült. Figyelemre méltó, hogy a jogi kar 1911. október 25-i ülésén, ahol Notter Antal, az egyházjog professzora dolgozta ki az előkészítő indítványt, odáig jutott a liberalizmus elveinek tagadásában, hogy a nőt azzal vádolta, hogy „teljesen individualisztikus álláspontból indulnak ki, és a nők egyetemi tanulását főképp a nők saját egyéni érdeke s nem a közérdek szempontjából nézik”. Az elutasító álláspontra többen mérséklőleg

⁵³ Uo. 318–319.

⁵⁴ Jogtudományi Kar Irattára. Kari ülési jegyzőkönyvek. 1910. április 20.

nyilatkoztak, illetve egyedi jelenségként a feminista kérvény pártolását javasolták. Kmety Károly, aki néhány évvel előbb még a teljes emancipációellenesség álláspontjára helyezkedett, igazságtalannak tartotta a felvételek során a nőkkel szemben gyakorolt diszkriminációt, és ezért az előadói javaslat elvetésével a feministák kérelmét pártolta. Kmety „pálfordulását” véleményünk szerint nagymértékben befolyásolta az, hogy a politikailag rendkívül tájékozott professzor jól tudta, éppen ebben az időben még Németország konzervatív körei sem fogalmazták meg a nőemancipáció teljes tagadását, a nemzetközi nőmozgalom sikerei következtében a soron lévő mérsékelt mértékű női választójogi reform a küszöbön áll, és ezért „politikusabb” magatartást kell tanúsítania. A minisztérium számára a budapesti egyetem fakultásainak teljes vagy részleges emancipációellenessége elegendő volt, hogy 1912. december 10-én a feministák kérvényét elutasítsa. Hasonló sorsra jutott az a kérvény is, amelyet a feministák a nők magántanári képesítése érdekében terjesztettek elő. Ugyancsak elutasításban részesült az a kérelem is, amely a női doktorjelölteknek sub auspiciis regis felavatásának kérelmét kívánta elérni. Az utolsó elutasító miniszteri állásfoglalás 1914 februárjában kelt.

Az 1914-ben kelt elutasítás már az új kultuszminiszter, Jankovich Béla nevéhez fűződik, aki alig egy hónappal az elutasító határozat kelte után, sajtóban is nyilatkozott a kérdéstről. Antifeminista szemléletére és egyben a szellemi proletariátustól való félelemre egyaránt jellemző a nyilatkozat érdemi mondanivalója: fölösleges szaporítani a női proletariátust, aki gazdag, úgyszólván talál alkalmat a tanulásra, a szegényekre pedig nincs szükség, hiszen van elég férfi.⁵⁵

A NŐK EGYETEMI PÁLYÁJA AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ UTÁN

A munkanélküliség a háború után világszerte különösen a nőket sújtotta. Még Angliában is több mint 238 ezer munkanélküli nőt tartottak nyilván, és több mint két és fél millió nő rövidített munkaidőben dolgozott. Az angol szakszervezetek, a manchesteri hagyományoknak megfelelően, nem támogatták a nők bérharcát, mert azt az álláspontot vallották, hogy a férfiak számára kell elsősorban a munkát és kenyeret biztosítani. Franciaországban az ipari munkakörökben jóval kevesebb munkanélküli nő volt, mert az ország iparilag kevésbé fejlett volt, és a legtöbb nő a mezőgazdaságban dolgozott. A munkanélküliség különösen súlyos volt Németországban, részben a háborús veszteségek és a békeszerződés rendelkezései, részben pedig az Európa-szerte ható gazdasági válság miatt. A női munkaerő nagymértékű alkalmazása a háború idején, a háború utáni válságot mélyítette.⁵⁶ A szociáldemokrata kormányzat az általános munkanélküliség mérséklésére 1919. március 28-án rendeletet adott ki. Az ún. „kettőskeresőket” munkájukból elbocsátotta, s megszorította a nők hivatásvállalási lehetőségeit. Németországban — Angliához hasonlóan — a szakszervezeti vezetők a szociáldemokrata kormány intézkedéseit helyben hagyták.⁵⁷ Jóllehet a Weimari Köztársaság alkotmánya a nők teljes egyenlőségét biztosította, a

⁵⁵ A Nő, 1914. 197., 1915. 37.

⁵⁶ Die Kommunistische Fraueninternationale. 2/3. Mai/Juni 1921. Arbeitslosigkeit.

⁵⁷ Für das uneingeschränkte Recht verheirateter Frauen auf Berufsarbeit. Dokumente der revolutionären deutschen Arbeiterbewegung zur Frauenfrage (1848—1974). Szerk.: Prof. Joachim Müller. Leipzig, 1975. 95—97.

szociáldemokrata kormányzat a háború utáni válságperiódusban az államapparátus racionalizálásának érdekében 1923-ban kiadott rendeletével a hivatalnoknőkre is kiterjesztette a „Doppelverdiener” rendelkezést, amely 1925-ig, a válság csökkenéséig maradt életben. A hivatalnoknőket sújtó rendelkezésekkel szemben a polgári nőmozgalom is fellépett.⁵⁸ A Német Kommunista Párt a nők munkajogaiért folyó harcot nem korlátozta a proletár munkavállalókra, hanem a baloldali szociáldemokrata mozgalom hagyományainak folytatójaként a kispolgári és értelmiségi nő érdekeit is képviselte. Ez összhangban állott a Kommunistische Frauinternationale programjával is, melyet ezekben az években a kommunista párt elfogadott.

Az 1923. évi hamburgi felkelés leverése után a Német Kommunista Párt illegalitásba kényszerült, s átmenetileg egy olyan csoport vette át a vezetést, amely szemben a kommunista internacionálé Lenin által is elfogadott irányelveivel, tagadta a nők között folytatandó speciális munka szükségességét. A „nincs külön nőkérdés” — politikája évekre megbénította a németországi leghaladóbb nőmozgalmi irányítóságát. Csak az 1926-os moszkvai nőkonferencia határozata után, Ernst Thälmann vezetése alatt került sor a Roten Frauen und Mädchenbund megalakítására, amely a nők között végzett kommunista agitációs és szervező tevékenység irányítója volt. A kommunista szervező munka eredményeként került sor 1929. október 20-án Berlinben rendezett első birodalmi nőkongresszusra. A következő években a dolgozó nők kongresszusainak sorozatát kísérelhetjük figyelemmel, amelyek ugyancsak a különböző társadalmi rétegből származó nőket mozgósították.⁵⁹ Megállapíthatjuk, hogy Németországban a szociáldemokrata baloldali nőmozgalom hagyományait követve az első világháború utáni kommunista nőmozgalom a nők általános egyenjogúsági törekvéseinek vezetőjévé vált, s különösen a világgazdasági válság éveiben rátalált a megfelelő szervezeti formákra, amelyekkel mint munkavállalók és mint családanyák a nők alapvető érdekeiért hatékonyabban léphetett fel.

A polgári nőmozgalom a Weimari Köztársaság idején a századforduló feminista hagyományait követve az emancipációs küzdelmek teréről egyre inkább a megszerzett jogok védelmének területére lépett. A német polgári nőmozgalmak csúcsorganizációja élére G. Bäumer lép, aki programadónak fogadja el H. Lange 1921-ben megjelent könyvét,⁶⁰ melynek mottója az, hogy a nő igazi kultúrfeladata nem a különböző hivatásterületek megszerzése, tehát emberi énjének minél tökéletesebb kifejlesztése, hanem az anyaság: „...eine weibliche objektive Kultur . . . nur aus der Mütterlichkeit der Frau erwachsen könne.” Ehhez a hivatáshoz kell alkalmazkodnia a nőmozgalomnak, mert semmilyen társadalmi pozíció vagy hivatásterület sem képes pótolni a nőnek a természet által kiszabott családi rendeltetését. Ebből a célkitűzésből következhetett volna a női életideál a nő kettős hivatásának a gondolata is, amely a korai polgári nőmozgalomban már polgárjogot nyert. A német polgári nőszervezet szövetségének vezetői azonban nem a célkitűzések tisztázására, s ennek megfelelő program és propaganda kialakítására, hanem arra törekedtek, hogy a vegyes társadalmi bázisú szervezetek között felmerülő ellentéteket nivellálják, s gyakran süllyedtek terméketlen belső harcokba. A két gazdasági krízis időszakában (az első világháború után, majd az

⁵⁸ Die Frau, Jhg. 32. 339. H. Lange cikke.

⁵⁹ Frau und Gesellschaft. Szerk.: Prof. Joachim Müller. Leipzig, 1974. 109—110.

⁶⁰ H. Lange: Steht die Frauenbewegung am Ziel oder am Anfang. Berlin, 1921.

1929—33-ig terjedő időben) támogatták a szociáldemokrata és kommunista nőmozgalomnak a nők szociális és munkajogaiért folyó harcát, a harc irányításáról azonban lemondtak. A fasizmus hatalomra jutásának időszakában pedig a náci párt által meghirdetett nemzeti programtól megtevesztve a nők anyai hivatásának misztifikálását kritikátlanul elfogadták, holott kiábrándítólag hathatott volna az a támadás, amelyet a náci egyes polgári nőmozgalmi vezetők ellen még hatalomra jutásuk előtt a hírhedtté vált „abortusz szakasz” körüli harcban az emberi becsületbe gázoló módszerekkel indítottak. Így Helene Stöcker, a polgári demokrata nőmozgalom vezetője (aki a náciizmus elől később emigrálni kényszerül) lakonikus rövidséggel a „Dirne” (szajha) jelzõt kapta, mert a házasságon kívül született gyermekek és szülőanyjuk védelmében szólalt meg, s mert hozzájárult ahhoz a tömegtüntetéshez, amelyet a dolgozó nők a születésszabályozást tiltó rendelkezés, a Btk 218. §-ában foglalt abortuszbüntetés ellen rendeztek. A hírhedt szakasz rideg bírói alkalmazása következtében a válság éveiben az illegális abortusz miatt a nők ezrei haltak meg. Nem érdemtelen megemlíteni, hogy H. Stöckert Alfred Rosenberg hírhedt könyvében az ismertetett fellépése miatt „Prophetin der Abtreibung” (a magzatelhajtás próféta) néven) titulálta. A Hitler-kormányzat idején a polgári nőszervezet is a gleichschaltolás áldozata lett. A mozgalom lapjának (Die Frau, szerkeszti G. Bäumer) működését Goebbels 1942-ig engedélyezi ugyan, de jelentősége csökken, feladja az előző évtizedekben képviselt szerény emancipációs igényeket is, s egy családi lap színvonalára esik vissza.⁶¹

A náci rendszer nőpolitikájában, különösen a nők munkavállalásának lehetősége szempontjából, két periódus különböztethető meg. A hatalomátvételt követő évekre jellemző a hivatást vállaló nők jogfosztása, amely már az elnöki kormányzat idején is megfigyelhető volt. Az 1931-ben megalapított NS Frauenschaft (nemzetiszocialista nőszervezet) már ekkor meghirdette a programadó jelszót „Nicht Emanzipation vom Manne, sondern vom Erwerbsleben” (nem a férfitól, hanem a kenyérkeresettől emancipálódni). A fasiszta propaganda pedig a „hatalommegragadás” esetére olyan szükségrendelet kibocsátását hirdette meg, amely a hivatást vállaló nők tömegeinek elbocsátását teszi lehetővé. Hitler maga ebben az időben még rugalmas álláspontot mutat a nőkérdésben. Ahogyan az Joseph Goebbels naplótöredékeiből kitűnik, 1932-ben Hitler a NSDAP propagandájában „modern felfogást” tartott szükségesnek a nőkérdésben, „denn gerade auf diesem Gebiet sind wir bei der ersten Wahl hart angegriffen worden” (mert ezen a területen támadtak minket leginkább az első választás alkalmával). A náci az emancipációs elv teljes tagadása mellett a diszkriminációs politikát az állami ideológia rangjára emelték ugyan, de ahogyan Hans-Jürgen Arendt szellemesen megjegyzi, „még ekkor sem sikerült teljesen megsemmisíteni az emancipáció addig elért eredményeit”. 1935 után részben a nemzetközi visszhanggal számolva, részben pedig a háborús gazdálkodás igényeinek kielégítésére, a nők munkavállalását ösztönző politikára tér át a kormányzat.⁶²

⁶¹ G. Bäumer: Die Geschichte des Bundes. Jahrbuch des Bundes Deutscher Frauenverein. 1921. Alfred Rosenberg: Der Mythos des 20. Jahrhunderts. München, 1932. 500. — A német nőmozgalom helyzetével a jelzett időszakban foglalkozik: Nagyné Szegvári Katalin: Ötven évvel ezelőtt. (A német nemzetiszocialista diktatúra nőpolitikájáról) c. tanulmánya, Jogász Szövetségi Értekezések, 1983. 1–32.

⁶² Arendt. Hans-Jürgen: Zu einigen Fragen der Frauenpolitik des faschistischen deutschen Imperialismus 1933—1945. Mitteilungsblatt. Heft 3/1979. és uő.: Grundzüge der Frauenpolitik des faschistischen

A nők képzési intézményeinek változása és az egyetemi nőkérdés a Weimari Köztársaság idején is a nőemancipáció fontos területe maradt. A nők képzési jogiért folytatott harc eredményeként a köztársaság első éveiben, a polgári demokratikus jogegyenlőségi elvnek megfelelően jelentős iskolareformra került sor. Az 1925-ben alkotott iskolatörvény a leányok egyenlő iskoláztatási jogát biztosította. A jogi lehetőséget azonban csak jelentős anyagi áldozatokkal lehetett realizálni. A reformot követő években a nők részvétele az egyetemi és különösen a főiskolai képzésben mégis ugrásszerűen emelkedett. A gazdasági válság éveiben a hallgatói létszám csökkenésén belül a nők száma abszolút számokban ingadozó, míg százalékos arányát tekintve növekvő. A köztársaság fennállásának utolsó évében megadott létszámmal összevetve kitűnik, hogy a mintegy hét esztendő alatt (1925/26—1932/33) a leányok számaránya egyértelműen növekvő tendenciájú. Megjegyzendő, hogy a nők főiskolai képzésének aránya jelentősebb emelkedést mutat, mint egyetemi számarányuk (1. táblázat).

1. táblázat
A főiskolai hallgatók létszámának emelkedése
1925 és 1931 között a Weimari Köztársaságban

Év	Férfi	Nő
1925/26	23 080	2907
1926/27	24 829	3596
1928/29	27 799	4804
1929/30	26 480	6370
1930/31	25 792	6653

Az 1925-ös iskolareform az egyetemre előkészítő középiskolák kapuit is szélesre tárta a nők előtt, amit jól érzékeltet az érettségizett fiúk és leányok számának összevetése a jelzett hét évben, 1930 után éves bontásban (2. táblázat).

2. táblázat
Az érettségizett fiúk és lányok aránya
1925 és 1933 között a Weimari Köztársaságban

Év	Fiúk	Leányok
1925/26	18 427	2 256
1930/31	30 713	9 514
1931/32	13 568	10 437
1932/33	30 976	11 996

deutschen Imperialismus 1933—1939. Sonderdruck aus Jahrbuch für Geschichte. Band 24. Akademie Verlag, Berlin, 1981. 316—317. — A nácik nőpolitikájában bekövetkező változást taglalja *Gertaude Schnelle*: Zur Geschichte des Frauenstudiums in Deutschland bis 1945. Berlin, 1971. E munka a nők egyetemi tanulmányainak németországi történetét a kezdetektől a nácirendszer összeomlásáig tárgyalja értékes kultúrtörténeti háttér megrajzolásával.

A diplomások számaránya és hivatás szerinti megoszlása azt mutatja, hogy a lányok elsősorban a tanári pályára, míg az egyetemi pályák közül a gyógyszerészeti pályára készültek fel, az orvosi pályán részesedésük — korlátozó intézkedések nélkül is — csekély, mindössze 5,6%. A pedagóguspálya „elnőiesedését” mutatja 40,5%-os részesedésük e hivatáskörben, főleg az alsófokú képzési intézményekben. A gyógyszerészeti pályán arányuk 20%-os. Az értelmiségi hivatásterületek közül a jogi pályán ütköztek a legnagyobb ellenállásba a nők. 1921-ben Lipcsében egy bírógyűlés határozatot hozott, hogy a nő mint hivatásos bíró nem kívánatos, mint laikus bíró csak azokba a büntetőperembe vonható be, ahol a vádlott vagy nő, vagy fiatalkorú, egyéb büntetőügyekben még laikus bíróként sem vonható be. Annak ellenére, hogy tekintélyes jogászok álltak az ellenzők oldalán és a Reichstagban élénk vitát váltott ki a téma, az 1922. július 1-én hozott törvény kimondja a nőknek a hivatali pályára bocsátását mind a közigazgatás, mind pedig az igazságszolgáltatás hivatásterületén. A törvényben biztosított jog ellenére a nőknek a közigazgatásban való elhelyezkedése minimálisnak mondható. 1924-ben államvizsgát tett 850 férfi és mindössze 8 nő, 1931-ben pedig 1390 férfi és 31 nő.⁶³ Az idézett számok jól mutatják, hogy a nők teljes egyenjogúsítását kimondó alkotmány, majd az annak nyomán született törvények magukban nem nyitották meg azokat a hivatásokat a nők előtt, amelyeken előzőleg már tradícióval nem bírtak. Az egyetemet végzett nők maguk is jól látták, hogy szívós munkával kell elismertséget szerezniük érdekeik védelmére, azért 1926-ban megalakították az Akademikerinnenbundot, amely hivatáscsoportonként főiskolai tanerőket, orvosnőket, jogásznőket, közgazdászokat, filozófusokat tömörített. Jellemző, hogy minden csoporton belül külön csoportosultak a vallásos világnézeti alapon állók és a közömbösök, jól mutatva azt, hogy a politikai, világnézeti beállítottság legalább olyan szervező erőként jelentkezett, mint az a tény, hogy a nőnemhez tartoznak.

A világgazdasági válság éveiben az értelmiségi női hivatás krízisbe jut, a munkanélkülieken belül számarányuk nagyobb arányban növekszik, mint a férfi munkavállalóknál. A kormányzati körökben ismét polgárjogot nyer a tradicionális nézet, s természetesen még inkább feléled az az újkonzervatív és fasiszta irányzatban. A nő „hozza meg a hazafias áldozatot” a munkanélküli értelmiségi férfiak javára. A polgári szemléletű nőegyesületekben is általánossá válik e nézet. G. Bäumer 1932-ben a krízisjelenségek felszámolására kidolgozott tervezetében az egyetemi felvételek korlátozását, illetve az egyetemi képzésben való részvétel strukturális módosítását javasolta, amelyet azután már a nácikormányzat valósít meg végre. „In Berufen, die vor allen in der Wirkung auf Menschen beruhen und deren Willkommenheit von der Lebendigkeit des Kontakts mit Menschen abhäng — in allen diesen Berufen liegt der Wirkungsraum der Frauen. Es besteht ein Bedürfnis für die Lehrerin, die Ärztin, die Wohlfahrtspflegern, die Richterinnen usw., weil sie anderen Gruppen von Menschen gegenüber als der Mann andere Formen seelischen Wirkung auszubilden vermag.” (Azokban a hivatásokban, amelyek az emberekre gyakorolt hatáson alapulnak, és amelyeknek sikere az emberekkel való kontaktus élénkségétől függ, az ily hivatásokban van a nők hatásköre. Így szükség van tanárnőkre, orvosnőkre, szociális gondozókra, bírónőkre, mert ők az emberek bizonyos csoportjaira a férfiktól eltérő lelki hatást tudnak gyakorolni.)

⁶³ G. Bäumer: Krisis des Frauenstudium. 1932. c. művéből merített adatok.

A korszak német antifeminista irányzatának jellegzetességeként azt emelhetjük ki, hogy a harcok antifeminizmus ideológiája a konzervatívizmusból a fasiszta irányzatba zökkenőmentesen hajlik át. Létezik ugyanakkor a polgári demokratikus rendszer hivatalos politikájának szerény reformjait nem teljesen tagadó, de a hagyományos nőhivatás programját valló keresztény feminista irányzat is, amely a nők képzési jogait hirdeti, és a kereszténydemokrata irányzat mérsékelt programját követi. A szélsőséges antifeminista irányzat alaphangját Hans Blüher adja meg 1921-ben publikált tanulmányában.⁶⁴ Nézeteit érdemes közelebbről vizsgálnunk, részben azért, mert a korszakban megjelenő fasiszta irodalom kiindulópontként kezeli, részben pedig azért, hogy érzékeltessük már a húszas évek elején az antifeminista és az antiszemita ideológia összefonódottságát Németországban, amely tehát korántsem volt magyar specialitás. Blüher a nők egyetemi képzéséért folytatott harc jelentőségét elítéli, sőt azt kifejezetten az antifeminista mozgalom kiváló okaként jelöli meg. Az antifeminista irányzatot azokra az egyetemi tanárookra vezeti vissza, akik a hivatást valló nőt mint a társadalmi fejlődéssel együttjáró jelenséget képtelenek voltak elfogadni. A nők egyetemi tanulási lehetőségét a liberalizmus voluntarista létesítményének és nem a gazdasági-társadalmi közvetlen okok termékeként fogták fel. A liberalizmus tagadásával együtt „részelenségként” tagadták a nőemancipációt is. A liberalizmus által felvetett ideológiai és társadalmi jelenségek általános tagadásáról volt szó tehát azoknál a professzoroknál, akikre Blüher hivatkozik és szellemi elődökként ismer el. A liberalizmus „termékeként” megjelenő olyan eszméket, mint a szocializmus, pacifizmus, humanizmus is tagadják. „Und wenn es um die Vernichtung dieser ganzen Front zu tun ist, dann muß man einen Generalangriff auf diese selbst riskieren, und der Antifeminismus ist in der Tat nichts weiter, als kleine Teilunternehmung jenes großen Generalangriffes, den einige freie und unabhängige Geister heutzutage gegen den Gesamtinhalt der heutigen Kultur führen.” (És ha ennek az egész frontnak a megsemmisítésére kerül sor, az egész elleni általános támadást kell megkísérelni, az antifeminizmus valójában nem több, mint kis részvállalkozása az általános támadásnak, melyet néhány szabad és független értelmiségi a mai kultúra egész tartalma ellen intéz.) Igen találóan polarisztikus filozófiának nevezi a konzervatív irányzat filozófiáját, amelyben a két pólus az uralmi viszony két oldalát: az alávetettek és uralmukat gyakorlókat jelenti. A nő e nézet szerint rabszolgaságra teremt, amelynek indokolására retrospektív történelmi indokot teremt: „...die Frau in der Tat immer Besitztum und Unterworfene des Mannes gewesen ist...” (...a nő ténylegesen mindig a férfi tulajdona és alávetettje...) A feminizmus e nézőpont szerint természetesen felesleges is, értelmetlen lázadásnak minősül a természeti paranccsal és a történeti hagyományokkal szemben.

A Weimari Köztársaság fennállásának első éveiben a kormányzat részéről tanúsított liberális szellemű törvényhozás az antifeminista tábor már említett mérsékeltbb irányát is létrehozta. Ez az irányzat nem tagadja a nők jogát a munkához és megélhetéshez, sőt demográfiai adatokkal bizonyítja a női munka fokozatos térhódítását a tendencia folyamatosságára és szükségszerűségére utalva. A nők egzisztenciaharcát azonban — a férfi konkurencia szemszögéből tekintve —

⁶⁴ Hans Blüher: Frauenbewegung und Antifeminismus. Leuenberg.

egyoldalúan értelmezi. A kispolgári nők egzisztenciaharcát látja abban, mintegy „kényszerű” folyamatnak fogja fel, amely szerint a nők hajlamaik ellenére, átmeneti állapotként kívánják csak a hivatásukat gyakorolni. A tények sem zavarják véleménye formálásában, a dolgozó nők között ugyanis a férjezetek egyre emelkedő számarányban voltak jelen. A mérsékelt antifeminista irány a nőket rosszul fizetett, nagy szorgalmat igénylő és fárasztó alkalmazotti munkakörökben, az értelmiségi pályák közül pedig az ugyancsak nagy türelmet igénylő alsófokú iskolai pedagógus pályán kívánja foglalkoztatni. Azokon a munkaterületeken tehát, ahol a századfordulótól kezdődően a női munkaerő többségét a valóságban is láthatjuk. A tudományos munkára a nőt alkalmatlannak találja, ez a megállapítás a mérsékelt és szélsőséges antifeministákat egy táborba tömöríti, és összehangolt támadásra indítja azok ellen, akik a jogi és orvosi pályára képesítő egyetemi oktatásban nagyobb mérvű részesedésért (egyáltalán a képzési jog biztosításáért) küzdenek.⁶⁵

A vallási alapon álló antifeminizmus a Weimari Köztársaság korában is nagy táborra vonzott. Voltaképpen ez az irányzat volt jellemző az egyre erősödő keresztényszociális és keresztényszocialista mozgalomra. A vallási alapon álló felfogás a nő anyai hivatását kizárólagos hivatásnak tekinti, s csak olyan munkakörökre ad elhelyezkedési lehetőséget, amely a nő anyai ösztöneinek megnyilvánulására alkalmas, mint a pedagógusi (elsősorban tanítónői) és ápolónői pálya, illetőleg a diakonissza hivatás. A keresztényszociális, illetve szocialista nézetek politikai arculatához tartozik, hogy a szovjet nők helyzetét, az addig már stabilizálódott szovjet hatalom nőpolitikáját a prostitúcióval azonosítják. Úgy véljük azonban, hogy ez akkor publicisztikai közhelynek számított, s mindazon burzsoá antifeminista nézetre vagy mérsékelt feminista irányra jellemző volt, amely a társadalmi rendszer radikális átalakulásával szemben állott.

A német nemzetiszocialista pártdokumentumok behatóan foglalkoznak a párt nőpolitikájával, s ezen belül az egyetemi nőkérdéssel is. A Führer több ízben is kinyilvánította véleményét a nőkérdésről, ezek mintegy variációi annak a summás megállapításnak, hogy a női hivatás elsősorban a jövő nemzedék „kemény” nevelése, amelynek során a nő köteles magát a férfi akaratának alávetni. Az 1934-ben Nürnbergben megrendezett birodalmi pártnapon, majd 1935-ben ugyancsak a Nürnbergben rendezett birodalmi pártgyűlésen újra és újra beszél Hitler a nőkérdésről. Az idők folyamán nőpolitikájában ugyanaz az átalakulás figyelhető meg, mint általános politikai megnyilatkozásaiban, vagyis egyre agresszívabb hangvétellel saját személyiségét és történelmi küldetését hangsúlyozza. Az idézett pártrendezvényeken Hitlert követően megszólalt Gertrud Schultz-Klink, a náci nőmozgalom vezetője, aki a nőpolitika újabb és újabb feladatait fogalmazta meg. Hitler 1934-ben elmondott beszéde a következő alapgondolatokat tartalmazta: a nő érzés- és kedélyvilága kiegészíti a férfi karakterét, a férfié a vezető szerep, s ha a nő valaha is ezt az uralmat megtagadta, vagy maga kísérelt meg uralkodni a férfi felett, az csak azért volt lehetséges, mert a férfi nem tudta feladatát megfelelően ellátni. Másik alapgondolata, amely lényegében az előzőből következik: a nőemancipáció a német lélektől idegen, a zsidó intellektus találmánya, s tartalmát tekintve is annak felel meg, ehhez képest a

⁶⁵ Erik Ernst Schwabach: Die Revolutierung der Frau. Leipzig, 1928. 27., 95–97.

német nő nem is igényelte azt és nem is volt szüksége az emancipációra. Végül mintegy figyelmeztetés a férfinak és nőnek egyaránt: a férfifuralom elleni lázadás a társadalom felbomlásához vezet. Az idézett gondolatmenet nyilvánvalóan a századvégi antifeminista irányzatok modernizált kiadása, amelyhez a történelmi helyzet által is meghatározott módon a parancsuralmi rendszer aktuális következtetései fűződnek.

A Führer a nőt mindenekelőtt a politika színteréről száműzi. Jogtörténeti tény, hogy Hitler már uralmának korai szakaszában leszámolt a polgári parlamentarizmussal, az „utóvédharcot” azonban nem tartotta szükségtelennek: „Wir Nationalsozialisten haben uns viele Jahren hindurch gewehrt gegen eine Einsetzung der Frau im politischen Leben, die in unseren Augen unwürdig war: . . . Ich möchte nicht etwas der Frau überlassen, was den ich Männern wegzunehmen gedenke.” (Mi nemzetiszocialisták hosszú éveken át őrizkedtünk attól, hogy a nőt a politikai életbe bevessük, mert ez számunkra méltatlan volt. . . Nem szeretnék valami olyasmit a nőkre bízni, amelyet a férfiktól is távol kívánok tartani.) A hatalom a férfit illeti, a férfi számára az a nő kívánatos, aki az ő hősi tetteit szolgálja, saját magát aláveti, s főleg engedelmes. „Was der Mann einsetzt an Heldenmut auf dem Schlachtfeld, setzt die Frau ein in ewig geduldiger Hingabe in ewig geduldigen Leiden und Ertragen” (Amit a férfi a hősiességgel a csatamezőn teljesít, azt teljesíti a nő az örökös türelmes odaadással, az örökös türelmes szenvedéssel és elviseléssel).⁶⁶ — Ezek a szavak legalább őszintén megfogalmazták, hogy a Führer a nőktől örökös odaadást, türelmes szenvedést és a nehézségek türelmes elviselését igényli. Az 1936-os birodalmi pártgyűlésen a Führer az asszonyoktól már a náci politikával való teljes azonosulást, személyi diktatúrájának szolgálai elfogadását követelte, s úgy tüntette fel — ezzel az 1935-től kezdve kibontakozó európai népfrentpolitika nőmozgalmi tevékenységét kívánta paralizálni —, mintha a hatalomra jutásban női szavazatok segítették volna.⁶⁷ Megjegyzendő, hogy a második világháború után megjelenő publikációk Hitlernek ezt az állítástát tökéletesen megcáfolták.

Gertrud Schultz-Klink — az NSDP egyik alosztályaként 1934-ben megalakult Reichsfrauenführung (Birodalmi nőszövetség) vezetőjének — beszédei a Führer iránti teljes hűség jegyében már-már a feudális hűségfogalom jegyeit idézik, illően ahhoz az eszmerendszerhez, amely a harmadik birodalom expanzív törekvéseit az Ottók birodalmának dicsőségével vonta be. A „vezér és követői” sorsközösségének a korabeli ideológiai sablon szerint abban kell kifejeződnie, hogy vállalva küzdenek az új Németország formálásáért, ez a nők számára a munkaszolgálat meghirdetését jelentette. A munkaszolgálat a városi leányokat „a föld erejéhez vezeti vissza”, ami gyakorlatilag a főiskolás lányokat is az akkor még önkéntes, később kötelező munkaszolgálatra buzdítja. Az 1934-es pártkongresszus már kénytelen reagálni arra a nemzetközi visszhangra, amelyet a nők egyetemi és főiskolai felvételét korlátozó, 1934-es rendelkezés váltott ki. A kongresszus a nők munkaerejének lekötésére az állam

⁶⁶ Reden an die Deutschen Frau. Reichsparteitag Nürnberg 8. September 1934. I. Rede des Führers. Deutsche Bücherei in Leipzig. (A továbbiakban Lipcsei Könyvtár.)

⁶⁷ „Wenn unsere Gegner meinen, daß wir in Deutschland ein tyrannisches Regime über die Frau aufrichten, so kann ich dem gegenüber nur das eine verraten, daß ich ohne die Beständigkeit und wirklich liebevolle Hingabe der Frau an die Bewegung der Partei nie hätte zum Sieg führen können.” Der Führer zu deutschen Frauen. Reichsparteitag. 1936. S. 3 (Lipcsei Könyvtár)

egészségügyi és szociális feladatainak kibővítését ígéri, s a háborús készülődés, majd a háború idején ígéretét be is váltja.⁶⁸

Az osztrák nőmozgalomban a világháborút követően a náci hatalom átvételéig terjedő időben mintegy az első világháborút megelőző állapot folytatásaként számottevő a szociáldemokrata és keresztényszocialista nőmozgalmi irány. A polgári demokratikus köztársaság megalapítása után az alkotmány a nők teljes jogi egyenlőségét deklarálja, s a sorra megjelenő törvények a nők előtt az addig lezárt egyetemeket és főiskolákat megnyitották.⁶⁹ Figyelemre méltó jelenség, hogy 1922-ben az evangélikus teológiai fakultást a bécsi egyetembe inkorporálták, a következő évtől még ezt a fakultást is megnyitják a nők előtt, sőt teológiai doktori fokozatot is nyerhettek. 1932-ben a bécsi egyetem külön hercegerseki engedélyhez kötve, a katolikus teológiai kart is megnyitja, a fakultáson azonban az egyházi kánonok következtében a nők doktori címet nem szerezhettek.⁷⁰ Az egyenjogúsítás az egyetemi és főiskolai képzés terén jogi lehetőséget teremtett arra, hogy a nők minden állami hivatalt megszerezhessenek, a jogi kar megnyitása és a képesítő vizsga engedélyezése folytán az egyetemi végzettséghez kötötteket is. Tagjai lehettek a Bundesratnak és a Nationalratnak, képviselőt nyerhettek a Landtagban és a helyi tanácsokban. Lehettek esküdtek és bírák, és egyetemi grádusokhoz juthattak, beleértve a magántanári és egyetemi tanári fokozatot is. A jogi egyenlőség azonban — hasonlóan a Weimari Köztársaságban kialakult helyzethez — nem jelentett teljes egyenlősítést, ahogyan azt az osztrák szociáldemokrata nőmozgalom veteránja az egyenjogúsítás első tíz éve után megállapította: „Die Frau theoretisch gleichen Rechtes ist, wird in der Praxis noch vieles gehindert und gehemmt.” (A nők elméletileg egyenjogúak, a gyakorlatban azonban még sok mindent megakadályoznak és gátolnak.)⁷¹ A korszak egyetemi nőmozgalmának belső ellentmondásaira a tragikus sorsú Elise Richter, a Verbund der Akademische Frauen Österreich (az osztrák főiskolát végzett nők szervezete) alapítója „Summe des Lebens” című írásában mutat rá, amelyet az auschwitz haláltáborban elpusztult professzornő deportálása előtt rögzített. A haladó osztrák nőmozgalom vezéralakjának sorsa is jól példázza a nemi és faji diszkrimináció tragikus összefonódását az első világháború utáni osztrák köztársaságban. 1921-ben nyerte el számos tudományos cikk szerzőjeként a rendkívüli tanári címet, majd később egyetemi tanár lett a bécsi egyetemen, de 1935-ben nyugalomba vonulása alkalmából az egyetemi tanár címet megvonták tőle, mert a Neue Freie Presse című lapban a faji problémáról írt cikket. 1938-ban a náci hatalomátvétel után hűgával együtt deportálták. A „Summe des Lebens” így vall az egyetemet végzett nők vallási

⁶⁸ Reichsparteitag Nürnberg, 8. September 1934. II. Rede der Führerin der deutschen Frauen. (Lipcei Könyvtár.)

⁶⁹ A jogi fakultás megnyitását, valamint az elméleti államvizsgát és a doktorátus megszerzését biztosította a belügyminisztérium és az oktatásügyi minisztérium közös utasítása 1919. április 7-én (Staatsgesetzblatt Nr. 250.), az oktatásügyi minisztérium ugyanezen a napon kelt rendeletével a technikai főiskolákon (Wien és Graz), valamint a mezőgazdasági főiskolán megnyitja a kapukat a nők előtt. A külkereskedelmi akadémiát, amelyet 1898-ban alapítottak, 1919-ben Hochschule für Welthandel néven átszervezték. Megjegyzendő, hogy a főiskolán alapítása óta a férfikkal egyenlő jogokkal tanulhattak a nők.

⁷⁰ A hittudományi kari képzés engedélyezésének részletezését l. *Martha Forkl* und *Elisabeth Koffmann*: Frauenstudium und akademische Frauenarbeit in Österreich. Wien—Stuttgart, 1968.

⁷¹ *A. Popp*: Der Weg zu Höhe. Wien, 1929. 129—130.

megosztottságáról, nemzetiségi és faji előítéleteiről. „Die »Katholen« waren den »Evangelen« spinnefeind, die Nationalen den Sozialdemokraten und alle den Juden, dies schon damals im Rassen gedanken . . . Freilich war es viel leichter mit den Schwestern in Japan oder Australien gut Freund zu sein als mit Tschechinnen oder gar mit den Kolleginnen der nächsten Gasse.” (A katolikusoknak az evangélikusok ősellenségei, a nemzetiek a szociáldemokratáknak és mindannyian a zsidóknak, akiket már akkor fajnak gondoltak . . . Bizonyára sokkal könnyebb volt egy japán vagy ausztrál nővérünkkel jóba lenni, mint akár kolléganőinkkel a szomszéd utcából.)⁷² Az egyetemi és főiskolai hallgatói létszámon belül a nők létszáma a köztársaság idején állandó emelkedést mutat. *A 1000 hallgatóra eső nőhallgatók számának alakulása 1919-től 1938-ig öt évenként:* 1919/20 — 80; 1924/25 — 136; 1929/30 — 174; 1934/35 — 196.

A Weimari Köztársaság egyetemi és főiskolai adataival, illetve a magyarországi adatokkal való összevetése érdekében említésre méltó az egyetemi és főiskolai hallgatónők megoszlása egyetemi és főiskolai típusok szerint az 1923 és 1938 közötti időszakban.⁷³ Minden évben a téli szemeszter adatait véve figyelembe, megfigyelhető, hogy nagyobb százalékos arányban látogatták a tudományegyetemek fakultásait, mint a Weimari Köztársaságban vagy hazánkban (3. táblázat).

3. táblázat
Az osztrák egyetemi és főiskolai hallgatónők megoszlása
egyetemi és főiskolai típusok szerint

Év	Egyetemi	Technikai főiskolai	Egyéb főiskolai	Művészeti
1923/24	698	43	31	228
1929/30	748	33	38	180
1937/38	888	24	70	18

A magyar nőmozgalom helyzetében, szervezetében és ideológiájában a Tanácsköztársaság bukása után éppen olyan nagy változásoknak, átértékeléseknek vagyunk a tanúi, mint a közelet egyéb területein. A dualizmus idején működő Magyarországi Nőegyesületek Szövetsége az ellenforradalmi korszakban is fennmaradt. A szövetség elnöki tisztét — a kontinuitás jegyében — továbbra is Apponyi Albertné látta el. A szövetségen belül a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége (MANSZ) vezető szerepet játszott, vezetői a húszas években kultúrpolitikailag is jelentős tevékenységet fejtenek ki. Nem épülnek azonban be az államapparátusba, s olyan kiemelkedő szerepet sem játszanak, mint a Weimari Köztársaságban a nőmozgalmi vezetők.

Az ellenforradalmi periódus kultúrpolitikájának első megfogalmazása már jelzi azt a változtatást, amelyet a rendszer az alapvető emberi jogok körébe tartozó képzési és

⁷² E. Martha Forkl—Berthold Plechl: Elise Richter und der Verband der Akademikerinnen Österreichs. 108—109.

⁷³ Nagyné Szegvári Katalin: Út a nők egyenjogúságához. Bp., 1981. 199—206.

művelődési jogok terén később végrehajthatott. Az egyenlőség helyébe az osztályhelyzetnek „megfelelő” műveltség programja lépett. A korlátozás tartalmilag azt jelentette, hogy az egyén lehetőleg olyan iskolatípusba jusson, amely megfelel helyzetének, s az illető társadalmi réteg tradícióinak. A nőnevelés terén a kultúrpolitika szakítást jelentett még a nőemancipáció legkorlátozottabb formája, a keresztény feminizmus művelődési célkitűzéseivel is. A nőt vissza kell küldeni a családi életbe, s státusát a társadalomban az szabja meg, hogyan értékeli a családon belül a férfi a nőt, illetőleg milyen rangra emeli a feleséget, az anyát a társadalom. Egymást nem feltételező vagy kiegészítő, hanem egymásnak ellentmondó, sőt élesebb megfogalmazásban már kizáró hivatásként tünteti fel a családanyai és kenyérkereső nő hivatását. Az egyház álláspontját Prohászka Ottokár fogalmazza meg, hozzáfűzhetjük, hogy feladva minden „modernséget”, amelyet a polgári radikalizmussal folytatott ideológiai küzdelem előzőleg rákényszerített. Szava irányt mutat: a nő társadalmi küldetése, hogy „feleljen meg férje kívánságainak és utánozza azokat a derült jólelkű asszonyokat, akik nem panaszoznak fel, hogy nőnek születtek, nem nagyítják állapotuk nehézségeit, nem nézik szolgálai tehernek az anyaságot, melytől féltik életüket és szépségüket, hanem föltalálják hivatásukban magukat s tényleg beválnak mint a férfi segítőtársai”.⁷⁴ A fehérterror éveiben egymást érik azok a munkák, amelyek a nőt eredeti hivatásának védelme ürügyén a közélet küzdőteréről ki akarják szorítani. Ismét előássák az antifeminizmus „tudományos” érveit. Lechner Károly orvosprofesszor könyve a női lélekről és a feminizmusról „orvos-természettudományos megvilágításban” érvrendszerében semmi újat nem tartalmaz. A nő előtt a szellemi munka hivatásterületeit biológiai alkalmatlanság miatt kívánja lezárni. A munka jelentőségét az a társadalmi viszhang adja meg, amellyel fogadták és idézték. Főleg a női lélek különbségének biológiai determináltsága vált ma is kísértő és kedvelt argumentummá, eszerint a nő érzelmi világának „túlsúlya” egész gondolkodásmódját meghatározza.⁷⁵ Lechner felfogása az ellenforradalmi korszak neves kultúrpolitikúsára és művelődéstörténészére, Kornis Gyulára is hatással volt, ahogyan a későbbiekben a nők egyetemi tanulmányai körül kibontakozó harc bemutatása alkalmával látható lesz. A társadalmi helyzetre és hivatásterületre vonatkozóan levonható praktikus követelés az, hogy a nőnek csak azok a hivatáskörök felelnek meg, amelyek jellegüknél fogva a házi munkához és az eredeti női tevékenységi körökhöz állnak közel. Visszajutunk tehát az antifeminista nézetek fő mozgó rugójához: a konkurenciaharchoz, az annyiszor és sokszor indokokkal idézett „szellemi proletariátus” gyarapításának félelméhez.

Az egyes nőmozgalmi irányokat tekintve, a *szociáldemokrata nőmozgalom* az ellenforradalmi korszakban a nők művelődési jogait vitató fórumok köréből mondhatni teljesen kikapcsolódott. Az ökonomista tradíciók folytatójaként — és a korlátozott politikai aktivitás által is indokoltan — a munkásnők bér- és szociális helyzetének rendezésére, illetve védelmére fordította erőit, s e téren szép eredményeket ért el, ahogyan azt a szociáldemokrata párt parlamenti frakciójának tevékenysége is mutatja. A szociáldemokrata mozgalom egyik vezetőjének, Kéthly Annának a

⁷⁴ *Prohászka Ottokár*: A házasságról. Pásztorlevél. Összegyűjtött munkái. IX. Bp., 1928.

⁷⁵ *Lechner Károly*: A női lélek és a feminizmus orvos-természettudományos megvilágításban. Bp., 1922. 4–24.

leányok középiskolai képzését rendező törvény vitája alkalmával elhangzott felszólalása 1926-ban a társadalmi törekvések ismeretéről és éleslátásáról tett tanúbizonyságot, amikor a törvényben meghatározott három középiskolai típus (leánygimnázium, leányliceum és leánykollégium) megkülönböztetésével nem értett egyet. A leánygimnázium szerinte „luxus” iskola, e szociáldemokrata felfogás egyben azt is tükrözi, hogy a gimnáziumi oktatást igénybe vevő — túlnyomórészt középosztályhoz tartozó — nőktől mint az értelmiség alkotórésztől, nem sok jót vártak a kasztszellemű nevelés megszüntetése szempontjából. A szociáldemokrata aggályok, különösen az 1926 utáni időszakra gondolva, érthetővé válnak, ha figyelembe vesszük a nők egyetemi tanulmányai mellett argumentáló nézetek politikai hátterét.

A proletárdiktatúra után a *radikális polgári feminizmus* sajtója a közélet terére lépő nőket pártállásra való tekintet nélkül üdvözli.⁷⁶ Nem sokáig tart a lojális hangvétel, mert egy félév sem telt el, s a feministák vezetője, Schwimmer Rózsa tiltakozni kényszerül a „bolsevizmus vádjá ellen”. 1920 márciusában pedig már mint politikai menekült Bécsben tartózkodik, s kéri a Labour Partyban jelentős szerepet játszó feministákat, hogy pártjuknál a magyarországi fehérterror megfékezésére járjanak közbe.⁷⁷ Az ellenforradalmi rendszer antifeminizmusa a radikális feministákat nemzetközi méretekben is újra harcba szólítja. Észreveszik azt az európai jelenséget, hogy a kormányok, legyenek bár szociáldemokrata vagy szocialista programmal indulók, a szakszervezetekkel egyetértésben a nőket olyan hivatások gyakorlásából is kizárnák, amelyeket a háború alatt sikeresen folytathattak. A *Ius Suffragii* című folyóiratot szócsökként használják, petíciókat fogalmaznak, delegációkat szerveznek, hogy a különböző pártállású feministákat a női munka korlátozását célzó szabályokkal szemben együttes fellépésre szervezzék. A magyar radikális feministák a női munka, s ezen belül természetesen az egyetemi hivatásterületek védelme érdekében alakult nemzetközi szervezetekben vezető szerepet játszanak, ahogyan ezt Schwimmer Rózsa és Glücklich Vilma példája is jól mutatja. A politikailag megváltozott helyzetet, a feminizmus visszafogott követeléseit érzékelteti, hogy mellé állnak a múlt progresszív erői — a szociáldemokrátáktól a liberálisokig. A feminista mozgalom az ellenforradalmi rendszer első éveiben a nők értelmiségi hivatásterületeinek korlátozásával szemben éppen úgy fellépett, mint ahogyan a dualizmus korszakában a jogegyenlőség elnyerése érdekében folytatta harcát. A harc egyes akcióiról, azok eredményeiről, illetve eredménytelenségéről a numerus clausus törvény végrehajtásának tárgyalása során lesz szó.

A mozgalom a bethleni konszolidáció éveiben egyre gyengült, 1927/28-ban sajtója is rendszertelenül jelent meg. Glücklich Vilma halála után az egyesület csak vegetált. Az ő emlékére rendezett közgyűlésen felvonultak a tisztelők, barátok és kortársak, s mintha az egész mozgalmat temették volna. A Szociáldemokrata Párt nevében Kéthly Anna országgyűlési képviselő szólalt fel. Az ő megnyilatkozása mintegy szerves folytatása annak a szociáldemokrata magatartásnak, amely a két nőmozgalom

⁷⁶ Nők a közéletben. A Nő. 1919 végén.

⁷⁷ Rosa Schwimmer to Lola Lloyd. May 15. 1920. Schwimmer Lloyd Collection of New-York Public Library. From Edith Wynner' Research notes. Box. A. 156. Rosa Schwimmer to Balch. April. 29. 1920. Collection, Box. A. 156. Edith Wynnernek, a Schwimmer Lloyd Collection igazgatójának szives forrásközléséért ez úton is köszönetet mond a szerző.

viszonyában a szociáldemokrata álláspontot jellemezte. A szociáldemokrata szónok elismeri a feminizmusnak a nők művelődési jogai érdekében folytatott küzdelmét, de egyben el is szigetelődik tőle, más pályán mozgó, öncélú szervezetként fogja fel: „Amint a polgári progresszió a haladás felé vezető úton segítője, munkatársa a szociáldemokráciának, úgy a polgári progresszív nőmozgalom is az átmenetnek az idején kiegészítője a szociáldemokrata nőmozgalomnak, mert a nőkérdést a haladás szellemében olyan területre viszi be, olyan körökben veti fel, ahová a szociáldemokrácia el nem juthat, ugarverő munkát nem végezhet.”⁷⁸

A húszas évek második felében a MANSZ a feministáktól átvette az egyetemi hallgatónők és diplomás nők társadalmi szervezésének feladatát. A kollégiumok szervezésében és fenntartásában éppen úgy, mint a diplomás nők érdekképviselésében jelentős szerepet töltött be. E szerepvállalás kifejezéséeként foghatjuk fel, hogy Kornis Gyula fentiekben idézett „Nők az egyetemen” című tanulmányára a „Válasz”-t Ritoók Emma a Tormay Cecil (a MANSZ elnöke) által kiadott Napkelet című lap hasábjain adta meg.

A MANSZ támogatásával szervezték meg a diplomás nők érdekképviselői szerveként 1925-ben az Egyetemet és Főiskolát Végzett Magyarországi Nők Egyesületét. Hasonló céllal működött az amerikai és kanadai nők által szervezett nemzetközi organizáció már 1919 óta, amely nemzetközi méretekben koordinálta a diplomás nők egzisztenciális küzdelmét és jelentős kulturális, tudományos kapcsolatteremtő feladatot is vállalt. A magyar egyesület tevékenységét önálló lap — Magyary Zoltánné dr. Techert Magit szerkesztésében —, valamint a VKM-hez benyújtott számos kérvény fémjelzi. Az egyesület közel tízéves tevékenységét is értékelő, de ugyanakkor programot adó rövid tájékoztató (1934) kiemeli a diplomás nők szervezetének nemzeti feladatait és politikamentességét.⁷⁹

⁷⁸ Glücklich Vilma emlékére 1927. október 26-án tartott rendkívüli közgyűlésen elhangzott felszólalások. A Nő, 1927/28.

⁷⁹ Nagyné Szegvári Katalin: Út a nők egyenjogúságához. Bp., 1981. 199—206.

II. RÉSZ

HARC A NUMERUS CLAUSUS TÖRVÉNYÉRT

A numerus clausus törvényt kiváltó közvetlen politikai eseménysorozat 1918 nyarán kezdődik. A néppárt lapja, a Népújság már az 1918-as újrakezdésében hangot adott harcias konzervatív nézeteknek. Alig két hét múltán pedig egy időben három progresszív lap ellen indítottak sajtókampányt.¹ A néppárt február elején egyesült a keresztényszocialistákkal, s a fúzióval létrejött a Keresztény Szocialista Néppárt, amely a következő időben a legtöbb jobboldali törekvés kezdeményezője lesz.

A numerus clausus nyíltan kifejezett követelése az országos publicisztikában Prohászka Ottokár székesfehérvári püspöknek 1918. május 26-án írott vezércikkében található. A Prohászka személye és mondanivalója körül támadt sajtóviharban a klerikális és baloldali sajtó élesen csap össze.² 1918. június 22-én az Alkotmány című lap már azt követeli, hogy a zsidókérdést tüzzék a politikai intézkedések napirendjére. Alig néhány nappal később pedig Prohászka még alaposabban kifejti a májusi cikkében megfogalmazott nézeteket. A keresztényszocialista gyűléseken állandóan napirenden tartották Prohászka gondolatait, amelyek a jobboldali szervezkedés jelszavaivá váltak. A székesfehérvári püspök egyik vezércikke³ már agresszív antiszemita fejtegetésbe bocsátkozik. „Nemzeti önvédelem”-ként értékeli az antiszemita propagandát, s az általa meghirdetett irányt pedig „hungarizmusnak” nevezi.

Prohászka a demagóg antiszemitizmus formájában üzen hadat a liberális eszméknek és a burzsoá forradalmiság teljes tagadásával már ekkor megfogalmazza a numerus clausus törvény nemzetgyűlési vitája során kikristályosodott formában megnyilvánuló antiliberalis eszméket. „... bolond beszéd az, hogy szabadság, egyenlőség, testvériség. . . , a nagy szavak frázisok és nem meglett emberek szájába valók.” „Le a frígiai sapkával, nem illik az a kikapós lenge jószág az öreg Európa öszülő fejére. . . [Európa] a szabadságból ezentúl is kér majd számára tisztességet, de további ideálja inkább a jómódú tisztességes polgári élet. Az egyenlőség helyére egészséget, a testvériség helyébe pedig vagyonszűrést állít. . . ”⁴ Prohászka megnyilatkozásával a liberálisok, radikálisok és szociáldemokraták ellen egyszerre vette fel a

¹ Népújság, 1918. január 6. *Huszár Károly*: Újesztendőre, január 19. A zsidók frontjáról. E cikkében az Egyenlőséget „zsidó felekezeti hetilapnak”, a Világot „szabadkőművesek fő lapjának”, a Népszavát pedig „a zsidószocialisták napilapjának” nevezi.

² Népújság, 1918. január 16. A legnagyobb kérdés.

³ Alkotmány, 1918. szeptember 11.

⁴ *Prohászka Ottokár*: A mi kultúrprogramunk. Kultúra és terror c. sorozat (1918). Összegyűjtött Munkái. XI. 1927. 233—234.

harcot. Jellemző Vázsonyi Vilmos volt igazságügyminiszternek, a polgári liberális mozgalom vezéralakjának az Egyenlőségben írott válasza. A szociáldemokrata mozgalommal szemben megnyilvánuló irányzatnak tartja az antiszemitizmust, amelyet a klerikálisok szerveznek. Látható, hogy a liberális polgárság ekkor még nem méri fel teljes egészében az új és minden eddigénél erősebb hangú antiszemita irány veszélyeit. Prohászka a már hivatkozott szeptemberi cikkében válaszként az antiszemitizmust „az ország közhangulatának” nyilvánítja, ami túlzás alig egy évvel azok után, hogy az Ágoston Péter könyvére tett és a Huszadik Században publikált reflexiók ékesen bizonyították, a liberalizmus sokkal erősebben hat a intellektuális pályán tevékenykedők körében, mint akár a konzervatív, akár az antiszemita irány. Nem hagyható természetesen ezúttal sem figyelmen kívül, hogy — és az a már hivatkozott publikációsorozatból is kitűnt — a körkérdéssel megkeresett politikusok közül sokan nem adtak választ, tehát a témát a háború utolsó éveiben már „kényesnek” találták. Prohászka 1918-ban meghirdetett antiszemita programja különösen figyelemre méltó, ha a numerus clausus törvény tárgyalása során elhangzott, később idézendő megnyilatkozások tartalmára gondolunk. Mintegy összefoglalja az elmúlt évtizedek konzervatív politikai programját, amelynek fő célkitűzése a keresztény társadalom „védelme”, az ország „elzsidósodásának” megakadályozása. Ekkor még asszimilációs programot is megfogalmaz: „rá akarjuk segíteni a jóakarató és nemzeti érzésű zsidóságot a nemzeti keresztény társadalommal való összeforrásra” — megjegyzendő, alig múlik el két év, és a zsidóság egészétől vitatja el a nemzeti érzést.

A Prohászka körül kialakult vitában megszólal a néppárt másik ismert, a későbbiekben az ellenforradalmi rendszerben is jelentős politikai pozíciót betöltő egyénisége, Zichy Nándor gróf házi káplánja, Vass József is. A zsidó intelligencia térhódításának mélyebb okaira, a zsidóságnak mint társadalmi rétegnek nagyobb fokú iskolázottságára mutat rá. Megfogalmazza a numerus clausus törvény végrehajtása során már tervezett, illetve a bethleni konszolidáció idején részben realizált célkitűzést, amely a harmincas években is állandóan érvényesülő demagóg hangvételt idézi: „A magyar nemzetnek a háborúban véreszetes kisémberek családját nem rokkantpénzekkel lehet kárpótolni, hanem azzal, hogy a porba sújtott családok fiaiban emeljük föl.”⁵

A konzervatív irány és a háború alatt felerősödő antiszemita irányzat identitását Bölöni György fogalmazza meg a korszakra és a polgári radikalizmusra legjellemzőbben a Nyugatban. Azt veti fel, hogy a háborús konjunktúra a birtokos dzsentrit is megerősítette, s nem csupán a hadivállalkozó zsidót gazdagította; az antiszemita propaganda helyett tehát érdemi társadalmi tevékenység várna rá. Ezt a társadalmi réteget, amellyel szemben, mint mondja, „a zsidóság szellemi fölénybe való keveredése leginkább tapasztalható”, kulturális kötelezettségeinek fokozottabb teljesítésére kell készíteni.

Más társadalmi és kultúrérdekek védelmében, mint Bölöni, Prohászkaék is a „modernizált katolicizmus” szellemében tűzték ki célul a középosztály szellemi válságának megszüntetését, s vezető szerepének biztosítását. Bölöni ugyanennek a

⁵ Népújság, 1918. szeptember 15.

társadalmi rétegnek sorsára utal: „Akik ma a zsidóság szellemi és anyagi erős térfoglalása miatt tiltakoznak, azok tulajdonképpen ennek a történelmi osztálynak vagy ami lényegében egy és ugyanaz, a keresztény középosztálynak megingott szellemi vezérségét féltik és védelmézik.” Még élesebben fogalmaz, amikor a politikai reakció, a klerikalizmus bűnéül rója fel, hogy a keresztény dzsentrit a zsidóság ellen lázítja, s lehetetlenné teszi, hogy a dzsentri a haladás irányába fordulhasson.⁶ Joggal merül fel a kérdés, egyáltalán melyik párt vagy irányzat lett volna képes a veszített háború és két forradalom alatt és után a dzsentrit átnevelni. 1918-ban a konzervatív irányzatú pártokkal szemben még három párt tevékenysége készítette elő a polgári demokratikus reformokat. Vázsonyi Polgári Demokrata Pártja, amely budapesti párt volt, a zsidó polgári és kispolgári réteget tömörítette, és nem törekedett a liberális burzsoá rendszer radikális oppozíciójára. Jászi Radikális Pártja, amelynek a polgárságban nem volt erős bázisa, ideológiájában azonban széles körű reformprogramot hirdetett, az 1918-as forradalom célkitűzéseire erősebben hatott. Végül az ekkor Károlyi vezetése alatt álló Függetlenségi Párt, amely a polgárság és a középrétegek pártja, a progresszióban részt vállalóké, akik az Ausztriától való függetlenség immár általános követelése mellett demokratikus és szociális követeléseket is megfogalmaztak.⁷ Az 1918-as őszirózsás forradalom programja Jászi és Károlyi pártjában alakult tehát ki. Mindhárom párt programjának Achilles-sarka, miként a szociáldemokratáké is, az agrárkérdés és az ezzel kapcsolatban immár következetes reformokat igénylő parasztkérdés. A polgárosodó paraszt rétegnek nem volt önálló pártja, csak egy emlékképe a század első évtizedében megalakuló parasztpártokról.⁸ — Hozzáfűzhetjük, hogy az ellenforradalmi rendszer színre lépésével nagy szerephez jutó Nagyatádi Szabó István parasztpolitikája mind a „felülről” jövő (pl. klérus), mind pedig az „alulról” jövő kritikák tüzebe kerül. Kérdéssé válik tehát, hogy a dzsentri mellett a kisbirtokos és középbirtokos parasztság nagy táborra milyen politikai programra reagál, mert a politikai progresszió pártjai nem fordítanak elegendő figyelmet rájuk.

A háború éveiben egyre erősödő keresztényszocialista irányzat átfogó és ugyanakkor konkrét intézkedéseket is tartalmazó programot nem tudott kialakítani már csak azért sem, mert vezetésében idők folyamán egyre inkább a klérus jutott szerephez. A keresztény szocialista baloldaliak pedig a leverett forradalmak után az ellenforradalmi erőkkkel nem vállalnak közösséget, a vezetésből eltávoznak. — Marxista történeti irodalmunk már elemezte a keresztényszocialisták tevékenységét az 1918-as polgári demokratikus forradalom időszakában.⁹ Jellemző, hogy lapjuk, a Népújság 1918. november 3-i számában a Nemzeti Tanács megalakulását még így kommentálta: „Alakítottak egy Nemzeti tanácsot, amely nem az egész ország népének képviselője, hanem csak a nemzetközi forradalmi párté, a zsidó radikálisoké s az antantbarát 48-asoké. . . . Szét akarja kergetni az országgyűlést és a terroristák ízlése és a zsidók

⁶ *Böloni György*: A dzsentri a mérlegen. Nyugat, 1918. II. 367—371.

⁷ *Mérei Gyula*: Az októberi magyarországi forradalom és a polgári pártok. Bp., 1969.

⁸ *L. Nagy Zsuzsa*: A liberális ellenzéki pártok és az 1918/19-es forradalmak hatása. Századok, 1972. 2—3.

⁹ *Gergely Jenő*: Keresztényszocialisták az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalomban. Történelmi Szemle, 1969. 1—2.

érdeke szerint akarja berendezni az országot.” Ugyanaz a lap egy héttel később viszont már arról ad hírt, hogy a Katolikus Népszövetség csatlakozik a Nemzeti Tanácsshoz, és az intézőbizottságba, illetve a választmányba delegáltak között egy sor olyan politikus nevét is olvashatjuk, akik közül többen az előző évtizedben az antiszemita propaganda élvonalába tartoztak, s akik a numerus clausus törvény létrehozásában is közreműködnek. Megjegyzendő azonban, hogy éppen egymással ellenkező irányból közelítik meg majd a törvényt 1920-ban. A Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjából való kiválás miatt a hivatalos katolikus sajtó élesen támadta Giesswein Sándort, akinek a Nemzeti Újság 1919. november 4-i száma felrója, hogy „elkötelezte magát a szabadgondolkodók, galileisták, feministák mellett”. Ugyanakkor már 1919 augusztusában a Friedrich-kormány tagjaként politikai porondra lép Haller István és Huszár Károly, mindkettőjüknek jelentős szerep jut a törvény megalkotásában.¹⁰

Az ellenforradalmi rendszer első éveinek legáltalánosabb értékeléseként elfogadjuk azt a megállapítást, hogy a félszázados dualista korszak folyamán Magyarország a haladás szempontjából még soha olyan mély válságban nem volt, mint amilyenben a háborút követő ellenforradalmi terror éveiben zuhant. A Tanácsköztársaság leverése után nemcsak a Kommunista és a Szociáldemokrata Párt tevékenysége bénult meg, hanem a polgári radikalizmus baloldalán kitermelődött intellektuális forradalmi értékek is elpusztultak, vagy képviselőik emigrációba kényszerültek.¹¹ Figyelembe véve a keresztényszocialista ideológia állandó jelenlétét és erősödését a megelőző évtizedben, továbbá a magyar politikai életben a forradalmak idején betöltött jelentős negatív szerepét, egyetérthetünk azzal a megállapítással is, amely a keresztényszocialista, illetve egyáltalán a „keresztény” ideológiának fontos szerepet tulajdonít az ellenforradalmi rendszer stabilizálásában. E szerepet elősegíti az a szervezeti forma, amelynek segítségével a tömegek között hatást fejthetett ki.¹² A demokratikus és forradalmi nézetekkel szemben a múlt század végétől kiformalódó keresztényszocialista irányzatot, majd az azt felváltó keresztény ideológiát az ellenforradalmi rendszerben vezető szerephez a demokratikus rendszerek bukása juttatta. A keresztény nemzeti ideológia a polgári demokratikus rendszer és a Tanácsköztársaság kultúrpolitikájával szemben reakciós álláspontot alakított ki. A háború utáni időben a demokratikus rendszerek éppen úgy, mint a Horthy-rendszer, kultúrpolitikai és ezen belül egyetempolitikai területen számos olyan problémával kerültek szembe, amelyek a világháború alatt a növekvő nyomor, majd a háborút követően az ország jelentős részének elcsatolása, az anyagi és kulturális értékek pusztulása miatt merültek fel. Ilyen körülmények között, amikor a magyar szellemi élet hanyatlását politikai, gazdasági és társadalmi okok egyaránt meghatározták, fokozott jelentőségűvé vált az értelmiség sorainak rendezése, egyben az egész „középosztály” társadalmi szerepének, hivatásának alaposabb elemzése.

¹⁰ Népújság, 1918, november 3. Vészkiáltás c. írás. Az említett képviselők: Ernszt Sándor, Giesswein Sándor, Haller István, Huszár Károly, Turi Béla, Vass József, Zboray Miklós. A keresztény szocialista irányzatról és a klérus szerepéről az 1919-es események során l. *Dévényi Ivánné*: Csernoch János tevékenysége. Századok, 1977. 1. sz.

¹¹ *Horváth Zoltán*: Magyar századforduló. Bp., 1961. 545.

¹² *Gergely Jenő*: Keresztény szocialisták az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalomban. Történelmi Szemle, 1969. 1—2. sz. 61.

A szellemi munka és szellemi munkások helyzete az első világháború után nemcsak hazánkban jutott válságba, ahol speciális okok (a nagymérvű területi veszteség) még jobban elősegítették, hanem nemzetközileg is. A Nemzetek Szövetsége már első ülésén megalkotta a szellemi munka helyzetével foglalkozó nemzetközi organizációt, a Commission de Coopération Intellectuelle-t.¹³ A periódusban a másik igen jelentős, nemzetközileg érvényesülő tendencia a szellemi munka terén az, hogy megerősödött a népet alkotó társadalmi osztályok, a munkásság és a parasztság gyermekeinek áramlása a felsőoktatási intézményekbe. A feminizmus század eleji fellendülése pedig erősítette a nők egzisztenciális küzdelmét, ezen belül az értelmiségi hivatásterületekért folyó küzdelmet. Azok az államok, ahol a világháború után polgári demokratikus politikai rendszerek születtek, vagy szocialista irányú fejlődés következett be, a nők és alsóbb társadalmi rétegek felfelé mozgását nem zárták le, az értelmiségi réteg számszerű gyarapodása és társadalmi nyitottsága állandósult. Azokban az országokban azonban, ahol a jobboldali politikai erők antidemokratikus politikai berendezkedést hoztak létre, s ezek közé tartozott hazánk is, az értelmiségi hivatásterületet lehetőleg elzárták, vagy a beáramlást szigorúan szabályozták.¹⁴

A magyar felsőoktatás terén a háború alatti és a háború utáni helyzetben további nehézséget jelentett az is, hogy a háború éveiben nevelődött egyetemi ifjúság a gyorsított, a katonai szolgálattal gyakran megszakított oktatás folyamatában nem tudott hivatására kellően felkészülni, maga az egyetemi oktatás pedig zilált állapotba került. A háború végén az egyetemen tömegesen tanultak már a nőhallgatók, hazaérkeztek a katonai szolgálatból leszerelt egyetemisták. Végül az elcsatolt területekről az ország területére özönlő menekültek között jelentős számarányban volt az itthon elhelyezkedésre váró értelmiségi és hivatalnoki réteg, s annak iskoláztatásra váró gyermekei ugyancsak főiskolai diplomát akartak szerezni.¹⁵ Az egyetemet ostromló tömeg nem fért be az egyetem padjaiba. Az egyetemek — különösen a budapesti tudományegyetem — anyagi és oktatási problémái már a világháborút megelőzően jelentősek voltak, s a felsőoktatás helyzetét vitató ankéton már 1912-ben felmerült a hallgatói létszám csökkentésének — vagyis zártszám rendszer bevezetésének — szükségessége.¹⁶ A debreceni egyetem megnyitásának indokai között a létszámgény, vagyis a többi egyetem túlzásfóltóságának mérséklése ugyancsak szerepelt.

Belső és külső körülmények egyaránt, de mindenekelőtt osztálypolitikai okok járultak ahhoz, hogy az *ellenforradalmi rendszer elsődleges feladatának tekintette kultúrpolitikai célkitűzéseinek megfogalmazását*. A rendszer hatalomra jutása kezdetén, 1919 decemberében, a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja közoktatási bizottságában megfogalmazták az oktatási intézményekben érvényesülő politika

¹³ A bizottság vitaülés-sorozatát indított és a két világháború közötti évtizedekben számos jelentős rendezvényt rendezett, melyeken hazánk is képviseltette magát. Különösen jelentős tevékenysége a világgazdasági válság idején, amikor a szellemi munkaerő alkalmaztatása terén is mélyreható válság jelentkezett.

¹⁴ *Bellér Béla*: A fehérterror felsőoktatási politikája. Felsőoktatási Szemle, 1969. szeptember.

¹⁵ *Pándi Ilona*: A magyar „középosztály” kérdéséhez. Századok, 1965. 1—2. sz. 133. — A cikk kimutatja, hogy a megszállt területről jövő mintegy 350 ezer menekültből 15 835 volt köztisztviselő.

¹⁶ A zártszám megoldás hívei azonban a szellemi alkalmasság mércéje s nem faji, nemzetiségi vagy nemi mércé alapján kívánták a kérdést rendezni.

elsődleges célkitűzéseit. A „szellemi proletariátus” növekedésének meggátlása érdekében mind az egyetemről, mind a középiskolától távol kell tartani az „oda nem való elemeket”.¹⁷ Az ellenforradalmi rendszer kezdetén megfogalmazták azt a kultúrpolitikai koncepciót is, amely megalapozója a későbbi klebelsbergi kultúrpolitika illúziójának. E szerint a kultúra az elsődleges államcél, s annál fejlettebb valamely állam, „minél inkább kultúrállam”. De mi határozza meg a kultúra jellegét? Az ellenforradalmi rendszer válasza teljesen szemben áll a magyar polgári progresszióval, s a progresszió társadalmi bázisával. Az újonnan meghirdetett kultúrpolitika ellenforradalmi jellege megnyilvánult abból a fogalommeghatározásból, hogy „kultúrpolitikánknak azon kell lennie, hogy a nemzetközi szocializmus hírhedt »jövendő állama« a lelkekben csak a múlté legyen. . . . Ma a nemzetközi osztályuralom eszméje ellen kell legnagyobb eréllyel fordulnia. E feladattal a legszorosabban összefügg a harmadik: a nemzet intelligenciájának visszamagyarosítása, mondanók: eljudaizálódásával szemben hungarizálása. . . .”¹⁸ Az 1921-ben már ilyen nyíltsággal jelentkező kultúrpolitikai célkitűzés egyenes következménye annak a jelenségnek, amelyre a fentiekben utaltunk.

A fehérterror éveinek korlátozó intézkedéseit — mindenekelőtt a numerus clausus törvényt — véleményünk szerint tehát nem csupán a gazdasági kényszerítő erők sugallták,¹⁹ bár ennek döntő jelentőségét el nem vitathatjuk, hanem a baloldali erőkkel való leszámolás vágya, és a magyar politikai életben immár több évtizede jelenlévő, változó tartalmú és intenzitású antiszemitizmus is.

Az új kultúrpolitikai koncepció osztálybázisa a rendszer ellenforradalmi jellegének megfelelően a munkásosztály és a parasztság szegény rétegének kizárásával a hagyományos uralkodó osztályhoz csatlakozó s akkor még nem egészen tisztázott struktúrájú „középosztály”. A középosztály-fogalom meghatározása az ellenforradalmi rendszer első éveiben, de különösen az első hónapjaiban bizonyos — valóban létező — hiányokból indul ki. Így Kornis Gyula szerint nemzeti katasztrófánk egyik fő oka a gazdasági pályán működő, vagyonos és így független „keresztény polgári középosztály hiánya”, amelynek a nemzeti hagyományhoz való ragaszkodása és magyar érzése lehetett volna egyedüli megfelelő ellensúlya a „nemzetellenes forradalmi törekvéseknek, a polgári radikalizmusnak”. Megfogalmazása, amellyel a polgári radikalizmust sommásan elítéli, a dualizmus konzervatív irányzatának nézeteit összegezi, és egyben meghatározója lesz az egész korra jellemző kultúrpolitikai célkitűzéseknek. A felsőoktatási intézményekbe való felvételt korlátozó rendelkezések ebből a kultúrpolitikai célkitűzésekből folynak, s ez egyben a korlátozó rendelkezések jelentőségét is kiemeli. Elsődleges egyetempolitikai célkitűzés, hogy a felsőoktatási intézményeket a keresztény, nemzeti érzelmű, a középosztály újraformálására alkalmas hallgatókkal kell megtölteni. Nem veheti alapul tehát a kizárás, illetőleg a korlátozás a szellemi rátermettséget, mert az a társadalmi osztálykorlátoktól sok esetben független, az egyénhez kötött adottság. A felsőoktatási intézményekbe való felvételt korlátozó rendelkezések főbb célkitűzései pedig ekkor még: az egyetemekről

¹⁷ Kornis Gyula: Iskolarendszerünk reformja. Különlenyomat a magyar középiskolai oktatás c. műből. (Előadta a KNEP Közoktatási Bizottságában 1919. december 30-án) 19.

¹⁸ Kornis Gyula: Kultúrpolitikánk irányelvei. Bp., 1921. 22—23.

¹⁹ Vö. Bellér Béla i. m.

kizárni a haladó eszméket a polgári radikalizmust is beleértve; a nemzeti és keresztény ideológia szellemében történő nevelésre legalkalmasabb társadalmi réteg gyermekeinek felvétele; végül a kifejezetten ipari, illetve agrárproletár rétegek gyermekeinek, valamint a politikailag és társadalmilag, majd később „fajilag” is kártékonynak ítélt zsidóknak távoltartásra; továbbá a nők megváltozott társadalmi rendeltetésének megfelelően és az értelmiségi hivatásterületek túlszűfoaltságára is tekintettel, a nőhallgatók létszámának korlátozása. A nőkre vonatkozó korlátozás lényege, hogy csak meghatározott pályákra engedjék őket, és csak a keresztény középosztály leánygyermekeinek biztosítsák az értelmiségi hivatásokra jogosító főiskolai végzettséget.

A numerus clausus törvény születési körülményeit vizsgálva különösen figyelemre méltó az a folyamat, *ahogyan a prefasiszta ideológia találkozik az egyetemi ifjúsági mozgalommal*. A diákegyesületek egy része a századforduló után a jobboldali támadások, az ún. diákharcomk szervezőjévé, illetve színterévé vált. Már a század végén általuk nyomult be az egyetemre a politikai pártalakulásokon belül érezhető reakciós eszme, az antiszemitizmus. Az 1898. évi rektori beszámoló panaszolta: „Sok bajom volt az ún. antisemita párttal is, amellyel szemben az Egyetemi Körben már a tavasz elején erős mérközést fejtett ki a »reformpárt« . . . ezidő szerint az egyetemi ifjúság józanabb és túlnyomó része nem tűri meg soraiban az antisemita mozgalmat.”

Ugyanakkor a századforduló után a felélénkülő polgári radikális és munkásmozgalom már az egyetem falain belül, az ifjúsági szervezetekben is érezte hatását. Az Egyetemi Körben, de a Körön kívül is az előbb meglévő szervezeti formákat használták fel, majd később önálló szervezeti formákat alakítva bontakozott ki a haladó ifjúsági mozgalom. Ugyanakkor a nemzeti jelszavakkal megtévesztett vagy klerikális hatás miatt a vallási türelmetlenséggel túlfűtött diákifjak reakciós tüntetéseket robbantottak ki, a haladó gondolkodású egyetemi tanárokat támadták. Ezt a sajnálatos jelenséget tűrte, sőt támogatta a politikai és egzisztenciális harcok következtében a tanári kar egy része is. (A Pikler-hecc, a Somló-botrány jó példák a század első évtizedében.) A diákhecceket a kormánypárti, illetve klerikális sajtó egy része is tüzelte.

A háború évei egyre erősebben megosztják az ifjúsági mozgalmat. Nem csupán a háborúba vonult és itthon maradt férfiak ellentéte jelentkezik mint új megosztó tényező, hanem olyan nem új, de erősödő polarizációs tényező is, mint: a nőemancipációs küzdelem fokozódása, s ezzel összefüggésben a nők egyre nagyobb számarányú részvétele az oktatásban, s az általuk kialakított egyesületi formák. Egyre nőtt a hallgatók közötti szociális feszültség is. A háború nyomora az egyetemi fiatalokat is sújtotta, a diákjóléti intézmények nem tudtak lépést tartani a növekvő hallgatói nyomorral. A háború éveiben fokozta agitációs tevékenységét a Galilei-kör, amely előbb a polgári progresszió mellett nőtt fel, majd a szociáldemokrata mozgalomhoz csatlakozott, sőt baloldali tagjai megtalálták az utat a kommunista pártba is. A hallgatók közötti polarizáció egyre nagyobb szerephez jutott, mind az egyetem falain belül, mind azon kívül. A háború utolsó évében és a polgári demokratikus forradalom idején a baloldali ifjúsági mozgalom és a nemzeti keresztény irányú ifjúsági mozgalom között egyre nagyobb ellentétek támadtak, egyre élesebb összeütközések robbantak ki. A nagy októberi szocialista forradalom eseményei után alig néhány nappal újraalakult a Bethlen Gábor Kör, amely a Szent Imre Körhöz hasonlóan tömörítette a diákifjúságot. A Kör programja jól mutatta, hogy

megalakulásának pillanatától kezdve, illetve ekkor még egyértelműen ellenforradalmi célkitűzések vezették: „Az a műhely lesz, ahol megacélozzuk erőnket arra a nagy munkára, amely a jövő nagy Magyarországnak felépítésében reánk vár, össze kell fognunk azokkal a testvéregyesületekkel, amelyek tudnak küzdeni azok ellen a divatos eszmék ellen, amelyeknek az emberi lélekben nincs gyökerük.”²⁰ Megjegyzendő azonban, hogy az ellenforradalmi kornak későbbi évtizedeiben a vallási ifjúsági szervezeteken belül is teret nyernek progresszív erők, ahogyan erre a két világháború közötti egyetemi ifjúsággal foglalkozó publikációk rámutatnak.

1918 tavaszán a jobboldali ifjúsági vezetők már megfogalmazzák azt az ideológiát, amely mind a forradalmak idején, mind az ellenforradalmi korszakban az ifjúsági mozgalmat irányítja: a nacionalizmust és az ellenforradalmiságot. „... szembe fogják magukat találni [a haladó mozgalmak — Sz. K.] az egész nemzeti társadalommal, elsősorban pedig azzal az ifjúsággal, mozgalommal, mely példaképének ... nem a bolsevik népbiztosok ultra jakobinus eszméit, hanem a 48-as ifjúság 12 pontját tekinti...”²¹

1918. április 27-én került sor az első nagyobb szabású összeütközésre, s a jobboldali ifjúság élén már ekkor felbukkannak az ellenforradalmi rendszer jobboldali diákvezérei.²² Az ellenforradalmi ifjúsági szervezkedés programjában az antiszemizmus a nyilvánosság előtt először az 1918. december 1-jén tartott hírhedt gólyavári gyűlésen szerepelt. A gyűlés felszólalói éles kommunistaellenes agitációt fejtek ki, amelyhez a pogromra uszításig menő durva antiszemita lázítás párosult.²³ Nem tekinthető véletlennek, hogy a jobboldali ifjúsági mozgalom témánk szempontjából oly fontos akcióját hónapokon keresztül megelőzte Prohászka Ottokár és Bangha Béla antiszemita cikksorozata a klerikális sajtóban. 1918 szeptemberében Prohászka már megfogalmazta a fentiekben jellemzett „pozitív antiszemizmust”. Bangha Béla pedig hirdetője a harcos, a forradalmi eszméssel szemben immár nem védekezést, hanem támadást kiváltó keresztény akciónak. A Prohászka által megfogalmazott program és a proletárdiktatúra tagadása együtt adja a fehérterror időszakában az ifjúság eszmei nevelésének alapjait.²⁴ A radikális keresztény elemek csoportja már ekkor külön tömörült az ifjúsági szervezeteken belül, s magjává vált az Ébredő Magyarok Egyesülete ifjúsági részlegének. Első teendőként antiszemita nagygyűlést hívott össze, a szentimrés ifjúságot azonban leszerelte a fegyveres munkásság.²⁵ Jobboldali gyűléseket később is rendeztek, és bekapcsolódtak az egyéb, akkor már zászlót bontó ellenforradalmi mozgalmakba.²⁶

A hatalomra jutó proletárdiktatúra szétverte a jobboldali ifjúsági mozgalmat, a vezetők Szegedre menekültek. 1919 augusztusában azonban az ellenforradalmi rendszer hatalomra jutásának idején megalakították a Magyar Ifjak Nemzeti

²⁰ Egyetemi Lapok, 1917. december 1. Bethlen Gábor Kör megalakulása. 1917. november 10.

²¹ Ünnepi beszéd (1918. március 15.). Elmondta: *Antal István*, az Egyetemi Kör titkára. Egyetemi Lapok. Bp., 1918. március 31.

²² Harc a forradalmakkal. Új Élet, 1923. december 4.

²³ *Varga Zoltán*: A debreceni tudománygyetem története, 1914—1944. Debrecen, é. n. 133.

²⁴ Prohászka és Bangha tevékenységét értékeli *Gergely Jenő*: i. m.

²⁵ Harc a forradalmakkal. Új Élet, 1923. november 13. és december 4. A keresztény szocializmus kapcsolódását az Ébredő Magyarok Egyesületéhez l. *Gergely Jenő*: i. m. 126—130.

²⁶ *Varga Zoltán*: i. m. 133.

Egyesületét (MINE), s megjelent sajtóorgánumuk, az Ifjak Szava. A MINE-vel egy időben a német Burschenschaftok mintájára „bajtársi egyesületekbe” tömörült a legagresszívabb jobboldali ifjúság, amely szélsőséges módon üldözte a haladó egyetemi ifjúság képviselőit, valamint a zsidó és nőhallgatókat. „Kommunista szimpatizáns”, „kommunista gyanús” az agitátorképzőbe való iratkozás, s már elegendő indok arra, hogy az egyetemről kizárhassák őket.²⁷ A MINE és Turul vezetősége a kétirányú, de hasonló ideológiai alapon álló ifjúsági mozgalom egyesítését határozta el. Így született meg 1920. február 9-én a *Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetsége* (MEFHOSZ), melynek első „harci cselekménye” a numerus clausus törvény kiharcolása. Alapszabályának jóváhagyása érdekében a belügyminisztériumba benyújtott kérvény jól mutatja a szövetség célkitűzéseit, politikai jellegét: „A MEFHOSZ célja megvilágítani és feldolgozni egyrészt tudományos, másrészt gyakorlati alapon azokat a kérdéseket, amelyek az egyetemi és főiskolai hallgatókat érintik . . . A MEFHOSZ a keresztény és nemzeti alapon álló ifjúság . . . egyesületeiből alakult meg . . .” A kérvényben felsorolt egyesületek között szerepelnek a forradalmakat megelőzően is létező vallási alapon szervezett férfi és női egyesületek éppen úgy, mint a menekült diákok egyesületei, a segélyegyesületek és a főiskolai intézmények helyi egyesületei.²⁸ A MEFHOSZ-t létrehívó ifjúsági szervezetek közül kétségtelenül a Turul játszott a vezető szerepet, mint a forradalmak alatti ellenforradalmi ifjúsági akciók közvetlen folytatója. Tudatosan vallja magáénak ez az ifjúsági szervezet évek múltán is az egyetemi ifjúság lapjában írt cikkből kitűnően mindazokat a terrorcselekményeket, amelyek 1919 őszének egyetemi életét jellemezték: „A Turul verekedte keresztül az egyetemeken és főiskolákon az 1919/20. évi két féléves zsidómentes szemesztert. Ugyancsak a Turul vetette alá az összes főiskolai hallgatót (a szigorlókat is) a nemzethűség, államhűség és a törvények tisztelete szempontjából megejtett igazolásnak.” A Turul saját célját abban jelöli meg, hogy az egyetemek és főiskolák hallgatóit a keresztény magyar szellemre és műveltségre, valamint a keresztény erkölcsre, a nemzethűség, államhűség, törvénytisztelet ápolására nevelje. Sajátos megnyilvánulása ennek a keresztény etikai bázisnak a „bajtársi becsület” fogalma, amely közelebbről tekintve a „faj” és „nemzet” elválaszthatatlan összekötése az e fogalmakhoz fűzött — s csak e fogalmakhoz kötött — becsületfogalommal. „A Turul talpköve a megingathatatlan magyar becsület, amely fajtánkban, fajunként született. Ennek minden irányú védelme és megóvása minden bajtárs első kötelessége.”²⁹

A jobboldali egyetemi ifjúság szolgálati szerepe az 1919. augusztus utáni időszak minden jelentős ellenforradalmi cselekményében fellelhető. Az 1920 tavaszán kultuszminiszteri székbe kerülő Haller Istvánnál nyitott fülekre talált az egyetemi ifjúsági szervezet kérelme a numerus clausus törvényi rendezésére, annál is inkább, mert a miniszterelnöki pozícióba kerülő Teleki Pál gróf is, miként később miniszterelnöki expozéjából kitűnik, törvényes keretek közé kívánta szorítani az anarchisztikus helyzetet teremtő szélsőjobboldali akciókat, amelyeket külföldön az

²⁷ Bellér Béla: i. m. 516—531.

²⁸ OL. K. 636. 57263/1921.

²⁹ Dióhéjban a Magyar Egyetemek és Főiskolák Országos Nemzeti „Turul” Szövetségről. Új Élet, 1923. szeptember 10.

ellenforradalmi rendszer hatalomra jutása óta állandóan kritizáltak, és a hatalomra kerülő magyar kormánytól az antant politikusai a stabilizációt, a terrorintézkedések felszámolását igényelték. Az ellenforradalmi rendszer első éveinek hatalmi rendszerét tárgyaló munka a terrorszervezetek mögött álló hatalmi csoportokat jól bemutatja.³⁰ A rendszer fennállásának első évében a jobboldali mozgalmak törvényes keretek közé szorítása a kormányzattal szemben erős ellenállást váltott ki a terrorakciókat irányító ellenforradalmi fajvédő csoportok részéről. Az ifjúság mozgalmai mögött, amelyek a budapesti egyetemeken anarchisztikus állapotot teremtettek, ugyanezek a csoportok állnak. A numerus clausus „kikövetelése”, illetve a zártszámot megfogalmazó törvénybe az inkriminált 3. szakasz, a zsidók nyílt jogfosztását tartalmazó szakasz bejuttatása, az egyetemi ifjúság mozgalmaival függött össze, ahogy azt a MEFHOSZ 1920. augusztus 5-i ankétja és a nemzetgyűlési képviselőkhöz intézett memoranduma is követelte.³¹

Az ellenforradalmi rendszer kezdetén felmerült a kérdés, a polgári demokratikus rendszer mely intézkedései tekinthetők legálisnak, illetve érvényben lévőnek. A jogi kar már 1919. augusztus 13-án tartott ülésén megtagadta az 1918. október 31. után, tehát a forradalmak által alkotott, egyetemeket érintő rendelkezések érvényességét. A Kunfi Zsigmond népbiztos által kinevezett egyetemi tanárokkal kapcsolatban pedig „megállapítja a kar, hogy érvénytelenek mindazok az intézkedések és aktusok, amelyek az 1918. október 31. óta kormányzóként szerepelt közegektől erednek”.³² A polgári demokratikus forradalom utáni kormányzat és a Tanácsköztársaság szerveinek legalitását megtagadó álláspont kiindulási alap a nők és zsidó hallgatók egyetemi képzésével kapcsolatos állásfoglalásoknál. A karok és az egyetemi tanács 1919 augusztusában és szeptemberében tartott üléseikben a politikai rendszerváltozás folytán állásfoglalásra kényszerültek számos, a polgári demokratikus rendszer és a Tanácsköztársaság idején hozott rendelkezést illetően. A demokratikus, majd forradalmi magatartású oktatók és hallgatók politikai felelősségre vonása, az egyetemi felvételi rendszer módosítása, a nők és zsidó hallgatók jogosultságának korlátozása, az ifjúsági egyesületek szerepének „tisztázása” voltak azok a fő feladatok, amelyek az egyetemi vezetés előtt álltak.

A numerus clausus törvény egyetemen belüli kezdeményezésére, a törvény megalakítását egy évvel megelőzően a budapesti egyetemi orvoskar tette meg az első lépést. Három héttel a Tanácsköztársaság leverése után, 1919. augusztus 21-én bizottságot küldött ki, hogy a Bársony János, Bókai Árpád és Hoór Károly professzorok által előzőleg benyújtott indítványokat áttanulmányozza, és azokra javaslatot tegyen. Az öttagú bizottságban helyet foglaltak a beadványt benyújtók közül Hoór Károly és Bársony János,³³ s már augusztus 22-én megfogalmazták jelentésüket az orvoskari

³⁰ Vargyai Gyula: Katonai igazgatás és kormányzati jogkör. Bp., 1971.

³¹ OL. K. 636. 90841/1924. ugyancsak l. Nagy Iván: A MEFHOSZ első éve (Az első munka, a numerus clausus). Új Élet, 1925. január 28. — 1920 nyarának zajos kül- és belpolitikai eseményeire, a numerus clausus cseménytörténetére l. Nemes Dezső: Az ellenforradalom története Magyarországon. 1919—1922. Bp., 1962. 352. sk.

³² ELTE Levéltár. 1919/20. Állam- és Jogtudományi Kari Irattár.

³³ Az említett két professzor a numerus clausus törvény kezdeményezésében majd végrehajtásában éppen úgy, mint a nők egyetemi tanulmányait korlátozó rendelkezések kikényszerítésében és szigorú végrehajtásában a legszükségesebb magatartást tanúsított.

oktatás „rendjének” biztosításáról. „Akit ezentúl az orvosi pályára felveszünk, annak . . . gondosabb kiképzést adjunk . . . nem elég tanítani, sőt gyakoroltatni, de nevelni is kell az ifjúságot, . . . *szükség van a hallgatók numerus claususára.*” (Kiemelés — Sz. K.) A felveendő létszámát 400-ban határozzák meg. Javasolják továbbá, hogy bizottságok döntsenek a hallgatók felvételéről, s csak azoknak a folyamodványát fogadják el, akik igazolják, a következőket: a) testi épségüket, b) szülei társadalmi helyzetét, továbbá a szülők és gyámok nyilatkozatát arra, hogy a folyamodót tanulmányi ideje alatt megfelelő anyagi segítségben fogják részesíteni. Nincs szó azonban az egyetemi hallgatók vagyoni numerus claususáról, mert a vagyontalan tanulók támogatására a diákszociális intézmények: menzák és kollégiumok szaporítását tartják szükségesnek. A zártszámot elsősorban azokkal szemben tervezték, *akik politikailag nem alkalmasak* az ellenforradalmi rendszer szempontjából, akiket „az ifjúság idealizmusa sem gátolt abban, hogy forradalmi tömegszerveknél, a munkás- és katonatanácsoknál vagy mint agitátor” vállaljanak szerepet. — Ugyanakkor a nők orvostani képzését is szigorú korlátozás alá akarják venni.³⁴ Végeredményben a javaslat öt pontban foglalta össze a tervezett rendelkezéseket: 1. a felvehető orvostanhallgatók számát 400-ban maximálják; 2. a bizottság válogassa ki a felveendőket; 3. a szigorlatokat bizottság előtt tegyék le a hallgatók (ez az egyetlen olyan indítvány egyébként, amely a hallgatók tanulmányi szempontjából történő szelekciót hivatott szolgálni); 4. a szegény sorsú hallgatókat támogassák a jóléti intézmények (elsősorban — miként a Horthy-korszak egyetemi szociálpolitikai intézkedéseiből a későbbiekben kitűnik — az elszegényedett középosztálybeliek, illetve az elszakított országrészekből menekülő, ugyancsak középosztálybeli ifjúság anyagi segítségéről van szó); 5. a nőhallgatók felvételére szigorú korlátozásokat vezessenek be.

Az orvoskari javaslatot az *egyetemi tanács* augusztus 27-re összehívott ülése tárgyalta. Szentmiklósi Márton az orvoskari indítvány elfogadására és arra tett javaslatot, hogy az egyetemi tanács azt *meleg pártfogással terjessze fel* a minisztériumba. A jogi kar dékánja pedig azt a javasolta, hogy *az orvoskar javaslatát a többi karhoz is küldjék el* megfontolás végett.

Az orvos kari numerus clausus tervezetnek nyílt vallási, illetve faji diszkrimináló jelleget Kmoskó Mihály, a hittudományi kar dékánjának felszólalása és indítványa adott. Hosszú fejtegetésében hivatkozott arra, hogy a numerus clausus elől a hazai közvélemény azért zárkózott el, mert abban „reakciós törekvést látott annál is inkább, mert az egyetemi hallgatók létszámának korlátozása szükségképpen magával hozza a zsidó nemzetiségű (!) hallgatók létszámának a contingentálását is, ami viszont az antiszemitizmus látszatát kelti és felekezeti recriminációkra ad alkalmat”. E megállapítás több szempontból is figyelmet érdemel. Mindenekelőtt azért, mert egy főiskolai intézmény vezetője, s nem véletlen, hogy éppen a hittudományi karé, alig néhány héttel az ellenforradalmi rendszer hatalomra jutása után mindenesetre még Horthy budapesti bevonulása előtt, támadást intéz a liberális szellemű egyetemi felvételi politika ellen. Nem a polgári demokratikus jogkiterjesztés ellen tett támadást, hanem az 1918-at megelőző, ún. „liberális” felvételi politika ellen. Pedig az 1918 előtti

³⁴ ELTE Levéltár ad num. 61/1919—20. D. 15018. sz. orvoskari irat.

egyetempolitika sem a nőkhöz, sem pedig az alsóbb társadalmi rétegekből jövőkhöz egyáltalán nem volt liberálisnak mondható, mert a nőket korlátozó rendelkezésekkel rekesztette ki, s kisjövendelműeknek meg eleve lehetetlen volt az egyetemi képzés a magas tanulmányi költségek miatt. A dualizmus kori egyetemi képzés magas tandíjaival, szűkre szabott létesítményeivel eleve a felsőbb vagy középosztály fiúgyermekének tette lehetővé a főiskolai szintű tanulást. Még inkább figyelemre méltó azonban, hogy az egyetemi diákkülönítményeket is megelőzve, antiszemita ihletést adott a hittudományi kar dékánja a jövőbeli numerus claususnak. A Kmoskó által cikk formájában is publikált javaslat később a numerus clausus nemzetgyűlési tárgyalása idején példát adott arra, hogy a numerus claususnak elsősorban faji jelleget kívánt adni. Megállapításai joggal lehettek tehát „recriminatio” tárgyai. Kmoskó a hallgatói létszámgyarapodás terén különösen a zsidó hallgatók létszámemelkedését sérelmezte a világháború előtti két évtizedben. A zsidó hallgatók létszámemelkedése és a polgári radikális mozgalom szellemi hatókörének bővülése méltán hozható összefüggésbe. Olyan összefüggés kimutatása azonban, amellyel a hittudományi kar dékánja kísérletezett, nyilvánvalóan tendenciózus: „Budapestben annyi volt a prókátor, mint egész Ausztriában együttvéve, ezek java része zsidó. Magától értetődik, hogy ezek a felszaporodott szellemi proletárok álláshoz jutni nem tudva, szintén forradalmi mozgalmak szítására adták magukat és megalapították a Galilei Kört, amely tudvalevőleg nem volt egyéb, mint az éhes szellemi proletárok gyűlhelye, akik tehetségek egyesülésének ürügye alatt az ország politikai vezetésének megkaparintására törekedtek, a legvadabb izgatást fejtették ki a meglévő rend ellen.” Kmoskó szerint az őszirózsás forradalom is a galileisták műve volt. Javaslatait minden kar részére ajánlva a következőkben foglalta össze. A karok a felvételek során a következőket vegyék figyelembe:

1. hogy egyes szakterületeken milyen a képzési szükséglet;
2. melyek azok az erkölcsi és szellemi kellékek, amelyeket megkövetelhet a jelöltektől;
3. „állapítsák meg az igazságosságnak megfelelően azt az arányszámot, melynek kulcsa szerint a hallgatók *felekezeteik szerint* be volnának irathatók” (kiemelés — Sz. K.);
4. „az egyes karok vallás, előmenetel, *faj szerint* [kiemelés — Sz. K.] állapítsák meg azt az arányszámot, amely szerint a hallgatóul való beiratkozás megtörténik”.

A javaslat korlátozó, reakciós jellege a 3. és 4. pontban foglalt követelményekből tűnik ki. Az első két pontban szükséges szakmai, erkölcsi és a testi-lelki fejlettségi szintet figyelembe vevő felvételi szűrés, illetve korlátozás is elképzelhető, és feltehetően elegendő is lett volna. Olyan létszámkorlátozás, amely a szakmai képzés színvonalának emelését szolgálja, rá is fért volna az egyetemi hallgatószámra. Vitathatatlan volt továbbá az egyetemek túlszűfolttsága is, különösen az orvoskaron.³⁵ Az orvoskar túlszűfolttságához bizonyára nagymértékben járult hozzá az a körülmény, hogy a Tanácsköztársaság 1919 tavaszán, egyébként a téves ideológiai megfontolások mellett praktikus okok miatt is, szüneteltette a jogi kari oktatást, s a joghallgatók közül igen sokan az orvoskara tódultak. Az 1918/19. tanév második felében 11 800 hallgató

³⁵ Világ, 1919. április 7. Az új egyetem.

iratkozott be a budapesti egyetemekre, az orvoskarra pedig ennek több mint a felénien, 6500-an iratkoztak be. 1919 őszén, az ellenforradalmi kurzus kezdetén azonban nyilvánvalóvá vált, hogy az orvoskari túlszűfolttság s általában az egyetemi túlszűfolttság, néhány évig tartó átmeneti jelenség csupán, s megszüntetéséhez az egyetemi szervezői tevékenység mellett (mely már a háborút megelőzően kezdetét vette) a szakmai szint emelése, s egy, a rátermettséget vizsgáló felvételi is legendó lett volna. Grosschmid Béni prorektor javaslatára az egyetemi tanács *az orvoskari javaslatot és Kmoskó javaslatát együttesen* küldte meg a karoknak állásfoglalás végett.³⁶ Az 1918. szeptember 18. és október 14. közötti időben a hittudományi, bölcsészettudományi, jog- és államtudományi kar tárgyalta meg a javaslatokat. Ezeket előbb a numerus clausus általános indokai és az egyetemet érintő jogszabályok legalitása szempontjából, majd később jelentőségére való tekintettel elkülönítve a nők egyetemi tanulmányainak korlátozása szempontjából kívánjuk vizsgálat tárgyává tenni.

A hittudományi kar állásfoglalása az orvoskar által javasolt összes korlátozó rendelkezést helyesnek tartja, s a Kmoskó-féle korlátozási javaslatra (annak 3. és 4. pontjára is) igent mond, sőt újabb korlátozó rendelkezést kíván bevezetni: *a nemzetiséghez tartozás kritériumát*, vagyis figyelemre méltó módon ismét a hittudományi karon vetődik fel olyan korlátozó javaslat, amely a numerus clausus törvény rendelkezései között is szerepelni fog. Eszerint a főiskolai felvételek alkalmával vegyék figyelembe azt, hogy az egyetemre felvett hallgatók között az ország nemzetiségei számarányuk szerint kapjanak képviseletet: „numerus claususon belüli felvételnél ügyelni kell arra, hogy az egyik hazai nemzetiség, faj vagy vallásfelekezet se részesüljön jogosulatlan előnyben” (kiemelés — Sz. K.).³⁷ Megjegyzendő, hogy a nemzetiségi numerus clausus a német vagy egyéb nemzetiségűeket is érintette volna. A javaslatokban erre nem történik utalás, mint ahogyan a későbbi statisztikai kimutatások sem jelezték százalékos arányukat az egyetemi hallgatóságban.

A jogi kar első tanácsulése³⁸ a téma megvitatására és a javaslat előkészítésére bizottságot küldött ki. (Concha Győző, Helle Károly és Kenéz Béla a bizottság tagjai.) A bizottság témánk szempontjából jelentős disztinkciót ad a zsidóság felekezeti, illetve nemzetiségi vagy faji kategorizálását illetően. Ez a disztinkció nem csak a numerus clausus törvény fogalomhasználata szempontjából érdemel figyelmet, mert a diszkriminációs célzat vitathatatlan akár vallási, akár nemzetiségi, akár faji alapon fogalmazzák is meg, hanem praktikus okok miatt. A századfordulótól kezdődően, a zsidók asszimilálódásának kísérőjelenségeként a kikeresztelkedettek száma nő, nem közömbös tehát egyetemi felvételük esetén, hogy származásuk szerint vagy vallásuk szerint számítják őket. Nemzetiségnek Magyarországon — ellentétben némely szomszédos állammal — nem minősült a zsidóság. Kmety Károly szerint ugyanis: „... a felekezeti szempontot nem hangsúlyozza, mivel egységes fajnak tartja a kikeresztelkedett és ki nem keresztelkedett izraelitákat és mivel maguk a cionista zsidók is nemzetiségnek tartják a zsidót.” A numerus clausus javaslat megfogal-

³⁶ ELTE Levéltár. ad num. 61/1919—20. D. Kivonat az Egyetemi Tanács 1919. évi augusztus 27-én tartott VII. rendes ülésének jegyzőkönyvéből.

³⁷ ELTE Levéltár. Rektori Iratok. 500/722. 1919—20.A/betét.

³⁸ Jogtudományi Kar Irattára: Kari ülési jegyzőkönyvek, 1919. szeptember 17-i ülés.

mazására küldött kari bizottság 1919. szeptember 27-i rendkívüli kari ülésen terjesztette elő álláspontját.³⁹ E szerint a bizottság egyelőre csak a nők kirekesztését indítványozta. Érdekes érveléssel teszi ezt, ami egyben kiindulópontul szolgál a jogi kar álláspontjának megértéséhez a numerus clausus rendelkezés jogi természetét illetően is. E szerint „a nőhallgatók felvételére vonatkozó, *a szoros jog szerint még ma is fennálló azt a jogi helyzetet* [kiemelés—Sz. K.], hogy azok a jog- és államtudományi karon még rendkívüli hallgatói minőségben sem iratkozhatnak be, továbbra is fenntartassék, illetve visszaállíttassék”. Ez az álláspont mutatja a bizottságnak azt a véleményét, hogy a miniszteri rendelet, amely a polgári demokratikus forradalom idején megnyitotta a nők előtt a jogi kari képzés lehetőségét, az 1895-ös rendezéssel szemben (amely felségrendezés formájában jelent meg, és amely nem engedte a nőket a jogi karra) elvesztette hatályát. Ha a bizottság „szoros jog”-ról beszél, vitatja a polgári demokratikus forradalom kormányának rendeletalkotási jogkörét a jelzett területen. Ha a bizottság a nőket illetően a fenti álláspontra helyezkedik, egyben nyilvánvalóan nem helyezkedhet arra az álláspontra, hogy a felvételi korlátozást a minisztériumnak joga van rendeletileg bevezetni. A dékán el is különíti a két hallgatói rétegre vonatkozó rendelkezéstervezetet. Király János arra hivatkozik, hogy a „közvélemény is várja a jogi kartól” a döntést. Concha Győző okosan kibúvót keres: „időszertlenül — mondja —, mert az ország területe és népessége nagyságának alakulása bizonytalan.” Helle Károly pedig arra hivatkozik, hogy a jogi oktatás terén hozott rendelkezések az egyházi felekezetek által fenntartott jogakadémiákra nem terjedhetnek ki, mert az egyházak autonómiáját sértenék.

Angyal Pál utasítja vissza legkövetkezősebben a numerus clausust és támogatja a bizottság álláspontját. Kmety Károly, ahogyan annyiszor később a nő- és zsidó hallgatókkal kapcsolatban, ismét síkra lép és először a jogi kar történetében veti fel a numerus clausus indokolására, hogy azt „a zsidók aránytalan preponderenciájának megszüntetése végett” tartja szükségesnek. Balás Károly pedig olyan határozati javaslatra tesz indítványt, amely teljesen egybevág az orvoskar és a hittudományi kar javaslataival. *Az ő javaslatát a kar szótöbbséggel el is fogadja. E szerint:*

1. a beiratkozást a jogi karon is kössék előzetes felvételhez;
2. vezessék be a numerus clausust a jogi pálya túlzúsúfoltsága megakadályozására;
3. nemzetiségi, vallási, faji arányosságot — a népességen belüli arányhoz viszonyítva — a felvételek során be kell tartani;
4. „a jelentkező társadalmi helyzetét, nehogy enélkül a megélhetésben nem biztosított, vagy szükséges ethikai bázisokat nélkülöző jogászproletáriátus keletkezzék”, vizsgálni kell.

Az utolsó pontban foglalt kritérium olyan nyílt osztálykorlátozásokat állít fel, amelyeket még a hittudományi kar és orvostudományi kar javaslata sem tett. A kar határozata jól mutatja, a többség maradéktalanul megértette és elfogadta az ellenforradalmi rendszer kultúrpolitikáját. Ugyanakkor ismert az is, hogy „mezeizés” lehetősége miatt még leginkább a jogi diploma volt hozzáférhető az önfenntartó,

³⁹ Jogtudományi Kar Irattára: Kari ülési jegyzőkönyvek, 1919. szeptember 27-i ülés.

szegénysorsú (bár különböző társadalmi bázisú) hallgatók számára. A javasolt változtatás 4. pontja ezt a réteget zárta volna ki a továbbtanulásból.⁴⁰

A Bölcsészkar 1919. szeptember 17-i ülésén Finácz Ernő által előterjesztett indítvány mutatja meg legjobban, hogyan fogadta az orvoskari és hittudományi kari javaslatot a legtöbb nőhallgatót oktató kar. Finácz Ernő igen jelentős szerepet vitt a világháborút megelőzően, de a háború alatti és utáni években is a bölcsésztudományi karon. Ő kapta azokat a megbízásokat, amelyek körültekintést, gondos vizsgálódást és megfontolt döntést igényelnek. A nők egyetemi tanulmányaiért folytatott küzdelmek során a feministák jogkiterjesztést igénylő beadványaikkal ostromolták a minisztériumot. A minisztérium több ízben is megkereste az egyetemeket és karokat, a bölcsészettudományi kar álláspontját általában Finácz Ernő fogalmazta meg. Korántsem tartozott a feltétel nélküli jogkiterjesztés hívei közé, a kor demokratikus követeléseit elől mégsem zárkozott el, s a mérsékelt jogkiterjesztés híveként lépett fel. A numerus clausussal kapcsolatos állásfoglalásában is körültekintő és gondos vizsgálódást mutat Finácz azért is, mert az egyetemi túlszűfoaltság elleni intézkedéseket a szakmai színvonal emelésében látja. Igényes tanári vizsgákkal akarja a kívánatos szelektálást elvégezni, vagyis a szelekció alapjául kizárólag *szellemi kritériumokat vett figyelembe*, ami 1919 őszén is a legelfogadhatóbb megoldás lett volna. Ugyanakkor állásfoglalását 1919-ben a nőhallgatókkal szemben sem méltányosnak, sem helytálló-nak nem tekinthetjük, amikor számarányuk korlátozását azzal indokolja, hogy „habár nem lehet róluk állítani, hogy a tanári pályára lépve csalódást okoztak volna, mégis vannak közöttük elegendően, akik testi és szellemi rátermettség nélkül s különösen igazi hivatásérzet nélkül iratkoznak be”. Ez a minősítés formális, mert akkor is, s máskor is bármely hivatással kapcsolatosan mindkét nembeli ifjúság egy részére elmondható. Az a vélemény viszont, amelyet Kmoskó Mihály indítványával kapcsolatosan nyilvánított, az adott időben s a többi kar álláspontjával összevetve humánus és demokratikus: „... arra a térre, amelyen dr. Kmoskó Mihály különben súlyos ténybeli igazságokat is tartalmazó beadványa mozog, a bizottság azért nem léphetett, mert a kiválasztásnak ama kritériumai, amelyek ebben a munkálatban ajánlatnak, legnagyobb részben *a magyar állam törvényes jogrendjét érintik*. E kritériumok alkalmazását kizárják azok az állami alaptörvények, amelyek kimondják, hogy a magyar állam minden polgára felekezeti és nemzetiségi különbség nélkül törvény előtt egyenlő jogú. A törvénysértés mindenkor, de különösen ma kerülendő: államiságunk egyetlen biztosítója a törvényes rendhez való legszigorúbb ragaszkodás.”

A bölcsészkar bizottság jelentése sem mentes természetesen olyan politikai megnyilatkozásoktól, amelyek jelzik keletkezésük idejét: az ellenforradalmi rendszer születési dátumát. Így többek között a nőhallgatókra ajánlott korlátozó rendelkezéseken kívül, amelyekre a későbbiekben visszatérünk, különösen a következő ellenforradalmi jellegű javaslat érdemel figyelmet: „... lehetetlenné kell tenni, hogy a kar

⁴⁰ Jellemző a jogi kari numerus clausus indoklása: „Véget kell vetni a jogi pályára özönlésnek, ha másként nem lehet, a numerus clausus behozatalával, nehogy azonban a numerus clausus által engedélyezett számot valamely vallásfelekezet, ill. fajhoz tartozó hallgatók az ország népességéhez viszonyított számarányt meghaladva foglalhassanak helyet. Hogy el kell zárni a jogi pályát azok elől, akik szellemi és erkölcsi minősültség híján becsülettel megfutni nem tudják, s hogy a lehetőségét is ki kell zárni az ifjúság olyan lelki elvadulásának, amely a bolsevizmus rémuralma alatt szomorúan tapasztalható volt.”

hallgatói között kommunista szellemű, vallás- és nemzetellenes, hazafiatlan elemek helyet foglalhassanak ... szabályszerű vizsgálattal zárassanak ki." Az utóbbi megállapítás védelmet ígér az indulatok alapján született, személyi vagy faji elfogultságot tükröző kizárásokkal szemben, amelyekre éppen az orvoskar nyújtott szomorú példákat 1919 őszén, 1920 tavaszán, majd 1920 őszén. Hasonlóképpen jellemző — bár 1919 őszén ismét nem egyértelműen negatív határozati javaslat: "... egy hallgató se lehessen politikával foglalkozó szervezet tagja."⁴¹

A kar 15 szavazattal 9 ellenében elfogadta a bizottsági jelentést. A bölcsészkar ülése anyagából az tűnik ki, hogy a kar liberális és nem forradalmi — vagy akárcsak radikális demokrata — alapról kiindulva ellenezte a numerus clausust.

Összefoglalva a karok állásfoglalását: figyelemre méltó, hogy a numerus clausus a túlsúlyos orvoskarról indult ki, de faji és vallási, nemzetiségi diszkriminációs jelleget az a hittudományi kar adott neki, amelyet egyébként sem a nemi, sem pedig a vallási „túltelítettség” tényezők a kar oktatási profilja miatt nem érintettek. A „laikus” karok közül a bölcsészeti kar és a jogi kar álláspontja vethető össze leginkább. Jellemző, hogy a fennálló jogrend legális vagy nem legális jellegének problémája a jogi karon merült fel, s a bölcsészeti kar közelítette meg mégis jogilag helyes álláspontból a kérdést, vagyis a faji, vallási és nemzetiségi diszkriminációban méltán látta a törvényekben biztosított, illetve védett alapvető emberi jogok sérelmét, s nem csupán a rendszerváltozás függvényeként értékelte a tervezett rendelkezéseket. A numerus claususról alkotott kari állásfoglalásokkal kapcsolatban döntő jelentőségű az állásfoglalások időpontja. A karok szeptember második felében üléseznek, az ellenállást, majd behódolást mutató jogi kari, valamint az elutasítást hozó bölcsészkar ülésezés időpontja szeptember 17. és szeptember 18. Nem véletlen, hogy a zsidó hallgatók első nagyobb méretű inzultálására is éppen ekkor kerül sor. A közvetlen kiváltó okot az adta, hogy a beiratkozások ideje ugyancsak szeptember második felére esett.

Az 1919/20. tanév „karhatalmi” szemeszterének zajos eseményei a budapesti orvoskarról indultak ki, a többi karra csakhamar áterjedtek, és az egyetemi oktatás felfüggesztésére vezettek. Az eseménysorozat kezdetéről a minisztériumi irattár anyagában lehető jegyzőkönyv tájékoztat. Az akta címe: „Az izraelita vallású orvostanhallgatók szigorlatra jelentkezésének megakadályozása”. A jegyzőkönyvet orvostanhallgatók mint a panaszt bejelentők mellett az aláírók között szerepel a Zsidó Magyar Főiskolai Hallgatók Vezetősége is, ami mutatja, hogy a jegyzőkönyvben szereplő eseménysorozat egyértelműen és félreérthetetlenül vallási, illetőleg faji megkülönböztetés jegyében zajlott le, aminek kiemelése azért szükséges, mert évek múltán a folyamat „produktuma”-ként jelentkező numerus clausus törvény elsődlegesen faji diszkriminációs célzatát a hivatalos kultúrpolitika és maga Bethlen István miniszterelnök is — legalábbis nemzetközi fórumokon — tagadta, s annak elsősorban az oktatás színvonalát emelő célzatot tulajdonított, illetőleg kizárólagosan az első világháború utáni válságjelenségekkel magyarázta.⁴² A jegyzőkönyvet 1919. szeptember 19-én vették fel, s a következőket tartalmazza: „A Tudományegyetem orvoskari

⁴¹ Bölcsészettudományi Kar Irattára. Kari ülési jegyzőkönyvek. 1919. szeptember 18-i II. rendkívüli ülés.

⁴² Bethlen István gróf párizsi nyilatkozata: "... a numerus clausus állami érdek." Új Élet, 1923. június 5.

dékáni hirdetés szerint az október 1-én kezdődő szigorlatokra a jelentkezés f. hó 18—20-ig történhetik. A jelentkezni akaró zsidó vallású hallgatókat azonban a központi klinika kapujában mintegy 30 tagú csoport megakadályozta szándékukban, tettelességgel fenyegetvén meg azt, aki a zsidó hallgatók közül megkísérelné a belépést.” A minisztérium intézkedése: „A f. évi 185.684/1919. sz. rendelettel a budapesti tudományegyetem bizonytalan időre bezáratván, további intézkedés szükségesnek nem látszik. Irattárba tehető IX. 30. — Tóth.”⁴³ A minisztérium szeptember végén (24-én és 26-án) kiadott két rendelkezése⁴⁴ jól mutatja első reakcióját az „egyetemi eseményekre”. Az egyetemi eseményeket egyetemen kívüli események határozták meg. Mögöttük olyan társadalmi erők mozgásáról volt szó, amelyek a diákzászlóaljok megalakításáig vezettek, s amelyek a bajtársi egyesületeket rohamcsapatokként formálták és használták. Horthy köréhez tartozó szélső jobboldali elemek fasisztoid akcióit kereshetjük az események mozgató erői között. Az akciók nem korlátozódtak az egyetemi fiatalságra, abban csak segédcsapatra letek. A szeptember 24-én kelt rendelet, amely október 1-jén érkezett az egyetemre, még elzárkózott a numerus clausustól, helyesebben még negatívan reagált a szeptember második felében lejátszódó egyetemi kari ülések és egyetemi tanács határozataira. „Az orvostanhallgatók numerus claususára vonatkozó javaslatát, minthogy a háború folyamán tanulmányaikban veszteséget szenvedett hallgatóknak újabb tanulmányi károsodására vezetne, ez idő szerint elfogadni nem tudja.” A jogosulatlanok visszaszorításának lehetőségét abban látja, hogy mind a leckelátogatásnál, mind a szigorlatok letételénél a tanulmányi fegyelem, valamint a szigorlati szabályokban lefektetett rendelkezések végrehajtására szigorúan ügyelni kell. A szeptember 26-i rendelet már a tanévnyitást halasztja el.

Az egyetemen belüli incidensek méreteire, okaira, eszközeire és résztvevőire az 1919. december 4-én tartott egyetemi tanácsülésen Doleschall Alfréd jogi kari dékán előadói beszéde mutat rá. Az egyetemen a zavargások olyan nagy mértéket öltöttek, hogy az előadások megkezdésére hosszú ideig gondolni sem lehetett. „Mindnyájan ismerjük a legfőbb és mindenekelőtt eltakarítandó akadályt: a nemzeti és keresztény alapon álló ifjúságnak háborgása a nemzeti érzésből kivetkőzött, minden téren a destrukció szolgálatába állott vagy arra kész elemek ellen.” Mi érhető destrukció alatt a jogi kar dékánja szerint? — Az őszirozsás forradalom és a kommün alatt tanúsított politikai magatartás „Az Egyetemről kizárással további tanulmányaikban megakasztassanak mindazok, akik a lezajlott kommunisztikus uralom és az azt közvetlenül megelőző társadalmi és államhatalmi felfordulás alatt állam-, társadalom és kifejezetten keresztényellenes, az egyetem szabadságát sértő magatartást tanúsítottak.” Doleschall arra buzdítja az egyetem vezetését, hogy álljon a numerus clausus érdekében lázongó, rendbontó ifjúság mellé: „... az egyetemi hatóságoknak a merőben neutrális és passzív álláspontra helyezkedni nem szabad, mert az érzelmi mozzanatoktól el is tekintve, amelyek az egyetemi professzorok túlnyomó többségét (?) a nagy és nemes ideálokért lelkesen hevülő ifjúság küzdő tábora felé hajlítják [kiemelés—Sz. K.] — az Egyetem hivatásának és rendeltetésének jogaiba visszahelyeztetése érdekében nem is tanácsos.” — Az utolsó sorok, amelyek a hatalommal való fenyegetést jelentik

⁴³ OL. K. 636. IV. (egyetemi ü. o.) 18. cs. 1919. 7. tétel, 184.417/1919.

⁴⁴ ELTE Levéltár, ad num. 61/1919—20.D.178.759/1919., 185.684/1919. sz. r. VKM rend.

udvarias szólamok mögé rejtve, világosan mutatják, hogy december elején nyilvánvalóvá lett az összefüggés az ifjúság akciói és az ellenforradalmi rend legfelsőbb körei között. Ugyanakkor a jogi kar dékánja a minisztériumot hibáztatja, amiért nem teljesíti az ifjúság kérését és az egyetem karainak többségében kialakult álláspontot nem osztja, a „keresztény nemzeti ifjúság” „nemes és nagy ideáljait” nem engedi a fensőbbség érvényesülni. Milyen ifjúsági követelésről van szó? Arról, hogy az ifjúság kizárólag magának vindikálja az egyetemi igazolóbizottsági eljárások lefolytatását. Melyek továbbá a „lelkés eszközök”? Az, hogy „megállapodás szerint a zsidót a központi egyetem épületébe egyáltalán be nem enged, előreláthatólag annál kevésbé fogja tétlenül nézni zsidóknak beiratkozását és az előadásokon való megjelenését”. Doleschall figyelembevételével az ifjúság feltűzött állapotát, azt javasolja az egyetemi tanácsnak, hogy állapítson meg feljelentési kötelezettséget a demokratikus rendszerben tanúsított magatartásra, mert csak így kerülhető el, hogy az ifjúság „egymagában, az egyetemi hatóságoknak az ingerenciája nélkül, sőt annak kifejezett kizárásával határozná meg, hogy kiket tart az egyetemre felveendőknak”. — Az egyetemi igazolóbizottságok diák tagjainak terrorizmusára és antiszemitizmusára jellemző az előterjesztést tevő jogi kari dékán következő megállapítása: az „ellenőrzéssel, illetve igazolással megbízott ifjú képviselők elvből minden zsidót elutasítottak, utóbb pedig az az igyekezet is felülkerekedett, hogy a keresztények közül is csak a karhatalom tagjait igazolták és bocsátották szigorlatra, a többiek pedig az egyetemre való belépésben erőszakkal megakadályozták” (kiemelés — Sz. K.). — Az egyetemi tanácsban kialakuló vita során teljessé vált az összefüggés, hogy az erőszakoskodók és rendezavarók fő támasza az egyetem épületében elhelyezett karhatalmi alakulat. A karhatalom tagjai az egyetem területén szabadon közlekedhettek, „majd az épületbe bebocsátatván levetik karhatalmi tagsági jellegüket és mint az *Ébredő Magyarok* vagy a *Turul Szövetség* tagjai — mely utóbbinak tagjai kizárólag a karhatalom tagjaiból sorakoznak . . . minden egyetemre belépő hallgatót és szigorlót igazoltatnak, azaz vallásukat konstatálják és a zsidó felekezetiüket erőszakkal távozásra kényszerítik” (kiemelés — Sz. K.). Az egyetemi tanács végül oly felterjesztéssel fordul a minisztériumhoz, hogy végső szükség esetén rendőri karhatalmat bocsássonak az egyetem rendelkezésére. — Az egyetemi tanács vitájából kiderül továbbá az is, mely karokon mily mérvű az ifjúsági terror. Így mindenenkelőtt és túlnyomóan az orvostudományi kar intézményeiben, de a bölcsész- és jogi karon is fordultak elő incidensek.

A rektor — Ballagi Aladár — 1919. december 17-én kelt, a minisztériumhoz intézett felterjesztése egy sor intézkedés foganatosítását sürgeti, illetve jóváhagyását kéri. Ezek egyrészt a numerus clausus bevezetésére vonatkoznak, másrészt az egyetemi igazoló eljárással kapcsolatosak. Mindenenkelőtt kéri a minisztériumot karközi értekezlet összehívására a numerus clausus életbe léptetése és fokozatos megvalósítása érdekében. Kéri továbbá, hogy a numerus clausus rendelkezést a minisztérium a hittudományi és a jogi kari javaslat értelmében készítse elő (tehát az ország népességéhez viszonyított számarányban vegyék fel a különböző nemzetiséghez, fajhoz vagy felekezethez tartozókat). A nőhallgatókra nézve pedig az 1918. évi fajhoz vagy felekezethez tartozókat visszaállítását kéri. (Az idézett december 7-én kelt 206.626 sz. rendelet előtti állapot visszaállítását kéri. (Az idézett rendelet nyitotta meg Lovász Márton minisztersége idején az egyetem minden fakultását a nők előtt.) Javasolja, hogy az egyetemi előadásokat március 1-ig halasszák

el, s a szemesztereket úgy szabályozzák, hogy az 1920/21-es tanévtől a szemeszterialis tanrendet vissza lehessen állítani. Ugyanakkor intézkedéseket sürget a karhatalmi alakulatok megfékezésére is, mindenekelőtt azt kéri, hogy az alakulatokat az egyetem épületéből tiltsák ki, mert különben a szigorlatozást és a doktorrá avatási szertartást sem lehet lebonyolítani. A karhatalmi alakulatok ellenállása esetén pedig a rendőrségi alakulatok alkalmazását kéri a rendfenntartás érdekében. Az igazoló eljárások menetére, illetve kezdeményezésére is, akárcsak a többi indítványban, láthatóan Doleschall javaslatát, illetve az azt megerősítő egyetemi tanácsi határozatot terjeszti elő: „... az egyetemi tanács határozatának megfelelően, mely szerint az egyetemi hallgatókra és szigorlókra vonatkozólag az általános igazoló eljárást foganatosítani rendelte, hogy legkésőbb 1919 december végéig a rektori, illetve a dékáni hivatalba bejelentés, mely hallgatók vagy szigorlók ellen van alapos kifogásuk abból a szempontból, amely szerint azok a proletár diktatúra uralma alatt és az azt közvetlenül megelőzőt események folyamán a nemzethűség és az Egyetem szabadsága iránt tartozandó kötelességeik ellen vétettek, hogy annak alapján a hallgatók igazolásai karok szerint az ifjúság közreműködésével a bizonyítékok alapján álló vádak beigazolást nyerhetnek, az illető hallgatók, szigorlók az egyetemről kizárhatók, tanulmányaik, illetve szigorlataik folytatásától, valamint a doktori avatástól eltilthatók legyenek.”⁴⁵

1919 decemberében a minisztérium állásfoglalásra kényszerült a numerus clausus tárgyában a bölcsész tudományi kar felterjesztése kapcsán. A bölcsészkar felterjesztése a nők egyetemi képzését rendező, 1918 decemberében a polgári demokratikus forradalom idején kiadott rendelettel kapcsolatos, és annak hatályosságát indokolja. A fehérterror első hónapjaiból származó, s a minisztériumba 1919 decemberében felterjesztett kari állásfoglalást tartalmazó akta belívén található — sajnos csak vázlatos — minisztériumi döntés jelentős témánk szempontjából. A döntés ugyanis nem csupán a szóban forgó ügyre korlátozódik, hanem az ellenforradalmi kultuskormányzat jogi állásfoglalását tükrözi a felsőoktatást érintő, különösen pedig az egyetemi felvételt rendező jogszabályok hatályáról. Az egyik döntés szerint a Lovász-féle rendelet „a törvényes jogrend helyreállításával nem erősítetvén meg, a 206.626/1918-as rendelet hatályát veszítette. Formális megszüntetésére éppen ezért nincs szükség”. Ez azt jelentette, hogy a minisztérium a nők egyetemi felvételével kapcsolatban a jogelődök jogkiterjesztését egy csapásra érvénytelennek tekinti, visszaáll az a helyzet, amely a polgári demokratikus forradalmat megelőzően volt. A polgári demokratikus kormány nyitotta meg ugyanis fenti rendeletével a nők előtt az egyetemi fakultások addig lezárt kapuit, ahogyan először kaptak a történelemben a férfakkal közel egyenlő mértékű választói jogosultságot is 1918 őszén, a polgári demokratikus forradalom kezdetén. Már itt meg kell azonban jegyeznünk, hogy a nők egyetemi felvételét biztosító (Lovász Márton minisztersége alatt kiadott) rendelet az egyetemek egyes fakultásai — mint például a Műegyetem — nem hajtották végre. A jogszabályok értelmezése, s az eltérő joggyakorlat tette szükségessé, hogy 1919 decemberében a minisztériumi döntés utaljon rá: „a numerus claususról szóló törvénnyel, illetve a végrehajtására hozandó rendelettel elintéződik a kérdés”.⁴⁶ A

⁴⁵ ELTE Levéltár ad num. 61/1919—20.D.

⁴⁶ OL.K. 636. 21919/1919. sz. akta belső ívén található minisztériumi feljegyzés.

minisztérium tehát az ellenforradalmi rendszer hatalomra jutásának első hónapjaiban elszánta magát az egyetemi felvételi zártszám törvényi szintű rendezésére. Megjegyzendő azonban, hogy a minisztérium állásfoglalása szó szerinti értelmezésében ellentmondásos, mert az esetenkénti hatályban tartás feltételez egy általános rendelkezést, amelyhez képest a kivétel megkonstruálható. Ez az általános jogi szabályozás csak később, az 1920. évi 1. tc. 9. §-ával született meg. Ez a jogszabály ugyanis a polgári demokratikus köztársaság és a Tanácsköztársaság valamennyi rendelkezését hatálytalanította azzal a megszorítással, hogy egyes rendelkezéseket a polgári demokratikus rendszer korszakából a minisztériumok hatályban tarthatnak.

EGYETEMI ÁLLÁSFOGLALÁSOK A NŐK EGYETEMI TANULMÁNYAINAK KORLÁTOZÁSÁRÓL

A Tanácsköztársaság leverése után a fakultások közül elsőként a budapesti egyetemeken az orvosi és jogi kar szólalt meg a nőhallgatók egyetemi tanulmányainak ügyében. Az ellenforradalom első napjaiban, 1919. augusztus 7-én már javasolja a három tanár az orvoskar tanácsülésén, hogy a nők felvételét az orvoskaron a legszűkebb körre szorítsák vissza. A korlátozó rendelkezés előkészítésére egy öttagú bizottságot bíztak meg. A bizottság előterjesztése már augusztus 26-án a kari tanács előtt volt. Az előterjesztés és a kar által elfogadott, majd az egyetemi tanács elé terjesztett határozat szerint a kar szükségesnek tartotta, hogy a) *átmenetileg — de meg nem határozott időtartamra a nők orvostudományi képzését beszüntessék* (kiemelés — Sz. K.); b) a későbbi időben is erős korlátozásnak vessék alá oly módon, hogy a nők felvételét a 22. életév betöltéséhez és kitűnő érettségi eredményhez kössék.⁴⁷

Az orvoskar 1919. augusztus 21-én kiküldött bizottsága, amely átfogó szabályozási tervezetet dolgozott ki az orvostudományi felvételek kiválogatási szempontjaihoz, és amelyet ebben az összefüggésben az előzőekben már tárgyaltunk, behatóan foglalkozott a nőhallgatók ügyével is. Arra az álláspontra helyezkedett, hogy a felvétel „ezek számára szorítottassék meg”. A világháború éveiben a nők egzisztenciális lehetőségei az orvosi pályán, miként általában az egyetemi végzettséghez kötött hivatásterületeken, kibővültek. Már nem csupán praktizáló orvosként, hanem egyetemi oktatóként is működtek. Ezt az egzisztenciális konkurenciát kívánják felszámolni az orvoskar tanárai, mert miként a bizottság kiemeli, „a nők elfoglalták ... a hadbavonultak helyeit, tanársegédek, gyakornokok lettek, s ezzel férfi kollégáik elé kerültek”. Természetesen szálla volt a bizottság szemében a nőhallgatók létszámának nagymérvű emelkedése is, hiszen a hallgatónők, mint potenciális konkurencsok, ugyancsak nem voltak kívánatosak. Ez az egzisztenciaféltés uralja a nőkkel szemben alkalmazott intézkedéseket. A nyers konkurenciaharchoz megfelelő érveket is kellett azonban kovácsolni. A bizottság nem riadt vissza attól, hogy a fakultás alig néhány éve elhangzott véleményét a nők orvosi pályájáról, ellenkezőjére fordítsa. Az orvosnők több mint két évtizedes presztizsét egy tollvonással akarják lerombolni. „A nőknek az

⁴⁷ A budapesti kir. magy. tudományegyetem orvostudományi kari ülés jegyzőkönyvei. (Továbbiakban: orvostudományi jegyzőkönyvek.) Az 1919. szeptember 25-i ülés, 56. — Orvostudományi Kari Irattár.

orvosi pályára való bocsátása különben általános csalódást eredményezett. Egy részük testileg, némelyik morálisan is tönkrement. Húsz év alatt egy sem vált közülük igazán kiváló orvossá.” Ilyen érvelés után természetesen a nők egyetemi felvételének korlátozását kívánja a bizottság, mégpedig a jelzett módon, egy rövid távú s egy hosszú távú, hatékony korlátozás formájában, a felvételi korhatár felemelésével. A bizottság a nők érdekében állónak tartja korlátozó rendelkezését: „... kívánatos lehetetlenné tenni azt, hogy a nők túl zsenge, fejletlen korban térjenek nehéz pályákra és ott összeroskadjanak”.⁴⁸ A valódi cél az volt, hogy a korhatár felemelésével a kettős élethivatásra szánt nőknél az egyik hivatásról való lemondást — természetesen az orvosi pályáról való lemondást — érjék el. Hiszen az egyetemi és gyakornoki évek után a harmincadik életévét betöltött nő férjhezmenési esélyei nagymértékben csökkennek.

Az orvoskar felterjesztése az új felvételi rendszerről augusztus 27-én már az Egyetemi Tanács előtt volt, és ott széles körű vita kísérte. A téma előadója Szentmiklósi Márton, a jog- és államtudományi kar prodékánja, aki az orvoskari javaslat elfogadását és a minisztériumba történő felterjesztését, a jogi kari dékán pedig a többi karral történő közlését is indítványozta. A tanács mindkét javaslatot magáévá tette.⁴⁹ Ezzel a döntéssel a nőkre vonatkozó korlátozást elfogadta.

Az orvoskari javaslatot érintő egyetemi tanácsi határozat a többi kart válaszadásra készítette. A hittudományi kar szeptember 17-i kari ülésén az orvoskari indítvány érdemi támogatása mellett elsősorban a politikai, a faji és a nemzetiségi diszkriminációs rendelkezések precíz megfogalmazására törekedett. A nőhallgatók számszerű visszaszorításának indokaként elfogadta az orvoskari megfogalmazást, de azt még megtette azzal, hogy a nőhallgatók által a háború alatt szerzett „jogosulatlan előnyre” hivatkozott. Támogatta a korlátozott időre szóló numerus nullus javaslatot is: „Amíg ezek a tömeges eltolódások ki nem egyenlítődnek, újabb nőhallgatók az orvosi karra egyáltalán ne vétessenek fel.” A nők magasabb felvételi korhatárára vonatkozó orvoskari indítványt ugyancsak támogatta.⁵⁰

A bölcsészkar szeptember 7-i ülésén a kar által előzetesen kiküldött bizottság — előadója Fináczy Ernő — terjesztette elő véleményét. Alig két év telt el attól a bölcsészkar állásfoglalástól, amelyben éppen Fináczy Ernő idézte fel először a nőhallgatók szükséges numerus claususát, a bölcsészkar újabb állásfoglalás a korlátozás mellett tehát következetes volt. Eltérő azonban az indoklás, amely az akkori és az ellenforradalmi numerus clausus javaslat mellett szerepelt. Az első létszámkorlátozási indítványt 1916-ban kizárólag az egyetemi oktatás színvonalának igénye sugallta. Fináczy a bölcsészkaron a dualizmus utolsó évtizedében többször szót emelt a valóban túl liberális bölcsészkar egyetemi felvételi politikával szemben a mindkét nembeli ifjúság köréből jövő, de kétségtelenül elsősorban a gyenge középiskolai tanulmányi eredményt felmutató női beiratkozókkal szemben. Nemezszer kimutatta, hogy a nőhallgatók tömeges egyetemi képzése ellen van. 1916-ban így érvelt: „Habár nem lehet róluk állítani, hogy a tanári pályára lépve csalódást okoztak volna, mégis vannak közöttük elegendően, akik testi és szellemi rátermettség nélkül, s

⁴⁸ ELTE Levéltár ad num. 61/1919/20.D. 15018. sz. orvoskari iratok.

⁴⁹ ELTE Levéltár ad num. 61/1919/20. Az Egyetemi Tanács 1919. augusztus 27-én tartott VII. rendes ülésének jegyzőkönyvéből kivonat. 944/1918—1919.

⁵⁰ ELTE Levéltár. Rektori iratok. 500—722/1919—20.

különösen igazi hivatásérvés nélkül iratkoznak be a bölcsészkarra.”⁵¹ A minisztérium egyik rendelete (93.892/1916) ugyanis lehetővé tette, hogy az előző rendelkezésektől eltérően olyan nők is beiratkozhatnak a bölcsészkarra rendkívüli hallgatóként, akiknek az érettségi bizonyítványában háromnál is több elégséges volt. Tegyük hozzá: indokolt sérelme volt a karnak, hogy a felvételt könnyítő rendelkezést a minisztérium a kar megkérdezése, illetve hozzájárulása nélkül hozta. Bár a gyenge előképzettségű nőhallgatók a képzés során többségben lemorzsolódtak, hiszen rendes hallgatóként csak akkor iratkozhattak be, ha elsőévi szigorlataikat jó átlaggal tették le, az egyetemi túlszűfolttságot valóban fokozták, és a tanulmányi fegyelmet lazították. Jelenlétük nem tett jó szolgálatot a nőemancipáció ügyének sem, meg kell ezt állapítanunk annak ellenére, hogy éppen az emancipációért a „teljes jogegyenlőség” nevében fellépő feministák harcoltak ezért a negatív hatású jogkiterjesztésért.

„...nem hosszú idő múlva — mondta akkor Fináczy — a tanuló ifjúság a szó szoros értelmében nem fog elférni helyiségeinkben s valami numerus claususról kell majd gondoskodni, akkor pedig kétségkívül a másodszorban jogosultaktól [utalás a rendkívüli hallgatókra — Sz. K.] vagy egy részüktől kell majd a felvételi engedélyt megtagadni, illetve őket más egyetemre tanácsolni...” Ilyen előzmények után nem csoda, hogy 1919 őszén negatív volt álláspontja a nőhallgatók felvételéről. Érvelése mégis több szempontból éppen az 1918-as és az azt megelőző minisztériumi rendelkezések értékelése miatt figyelemre méltó. Tartózkodik attól, hogy a Károlyi-kormány rendeletét törvényellenesnek vagy hatálytalannak minősítse, sőt legalitását elismerte, s ami a felvételi jogosultság szempontjából még jelentősebb, *nem kívánná még az 1918 előtti korlátozásokat sem visszaállítani*: „Ami a nőhallgatókat illeti, a bizottság sajnálatosnak tartja, hogy a nők egyetemi tanulmányaira vonatkozó korlátozások, még az alkotmányos és törvényes kormány idején hatályon kívül helyeztetek. Ezek a korlátozások is szorosan nézve törvénytelenek voltak ugyan, de az átmeneti állapotból merített érveléssel megindokolhatók voltak. Ma, midőn a korlátozások egy év óta teljesen megszűntek, még sokkal inkább törvényellenesnek volna minősíthető visszaállításuk.” A bizottság javaslatai között van azonban olyan, az orvostudományi javaslatban is szereplő megkötés, amely a nők felvételét nagymértékben korlátozta volna. Ez pedig a felemelt korhatár, hogy ti. olyan nőt bocsássanak a bölcsészkarra, aki a 21. életévét betöltötte. A korlátozás indoka: a karra sok testileg és szellemileg fejletlen, a tudományos munka terhét nehezen bírő nő iratkozott be az elmúlt években. Fináczy javaslatát a kari ülés 15 szavazattal 9 ellenében elfogadta. A kilenc ellenző állásponton lévő tanár között bizonyára akad néhány, aki a javaslatot a nőhallgatókra vonatkozó életkori census miatt utasította el, de valószínűbb, hogy az ellenzők többségét a javaslat második kérdése: a numerus clausus befolyásolta döntésében.

A jogi kar két alkalommal is foglalkozott a numerus clausus kérdésével. 1919. szeptember 17-én tartott rendes ülésén, amikor bizottságot küldött ki a kari állásfoglalás előkészítésére, majd a szeptember 27-én tartott rendkívüli ülésén, ahol a kérdést érdemben tárgyalta, s amelynek határozatát az előzőekben — annak általános

⁵¹ ELTE Levéltár. Bölcsészettudományi Kar. Dékáni Iratok. Az 1915/1916. VI. rendes ülésről kiküldött bizottság jelentése.

jogi jelentősége miatt — részletesen ismertettük, illetve kiemeltük a zsidó hallgatók ügyében hozott döntéseket. — A nőhallgatók felvételével kapcsolatban kisebb volt a vita. — Hozzátehetjük, a minisztériumban akkor még nem alakult ki ugyan az az álláspont, hogy a Lovászy-féle rendeletet teljes egészében hatályon kívül lévőnek tekintik, minthogy azonban a jogi kari képzést a nevezett rendelet nyitotta meg a nők előtt, a jogi kari professzorok többsége jól tudta, hogy a nők jogi kari képzésének esélye igen csekély. Mindössze Kmety Károly és Király János érdemesítették a témát vitára. Míg Király a javaslattal egybehangzóan a nők jogi karra bocsátása ellen foglalt állást, addig Kmety Károly a numerus claususon belül „egy kevés számú nő felvételének megengedését kívánja buzdítás, illetve példaadásképpen és mindenestre respektálandónak tartja a már beiratkozott női hallgatók jogait”. Véleményének jogi indokolása az, hogy a Károlyi-kormánynak törvénnyel nem ellenkező rendelkezései érvényesek. Ez a vélemény jogtörténeti szempontból nem csupán a nőkre vonatkozó „megengedő” tartalma miatt jelentős, hanem a polgári demokratikus forradalom által alkotott jog hatályának szempontjából is. Míg az előzőekből kitűnően a jogi kar többségi álláspontja a hatályosság teljes tagadása volt, Kmety álláspontja már előrevetíti az 1920. évi I. sz. törvény megoldását. Megjegyzendő, hogy az 1895. évi, a nők egyetemi tanulmányait rendező miniszteri rendelet alapja felségrezolúció. Így tehát Kmety álláspontja, ti., hogy a Lovászy-féle rendelet törvényt nem sértett, a jogforrási hierarchiát tekintve helytálló volt, más kérdés az, hogy ekkor még tisztázatlan alkotmányjogilag az 1918-as polgári demokratikus forradalom által érintett kormányzati szervek megítélése, az ellenforradalmi korszak kontinuitásának kérdése. Ez azért is figyelemre méltó, mert a nők egyetemi tanulmányait illetően több ízben változtatta álláspontját. Előbb, mint merev antifeminista vált ismertté, aki a nők egyetemi képzését élesen ellenezte. Országgyűlési képviselőként 1915-ben a feministákat támadta: „Ezt az ügyet [az egyetemi felvételekről van szó — Sz. K.] nem engedjük valami szélsőséges és nem is rokonszenves radikális irány saját ügyévé tenni. Ez az egész ország és az egész magyar társadalom ügye, más felfogás azt csak discreditálná.”⁵² Negatív állásfoglalását 1917-ben megváltoztatta, hiszen ekkor már nem a kárhözottatott feministák, hanem a Magyarországi Nőegyesületek Szövetségének kérvénye alapján foglalkozott a minisztérium a nők egyetemi tanulmányaival. E szövetség élén pedig Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi miniszter felesége állott. Az ellenforradalom első hónapjaiban, amikor Apponyi még a legmagasabb közjogi méltóságra is esélyes volt, a kellő politikai tájékozottsággal rendelkező professzor alkalmasabbnak látta igen szűk körben ugyan, de mégiscsak lehetővé tenni a nők számára a jogi tanulmányok folytatását. Felfogása természetesen olyan értelmezést is nyerhet, hogy csak az úrileányok részére kívánta a politikai pályákra is előkészítést nyújtó képzést. Számításaiiban ugyanazok a motivációk játszanak szerepet, mint a női választójog erősen censusos formája melletti érveléseknél; az ugyanis, hogy a politikai porondra lépő nő, ha politikai jogainak kiterjesztése korlátozott, a konzervatív politika céljait szolgálja majd. Kmety véleménye a jogi karon különvélemény volt, mind a nők képzési jogosultságát, mind pedig a Károlyi-kormány intézkedéseinek legalitását illetően. Ebben az időszakban a legalitás kérdését egyébként már nem

⁵² ELTE Levéltár. Bölcsészettudományi Kar. D. Irattár. 61. 1919/20.

élezték ki okkal, hiszen az ellenforradalmi rendszer legalitása is erősen vitatható volt. Az országos politika függvényeként a legalitás megítélése a későbbiekben ismét egyre inkább „konszolidációs” irányba, negatív irányba tolódott. A kar elfogadta a bizottságnak a nőhallgatókra vonatkozó véleményét, Kmety professzor pedig különvéleményt nyújtott be.⁵³

Az *egyetemi tanács* 1919. december 4-i ülésén Doleschall Alfréd, a jogi kar dékánja terjesztett elő terjedelmes elaborátumot e vitatott kérdésekben is. A nőhallgatók egyetemi felvételi és tanulmányi lehetőségeit, a velük szemben foganatosítható korlátozásokat ugyancsak hosszasan és részletesen elemezte. A Lovászy-féle rendelet jogszerűségét és egyúttal a Károlyi-kormányzat legalitását külön témaként nem vizsgálta. Kmety különvéleményének a nőhallgatói jogosultságot érintő részét is csak a jogfenntartókra vonatkozó részben vizsgálta, és még a jogfenntartókkal szemben is elutasító volt az álláspontja. Ennek indoka figyelemre méltó. „Az 1918/19-es tanév második szemesztere február végén, március elején vette kezdetét s a jogi karon április első napjaiban már véget is ért. Ezért valójában fiktív félév volt, amelyre mint egymagában álló ősjogforrásra [?] hivatkozni alig lehet” (vagyis a nők a látogatás jogát nem gyakorolhatták, tehát nincs mitől megfosztani őket mint ún. „jogfenntartókat”). Doleschall a bölcsészkar és orvoskar véleményét közös nevezőre úgy hozza, hogy abból a közös motívumból indul ki, amely kétséget kizáróan kiderül mindkét kar álláspontjából, hogy ti. a nők eddigi pályafutását negatívan ítélik meg. Végeredményben egy felemás, jogilag is zavart keltő kompromisszumra jut. *Úgy véljük, hogy éppen ez a kiinduló pontja annak, hogy a nők egyetemi jogosultságát 1927-ig több jogszabály érintette, de egy sem tisztázta.* E kompromisszum lényege a következő: célszerűtlen a Károlyi-kormány rendeletének jogszerűségét firtatni, mert amennyiben azt „általánosságban joghatálytalannak tekintenénk, vele egyidejűleg újból életbe lépne az az álláspont, hogy a nők eddigi pályafutását negatívan ítélik meg. Végeredményben ez az orvoskar következő években folytatott gyakorlata ellen szól, hogy ti. Doleschall és a véleményét elfogadó egyetemi tanács nem kívánja a nőhallgatók egyetemi felvételét egyenként a minisztérium hozzájárulásától függővé tenni. Az egyetemi tanács szótöbbséggel határozattá emelte az előadói javaslatot, csak az egyetemi ifjúság egyesületi életével kapcsolatos állásfoglalást halasztotta el. A határozatok többsége az orvoskari javaslatokat foglalta magába. A nőhallgatókra vonatkozó határozati pont a nőhallgatók felvételi korhatárát egységesen és minimálisan a 21. életév betöltéséhez kívánta kötni. A Lovászy-féle rendelet jogkiterjesztő hatályát azonban csak a jogi karra való felvétel jogosultságának megvonásával kívánta érinteni. Szóba sem került tehát a javaslatban az orvoskari bizottság által javasolt nőkre vonatkozó numerus clausus, illetve numerus nullus.

A nők képzési jogosultságának korlátozását azonban nem csupán a tudományegyetemek fakultásai, hanem más egyetemek és felsőfokú képzési intézmények is sürgették, amelyek kapuit az 1919. januári rendelet nyitotta meg a nők előtt. A műegyetem

⁵³ Jogtudományi Kar Irattár. Kari ülési jegyzőkönyvek.

⁵⁴ ELTE Levéltár. Rektori Iratok. 500 és 722/1919—1920.

rektorának első dolga volt, hogy a nem kívánatos nőhallgatókat a vegyészeti szakról kiséperje. Intézkedése nem meglepő, ha felidézzük, hogy már a Lovász-féle rendelet végrehajtásával kapcsolatosan is negatív magatartást tanúsított, s azt, hogy a Tanácsköztársaság rendelkezéseit is szabotálta, amikor a nőhallgatók látogatási jogát megtagadta. A műgyetem rektora 1919 őszén nem várt minisztériumi döntésre, hanem a nőktől nyomban megvonta a Tanácsköztársaság idején nyert látogatási jogot. A minisztérium a rektor rendelkezéseit jóváhagyta, s kifejezetten hatályon kívül helyezte a népbiztosság által kiadott jogkiterjesztő rendelkezést.⁵⁵ — Az előzmények ismeretében tehát igen körmönfontnak tarthatjuk Haller István miniszternek 1920. február 27-én kiadott rendeletét a műgyetemi felvételek szabályozása tárgyában. E rendeletnek a nőhallgatókra vonatkozó része szerint: „A nők a műgyetemre további rendelkezésig nem vehetők fel rendes hallgatóknak, azok a nők azonban, akik az 1918/19. tanévben a műgyetemek rendes hallgatói voltak, tanulmányaikat a tanulmányi és vizsgaszabályzat rendelkezéseinek megfelelően folytathatják és befejezhetik.”⁵⁶ Az első rendelkezéssel összevetve megállapíthatjuk, hogy itt az ún. jogfenntartók köre igen szűk volt, azokra vonatkozott ugyanis, akik a tanácsköztársasági rendelet hatályon kívül helyezését megelőző időszakban mint rendkívüli hallgatók e minőségükben szigorlati kötelezettségeiknek eleget tettek, s a rendes hallgatói státust már elnyerték. Vonatkozott azonban Haller miniszter rendelete a műgyetem nem vegyészeti, hanem egyéb fakultásaira rendes hallgatókként az 1918/19. tanév II. félévében beiratkozott hallgatónőkre is. Lehet, a miniszter óvakodott attól, hogy a jogfenntartókat is sújtsa, tehát a rektor önkényes intézkedéseit nem ismerte el.

Rögös volt a kereskedelmi tanárképző főiskolára beiratkozott nőhallgatók tanulmányainak útja is. Az ellenforradalmi rendszer hatalomra jutása őket is megfosztotta a Károlyi-kormány alatt nyert jogaiktól. A főiskola ideiglenes vezetésével megbízott tanár már 1919. október 3-án a minisztériumhoz fordult, és állásfoglalást kért a nőhallgatók továbbtanulási lehetőségéről. A minisztérium középiskolai ügyosztálya olyan álláspont kialakítását indítványozta, amely a kereskedelmi iskolai érettségit a rendkívüli hallgatóként való beiratkozáshoz elegendőnek tartja. Az osztály álláspontját támogatta, hogy a fiúk már előzőleg elnyerték a hasonló jogosultságot, továbbá hogy az Apponyi Kollégium (a polgári iskolai tanárképzés főiskolája) vonatkozásában a tanítóképzési képesítés elegendő volt a felvételhez, kézenfekvő tehát az analógia.⁵⁷ Az osztály lényegében tehát az új miniszteri rendelet kiadását ésszerű indokokkal támasztotta alá, s ezzel az előző politikai rendszerek döntésétől függetlenül kívánta rendezni a főiskolákon a nőhallgatók felvétele terén felmerült problémákat. A minisztériumi állásponttal szemben jól tükrözi a nem gimnáziumi érettségit tett, felvételre jelentkező nőkkel szemben a budapesti egyetem bölcsészkarán kialakult nézetet az, hogy az 1919 szeptemberében megnyilvánult állásfoglalással összevetve még szigorúbb vélemény alakult ki a nőhallgatók felvételéről. Angyal Dávid dékán 1919. december 30-án kelt

⁵⁵ OL. K. 636. a 2199/1920. sz. irathoz csatolt 185.508/1919. sz. irat.

⁵⁶ OL. K. 636. a 12127/1920. sz. irathoz csatolt 12428/1919. sz. irat.

⁵⁷ OL. K. 636. a 2199/1920. sz. irathoz csatolt 188.187/1919. sz. irat, valamint az azzal kapcsolatos XII. ügyosztály által kialakított állásfoglalás.

felterjesztéséből kitűnik az is, hogy a kar az 1918. október 31. és 1919. augusztus 2. közé eső minisztériumi intézkedéseket most már hatálytalannak tekinti. A jelzett hallgatói kategóriával (a nem gimnáziumban érettségizettekkel) kapcsolatban ez azt jelentette, hogy csak különbozeti érettségi vizsga letétele, illetve szabályszerű középiskolai érettségi birtokában nyerhetnek felvételt. Figyelemre méltó, hogy ezt a követelményt a jogfenntartókra is kiterjesztették, sőt még méltányosság alapján sem volt hajlandó a kar a lehallgatott, de szabálytalan félét beszámítani. A bölcsészkar ülése ismét megragadja az alkalmat, hogy deminuáló megjegyzéseket tegyen a női diplomásokra. „Majdnem negyed százados tapasztalás azt mutatja, hogy a nőhallgatók között is akadnak ugyan igen kiválóak, akik minden tekintetben megállják a helyüket az egyetemen, de ezek mégis csak kivételek. Nagy többségük — bármennyire igyekvő is — nem érett az egyetemi tanulmányokra. ... Azért a korlátozó intézkedések okvetlenül fönntartandók, sőt a szigorításuktól sem riadunk vissza. Azoknak a nőknek, akik igazán érettek az egyetemi tanulmányokra, semmi kárunk sem lenne a szigorításból.”⁵⁸

Mint látjuk, a nők egyetemi és főiskolai felvételét érintő minisztériumi rendelkezések éppenséggel nem mentesek az ellentmondásoktól, és a karok ellentmondásos joggyakorlatán túlmenően, amelyet az alábbiakban bemutatunk, a jogszabályok ellentmondásossága is indokolta a bethleni konszolidáció idején az 1927-ben kiadott rendelet formájában megjelenő újabb és átfogó jogi szabályozást.

Az orvoskar következő lépésére a nők egyetemi tanulmányainak korlátozása terén a numerus clausus törvény országgyűlési tárgyalása után került sor. Az 1920. évi szeptember 25-i rendkívüli kari ülés hozta azt az ominózus döntést, amelynek következtében a budapesti karon a nők évekre kiszorultak az orvosi képzésből. Kenyeres Balázs dékán veti fel a problémát, alkalmat adva Bársony János professzornak — a faji és nemi diszkrimináció egyik egyetemi vezéralakjának, akit majd Klebelsberg kultúrpolitikája (1922) rektori székbe emel — szélsőségesen diszkriminatív indítványának előterjesztésére. E szerint a nőhallgatókat teljesen ki kell tiltani az orvoskarról, nehogy a „keresztény fiúk szoríttassanak ki”. Előzőekben már hivatkoztunk arra, hogy a nőkre vonatkozó numerus nullust már 1919 őszén az a bizottság, amelynek Bársony János is tagja volt, előterjesztette, az egyetemi tanács azonban ezt a kegyetlen jogfosztást nem fogadta el, sőt még a numerus clausus törvény sem rendelkezik a nők nyílt jogfosztásáról, így ismét kari kezdeményezéshez kellett folyamodniok az antifeministáknak. Akadtak azonban a professzorok között olyanok is, akik a nyílt diszkriminációt nem szívesen vállalták, s a célravezetőbb „diszkrétebb” megoldást javasolták, amely éppen olyan alkalmas volt a kirekesztésre, mint a nyílt diszkrimináció. Vámosy professzor indítványa azért érdemel külön figyelmet, mert a numerus clausus törvény végrehajtási rendelkezése hasonló eljárást ír elő. Eszerint nem kívánatos a nők teljes kirekesztése az orvoskari képzésből, hanem csupán az erős korlátozás. A kitűnő érettségi bizonyítvány azért érdemel külön figyelmet, mert a *felvételi bizottságra* kell bízni a felvétel tárgyában a döntést. Tartalmaz a javaslat olyan további korlátozó rendelkezést is, amely évek múltán realizálódik, és a későbbi-

⁵⁸ OL. K. 636. a 2199/1920. sz. irathoz csatolt 188.187/1919. sz. iratnál található 1765/1919—1920., valamint 853/1919—20.D. sz. irat.

ekben Klebelsberg minisztersége alatt megjelent törvények körében az egyetemi ösztöndíjakról szólva anyagi jellegű numerus clausust konstruál. Nem rekeszt ki, hanem privilégiumokat biztosít, természetesen az uralkodó osztály meghatározott kategóriái számára. Vámosy professzor 1920 őszén elsőként fogalmazta meg, hogy „csakis a köztisztviselők kitűnő érettségivel rendelkező leányait vegyék fel”. E korlátozás egyértelműen a rendszerrel maradéktalanul azonosuló réteg leánygyermekait juttatta volna privilegizált helyzetbe. A professzor által javasolt korlátozások hatásukat tekintve együttesen közel maradtak a leányokra alkalmazott numerus nullushoz. Vámosy javaslatának „életszerűségét” mutatja, hogy a numerus clausus törvényt és a budapesti orvoskar numerus nullus gyakorlatát követő években csak e társadalmi rétegből származó nők érdekében történt felsőbb kezdeményezés a kar merev felvételi gyakorlatának feloldására. — 1920 őszén a kar Bársony János indítványát — a numerus nullust — fogadta el, s kimondta „hogy az 1920/21. tanévre sem óhajt nőhallgatókat felvenni az orvostudományi karra”. Ez a döntés néhány évre irányt szabott a kar felvételi gyakorlatának.

A menekült kolozsvári és pozsonyi egyetem, amely átmenetileg Budapesten helyezkedett el, s csak később kapott végleges otthont Szegeden és Pécsen, nem követte a budapesti kar jogfosztó gyakorlatát. Ezzel a budapesti orvoskar meg nem szűnő támadásait vonta magára, minthogy a budapesti kar csökönnyösen rájuk akarta kényszeríteni a női numerus nullust. A karok közötti belharc különösen az 1920—22 közötti időben, vagyis még Klebelsberg miniszterségét megelőzően, vált élessé. A periódushatár újra felveti az összefüggést Klebelsberg Kunó általános kultúrpolitikai gyakorlata és a bethleni konszolidáció között. — A budapesti orvoskar már az 1920. október 12-én tartott első rendes kari ülésén tárgyalja a menekült karok felvételi „liberalizmusát”. Bársony professzor indítványozza, hogy a kar tiltakozzék a testvéregyetemek gyakorlata ellen, „s jelentse ki, hogy ezen nőhallgatókat a budapesti orvosi kar a jövőre sem fogadja be másodévesnek”. — A kar a dékánt bízta meg a testvérkarok dékánjaival lefolytatandó tárgyalásokkal. Alig néhány nap múltán, az október 15-én tartott második rendkívüli ülésen, a dékán ismételten jelezte a menekült karok ellentétes felvételi gyakorlatát. Bársony János indítványára kari határozat született arról, hogy a kar nem ismeri el a nőhallgatók ily módon szerzett szemesztereit.

A törvény végrehajtási rendeletének a törvény harmadik szakaszához fűzött magyarázó intézkedései — az első numerus clausus törvény nyílt jogfosztó rendelkezéseit hatálytalanító törvényhozás után — különös jelentőséghez jutnak a zsidó hallgatók vontkozásában is. Megalkotása idején azonban a törvény a nőhallgatók szempontjából érdemelne különös figyelmet, hiszen e rendelkezések teszik lehetővé a numerus nullus alkalmazását. A végrehajtási rendeletnek az a szakasza ugyanis az 1920/21. tanévtől kezdődően mind az első ízben beiratkozó hallgatók, mind pedig a jogfenntartók kérelmét kivétel nélkül a felvételi bizottság elé utalja, a karok pedig a felvételt illetően végérvényesen dönthetnek. A karok belső állásfoglalása tehát döntő abban a tekintetben, hogy hogyan éljenek a törvény által biztosított lehetőségekkel, s a kultúrpolitikának a továbbiakban prominens érdeke volt, hogy a rektori és dékáni pozíciókban a hivatalos kultúrpolitikát maximálisan kiszolgáló személyek kerüljenek. Ha tehát egy kar, amely egyébként a törvény szerint nyitott volt a nők számára, mint például a budapesti orvostudományi kar, elhatározta, vagy akár néhány professzor által megfélemlítve hozzájárult azon határozat megalkotásához,

hogy nőket nem vesz fel a fakultásra, az újonnan jelentkező hallgatók rovására akaratát érvényesíthette. Más kérdés az, hogy a nyílt diszkrimináció milyen kül- és belföldi visszhangot váltott ki. A budapesti orvostudományi kar jó példát szolgáltatott arra, hogy milyen szélsőséges felvételi gyakorlatot tett lehetővé a numerus clausus törvény végrehajtási rendelete.

Azok a karok, amelyeket a Lovász-féle rendelet nyitott meg a nők előtt, az 1919 őszen hozott minisztériumi döntés nyomán bezárultak, és a numerus clausus törvény végrehajtási rendelkezéseinek értelmében a labilis helyzetű ún. „jogfenntartók” kivételével zárva is maradtak a klebelsbergi kultúrpolitika által alkotott újabb jogszabályi rendezésig.

A NUMERUS CLAUSUS TÖRVÉNYJAVASLATA A NEMZETGYŰLÉS ELŐTT

Az ellenforradalmi rendszer hatalomra jutását követő egy év politikatörténetével a marxista történeti irodalom behatóan foglalkozott. Az első nemzetgyűlés működését meghatározó politikai folyamatok szintézisét sem nélkülözzük.¹ Témánk szempontjából a nemzetgyűlés működésének első szakaszán belül az 1920 júliusa és szeptembere közötti időszakban kialakult politikai helyzet vizsgálata szükséges a törvényjavaslat sorsának megértése szempontjából. Már 1919 októberében megalakul a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja (KNEP), mintegy a néppárt utódjának, a Keresztény Szociális Gazdasági Pártnak,² valamint a Tisza István munkapártjának szerepét átvevő Keresztény Nemzeti Pártnak a fúziójából. A KNEP elnöke Friedrich István, a társelnökei Pekár Gyula és Haller István. Az 1920-as nemzetgyűlési választásokon a keresztény képviselők jelentős szerepet töltenek be a KNEP-en belül, sőt egyes szellemi vezetők, mint Prohászka Ottokár a kormányzó bizalmasaként a legitimista irány felszámolására irányuló törekvésekben is szolgálati szerepet vállalnak. A választásokon a szociáldemokrata párt visszalépése és az ipari munkásság tartózkodása folytán vidéken a Kisgazdapárt szerez több mandátumot, míg a városokban a KNEP. Az Ébredő Magyarok Egyesülete, mint a szélsőségesen nacionalista és antiszemita irány szervezete, 1920 második felében hatalma és tömegbefolyása csúcán áll. Ugyanakkor a politikai élet porondján a nemzetgyűlési pártokon belül a konszolidációért és a terrorakciók leküzdéséért tömörülések alakulnak. Teleki Pál miniszterelnökké történő megbízatásának napján az ébredők Hazánk című lapja Lukácsovics Lajos ügyvezető titkár tollából „Ébredő magyarság” címmel számadatokat közöl a szervezet országos tevékenységéről és programjáról. Az ébredők aktivitásának hangsúlyozását azért tartjuk lényegesnek, mert a numerus

¹ *M. Szinai*: István Bethlen und die politische Konsolidierung des ungarischen konterrevolutionären Regimes 1919—1920. Acta Historica, XXIII. 1977. 1—2. sz.

² A Keresztény Szociális Gazdasági Párt elnöki tanácsában a néppárti és keresztény szocialista vezetőket ekkor még együtt találjuk: Prohászka Ottokár, Ernst Sándor (a Katholikus Népszövetség központi titkára), Haller István (a Katholikus Népszövetség főtitkára), Huszár Károly, a Néppárt szerkesztője, Vass József, a Szent Imre Kollégium igazgatója, Zichy Aladár, a Néppárt vezére s hozzájuk társul Szabó József, a ker. szoc. szakszervezetek főtitkára, az Ébredő Magyarok Egyesülete vezetőségi tagja.

clausus törvény inkriminált szakaszát az ébredők időleges politikai feszítő erejének tudhatjuk be. A Nemzetgyűlésen belül jelentkező pártonkívüli és töredékpárthoz tartozó liberális és polgári radikális tömörülés Giesswein Sándor vezetésével csak 1921 tavaszán mutatkozik be az első nemzetgyűlésnek, igazi szerephez pedig a második nemzetgyűlésen, 1923-ban, a szociáldemokrata képviselőkhez társulva jut.³

Az egyetemi felvételt rendező törvény nemzetgyűlési tárgyalására az ellenforradalmi rendszer fennállásának második évében került sor. Haller István miniszter az 1920. július 21-én tartott minisztertanácsi ülésen terjeszti elő a numerus clausus törvényjavaslatot, illetve annak indokait. „A világháború okozta változások, valamint az elmúlt két forradalom tanulságai sürgősen követelik, hogy eddigi egyetemi politikánkat revízió alá vegyük, nevezetesen oly irányban, hogy a társadalom békéjét és az ország nyugodt fejlődését akadályozó szellemi proletáriátus szaporodását lehetőleg megakadályozzuk.”⁴ Figyelemre méltó, hogy a miniszteri indoklás egyetlen szóval sem hivatkozik nemzetiségi, vallási vagy nemi diszkrimináció szükségére. *Az indoklás kizárólag az egyetemek túlszűfoaltságát tünteti fel a tervezett rendelkezés kiváltó okaként.*

Teleki Pál gróf, miniszterelnök 1920. július 22-én a nemzetgyűlés elé terjesztett kormányprogramjában behatóan foglalkozik az ország kül- és belpolitikai helyzetével s a kormány tervezett intézkedéseivel, beleértve a legsürgősebb törvényhozási tárgyakat is. Témánk szempontjából jelentős a külföld által „fehérterrornak” bélyegzett törvényteleniségekkel kapcsolatos megnyilatkozása. „A fehér terror jelszava és neve alatt összegyűlt jelenségeket teljesen hamisan ítélik meg. Hamisan ítéli meg a neutrális külföld, amely nem tudja, hogy mit jelent az: keresztül menni egy ötéves háborún, keresztül menni két forradalmon, egy bolsevizmuson és egy román megszálláson. . . . igenis történtek jogilag meg nem engedett olyan cselekmények, amelyek elítélendők . . . ugyanakkor, amikor kimondom, hogy ezeket meg fogjuk tudni fékezni . . .” A miniszterelnök rendet ígér az internálások terén, a pénzügyi helyzet stabilizálását célzó intézkedéseket tervez, földreformot jelent be. Más tervezett intézkedések mellett távlatilag is jelentős az általa kormányprogramként meghirdetett „szerves középosztály politika”. Legégetőbb kérdésnek tekinti a tisztviselők és a menekültek problémáinak rendezését és a „keresztény társadalom érdekeinek intézményes védelmét”. Hosszasan foglalkozik a közoktatási tárcát érintő kérdésekkel is. Bejelenti a közgazdaságtudományi karról szóló már előkészületben lévő törvényt, hogy „a gazdasági tudományt kapcsolatba hozzuk az egyetemmel és a gazdasági

³ Hazánk, 1920. július 18. Giesswein Sándor szerepére az ellenforradalmi rendszer első éveiben I. Gergely Jenő: Giesswein Sándor politikai pályaképehez. MTA II. Osztályának Közleményei, 1974., valamint *Gazdag Ferenc*: Giesswein Sándor részvétele a Huszadik Század vitáiban 1904–1918. Századok, 1977. 2. sz. — Giesswein Sándor politikai hitvallását tartalmazza az a program, amelyet 1923. február 23-án a második nemzetgyűlésben adott elő, amikor a reformpárt megalakulását bejelentette. E program a földbirtokreform demokratizálódását, az előző nemzetgyűlés által alkotott törvényjavaslat revízióját sürgeti. Tartalmazza továbbá az általános és jtkos — nőkre is kiterjedő — választójog bevezetését, progresszív adózást, a lakásnyomor megszüntetését és az iskolaügy demokratizálását. Ez utóbbi körében témánkat érintő megfogalmazása: „Többtermelésről hiába beszélünk mindaddig, amíg a föld népének nem adjuk meg a módot arra, hogy annak a földművesgyermeknek magasabb szakképzettségben legyen része.” Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett nemzetgyűlés nyomtatványai. Napló I. 10.

⁴ OL. K. 27. Minisztertanácsi Jegyzőkönyvek. 1920. július 21.

tudományoknak nagyobb és szabadabb érvényesülését biztosítsuk". Másik törvényhozási tárgy a nemzeti kisebbségek kulturális és nyelvi igényeinek kielégítése — a békeszerződés aláírásának megfelelően. Végül bejelenti a numerus clausus törvényt: „A tudományegyetemre, a műegyetemre, a budapesti egyetem közgazdaságtudományi karára és a jogakadémiákra való beiratkozást” szabályozó törvényt⁵ (a numerus clausus törvény — az 1920. 25. tc. — teljes elnevezése).

Témánk szempontjából a legfontosabb kérdés, hogy a numerus clausus törvény 3. §-ába az eredendően abban nem szereplő diszkriminációs kitétel hogyan került. — A törvényjavaslat bizottsági, majd nemzetgyűlési tárgyalásának bemutatásával az a célunk, hogy elsősorban ennek a diszkriminációs rendelkezésnek a születését derítsük fel, a nemzetgyűlési indítványból, a külföldi publikációból és számos belföldi sajtóközleményből azonban csak azokat a megállapításokat ragadjuk ki, melyek alapján egyértelművé válik az ébredő magyarok, az egyetemi diákok és a mögöttük álló jobboldali tanárok, valamint egyes prominens egyházi vezetők egybehangzó tevékenysége.

Prohászka Ottokár külföldön publikált művére⁶ többször történik hivatkozás a törvényjavaslat nemzetgyűlési tárgyalása során. Azt is mondhatnánk, e mű szolgáltatja az eszmei alapot, amely az eredendően csak a szükség szülte egyetemi felvételi törvényt a magyar törvényhozás akkor és azóta is egyik legvitatottabb törvényévé tette. Figyelemmel kísérhetjük továbbá azt is, hogy a nemzetgyűlési tárgyalás alkalmával Prohászka gondolatmenete ismételtén visszatér a képviselők hozzászólásaiban akkor is, ha kifejezetten nem hivatkoznak rá.

A Prohászka művében közölt történeti visszapiillantásnak az 1848/49-es forradalmak időszakára tett megállapításai tévedést tartalmaznak. Azt vitatják ugyanis, hogy „Magyarország nem volt felkészülve a zsidók recepciójára, az 1848-as emancipációs törvényre”. Valójában a szabadságharc törvényhozása — jöhet már 1848 tavaszán felvette törvényhozási tárgyai közé — az emancipációt kénytelen volt a napirendről levenni, és csak a szegedi törvényhozási ciklus alkotta meg a törvényt, amelynek sorsára az 1867-es törvény vizsgálatakor az előzőekben kitértünk. Prohászka fejtegetései túlnyomórészt nélkülözik a történelmi megalapozást, mert sem az 1867-es törvényhozás eszmei megalapozottságával, sem pedig az emancipáció eredményeivel és jelentőségével nem foglalkozik. A zsidók középosztálybeli s azon belül is értelmiségi térfoglalásáról a magyar kultúrára nézve pedig egyoldalúan sommázott következtetéseket von le: „Az utolsó harminc évben a zsidók az ügyvédi és orvosi pályán riasztó számban nyerne teret. . . . Ez a folyamat a középosztály eljudaizálódásához vezet.” Minthogy a kultúra hordozója — felfogása szerint — a középosztály, a jelzett folyamat egyben a kultúra eljudaizálódását is jelenti: „It was mainly one circumstance which gave a dangerous aspect to the cultural judaization of the country: the too quick passing of Jews into the middle-classes.” (Elsősorban egy körülmény volt, amely az ország kulturális judaizálódásának veszélyes aspektust adott: a zsidók gyors benyomulása a középosztályba.) Különösen a budapesti zsidó középosztály magatartását bélyegzi meg „nemzetiellen”, „idegen” és „provokatív” jelzőkkel: „It was

⁵ Az 1920. évi február 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés. Napló IV. (továbbiakban: Napló).

⁶ *Prohászka Ottokár: The Jewish question in Hungary.* Haguc, 1920.

particularly Budapest that Jews . . . could show themselves in true unnational, alian and provocativ.” (Különösen Budapesten mutatnak a zsidók olyasmit, amely valóban nemzetietlen, idegen és provokatív.) — A liberalizmus játszotta az országot a zsidók kezére — ez a sommázott megállapítás, hozzáfűzhetjük nem újszerű, hiszen a századvégi konzervatív irányzat megerősödésével ez a vélemény állandó jelszavává vált. Nem újszerű tehát az a vád sem, hogy az 1918/19-es forradalmat ők csinálták. A védekezés a nemzeti kultúra érdekében szabályozást igényel: „Hungary too has a good right to emphasize her own national individuality and to check all that is foreign to her, not by pogroms, nor by violence, but by constitutional methodes sanctioned by legislature.” (Magyarországnak joga van kiemelni saját nemzeti jellegét és visszaszorítani mindazt, ami idegen tőle, nem pogrommal, sértésekkel, hanem alkotmányos módon szankcionalizált törvényhozással.)

Kmoskó Mihály — a hittudományi kar dékánja —, aki a numerus clausus egyetemi előkészítésében vezető szerepet játszott, a törvényjavaslat nemzetgyűlési tárgyalásának idején újra a politika porondjára lépett. Az ébredő magyarok lapjában szélsőséges antiszemita kirohanásaiban a zsidóságot évszázados világhatalmi törekvésekkel vádolta. — A jogtörténeti vizsgálódás szempontjából azonban a jogegyenlőség maradéktalan elítélése s a középkori diszkrimináció visszaállításának igénye érdemel figyelmet: „A francia forradalom óta a zsidóság a keresztény Európa nyakára ült. A liberalizmus szentesítette a szabad verseny elvét, amely a gyakorlatban a munkásság leigázását és kifosztását eredményezte. A dolgok rendes menete mellett a liberalizmus túlzásait erős visszahatásnak kellett volna követni, amely a zsidóságot újra a ghettóba rekesztette volna.”⁷

A numerus clausus törvény nemzetgyűlési története szempontjából, mind politika-, mind jogtörténetileg az egyik legjelentősebb mozzanatnak Budaváry László képviselő 1920. július 28-án benyújtott indítványát tekinthetjük. Úgy véljük, nem tévedünk, hogy ez az első olyan javaslat, amely a hazai törvényhozásban a zsidók jogi helyzetét nemcsak antiliberális korlátozás alá kívánja vonni — miként azt a numerus clausus törvénye tette —, hanem amelyhez csak a nyílt fasizmus éveiben elfogadott „zsidó törvények” jogfosztása mérhető. Az ő javaslatában ugyanis a jogfosztás a tulajdonjog, a hivatalviselés és a hivatásbeli korlátozásra éppen úgy, mint a politikai jogok gyakorlatára kiterjedt.⁸ Ez a javaslat, amelynek szerzője az ébredők egyik „illusztris” képviselője, adta azt az egyébként történetietlen felfogás kialakítására szolgáló lehetőséget, hogy az első és második zsidótörvény előkészítése során az első nemzetgyűlés jogalkotására mint elődre hivatkozhasanak. Nagyatádi Szabó István — közlelmezésügyi miniszter, a kiscgazdapárt vezető alakja — indítványozta a Budaváry által benyújtott javaslat kinyomtatását és vitára bocsátását — bár azzal, mint mondta — „igen sok tekintetben nem értek egyet”. A támogató javaslat indokául pedig oly magyarázatot adott, amely az első nemzetgyűlés töténetének egyik érdekes előkészítő mozzanatát fedi fel. „Úgy tudom, hogy a nemzetgyűlési választások alatt is mindenhol beigértetett az, hogy a zsidókérdést intézményesen oldjuk meg.”⁹ — E

⁷ *Kmoskó Mihály*: *Messiások*. Hazánk, 1920. július 25.

⁸ OL. K. 2. 596. A. XVI. 1. 1920—1944. A képviselőházban előterjesztett indítványok. Indítvány a magyarországi zsidókérdés intézményes sürgős megoldása tárgyában.

⁹ *Napló* IV. 289.

megjegyzés is jól mutatja, hogy 1920 kora tavaszán a hivatalos körök által irányítottan erős antiszemita propaganda folyt az egész országban. Budaváry javaslatát a numerus clausus törvény nemzetgyűlési vitája szempontjából azért is érdemes figyelemmel kísérnünk, mert annak állandó napirenden tartása véleményünk szerint nagymértékben befolyásolta a törvény tárgyalási módját, hogy ti. az egy „zsidókról szóló törvénnyé” váljék. Az ébredők sajtója a javaslat sorsát az érdeklődés középpontjában tartotta. Aligha lehet véletlen, hogy a Hazánk c. lap ugyanazon számában, melyben Budaváry javaslatának nemzetgyűlési tárgyalásáról számolnak be, közlik József főhercegnek az ébredőkhöz írt lelkesítő levelét is.¹⁰ — A nemzetgyűlés története szempontjából is jelentős mozzanat, hogy közel egy hónappal a numerus clausus törvény tárgyalását megelőzően, az ébredők sajtója uszít az olyan képviselők ellen, akik a szélsőségesen jogfosztó javaslat ellen léptek fel.¹¹ Budaváry javaslatával egy időben, a zsidók egyetemi tanulmányait korlátozó pontját propagálva, a numerus clausus törvényjavaslat „értékelésének” folyamata is figyelemmel kísérhető az ébredők sajtójában.¹²

A Nemzetgyűlés Pénzügyi és Közoktatásügyi Bizottságának együttes jelentése 1920. augusztus 9-én készült el.¹³ Előadója Vass József volt. A bizottság a minisztérium által elkészített szövegen terjedelemben csekély, jelentőségében azonban nagy változtatást tett. A törvényjavaslat eredeti formájában az egyetemek túlzásfoltóságára való hivatkozással és a szellemi proletariátus termelése elleni védekezés jegyében kívánja megszabni az egyetemi felvételi keretszámokat, elismerve a jogfenntartók jogait. A javaslat szerint a felvételi keretszámokat az egyetemek, illetve a karok javaslata alapján a miniszter állapítja meg, míg a felvétel kérdésében „a beiratkozási engedély végérvényes megadása vagy megtagadása jogát az illetékes kar tanárainak (műegyetemen a tanácsnak) teljes ülésére kívánja bízni”. — A lényeges változás, amelyet a bizottságok a javaslatban tettek, politikai jelentőségű volt. Miként a jelentés mondja: „A bizottságok világosan ki óhajtván mondani, hogy egyetemeinken és főiskoláinkon nemzethűség és erkölcsi szempontból megbízhatatlan elemek helyet ne találjanak, tisztelttel javasoljuk, hogy a 89. sz. törvényjavaslat I. § (1) bekezdésében a harmadik sorban a »csak« szó után e szavaknak »annyi hallgató iratkozhatnak be« törlésével a következő szövegrész illesztessék be: »oly egyének iratkozhatnak be, akik nemzethűség és erkölcsi tekintetben feltétlenül megbízhatók és csak oly számban.«” E változtatással az egyetemi felvétel során, amelynek módjáról a törvény végrehajtási rendelete volt hivatott rendelkezni, egy lényeges szempont kikerült az egyetemek döntési köréből: a jelölt politikai múltjának önkéntes vagy önkényes elbírálása, az a gyakorlat, amelyre az 1919-es tanév őszi szemesztere adott példát, hogy az igazoló bizottságok (valójában a karhatalmisták) teljesen saját belátásuk szerint javasoltak felvételre, illetőleg zártak ki jelentkezőket a felvétel lehetőségéből. Megjegyzendő,

¹⁰ Hazánk, 1920. augusztus 15. Tíz pontozat a zsidókról. Budaváry újpesti képviselő „tálalta fel a hideget és meleget egyaránt fűvő óvatosok elé a forrókását”.

¹¹ Hazánk, 1920. augusztus 29. Nehéz órákban.

¹² Hazánk, 1920. augusztus 8. Riadó szózat a magyarsághoz (vezércikk). Hazánk, 1920. augusztus 1. Rácz Lajos: A numerus clausus előtt. Hazánk, 1920. augusztus 15. Hozzászólás dr. Rácz Lajos sárospataki főiskolai igazgató tanár cikkéhez. Bartha Ferenc nyug. ref. egyh. tisztviselő által.

¹³ OL. K. 2. Képviselőházi ált. iratok. 552. A. XIV. 6. 1920—1922.

hogya a törvényjavaslatnak a bizottság által tett e kiegészítése a numerus clausus törvényt módosító 1928-as törvényben is benn maradt, s így az ellenforradalmi korszakban mindvégig a felvételt meghatározó egyik tényező volt. A minisztérium e politikai szűrőt tehát kézben kívánta tartani az egész korszakban.

A numerus clausus törvény tervezetét Haller István miniszter 1920. szeptember 2-án terjesztette a nemzetgyűlés elé. Haller 1926-ban publikált könyvében¹⁴ részletesen foglalkozik a törvény megalkotásának körülményeivel, s az inkriminált kiegészítés — a 3. §-hoz fűzött toldat — szerzőségét elhárítja magától. A miniszteri exposé vizsgálata arról győz meg, hogy a *miniszter nem kívánta a diszkrimináció törvényi megfogalmazását*, ugyanakkor az indítvány megfogalmazásához és elfogadásához szükséges politikai atmoszféra megteremtésében jelentős szerepet vállalt. A törvény célkitűzéséről szólva az egyetemek — különösen a budapesti — túlzásfokosságából indult ki, reális volt továbbá az egyes értelmiségi pályák túlzásfokosságáról kialakított kép is. A vidéki egyetemek fejlesztésének programja azonban nem szükségszerűen járt volna együtt a diszkrimináció meghirdetésével. Haller politikai pályája és az ellenforradalmi rendszer kultúrprogramja azonban természetessé teszi, hogy a miniszter az egyetemi felvételt rendező törvény betervezésekor általános kultúrpolitikai programot is megfogalmazzon. Megjegyzendő, hogy ekkorra már politikai közhelyé vált ez a program. Az 1918/19-es forradalmak szellemi bázisát elítélő megfogalmazás mutatja, hogy milyen alapon kívánt „osztálybékét” szolgáló kultúrpolitikát megteremteni. „Várnánk először is tudósokat, de nem Piklereket és nem Jászikat, nem Alexandereket, nem olyan tudósok kellene nekünk, akik a szociológiából közvetítenek . . . , hanem közvetítik, ami a különféle foglalkozású társadalmi osztályok összeegyeztetésére, az ellentétes érdekek kiegyenlítésére, vagyis a társadalmi békének a megteremtésére volna alkalmas.” Az idegennek bélyegzett kultúra értékeinek közvetítéséről, a radikálisok politikai programjáról, illetve a Nyugat irodalmi tevékenységéről szólva, a szorosabban vett témától kissé messzire sodródott a miniszter. Kultúrtörténetileg azonban érdekes s jellemző a konzervatív Haller és a szélsőségesen román nacionalista Goga szellemi találkozása. Gogát idézi, de a saját véleményét mondja: „A fertőzési központ Budapest, a szemita nemzeti kultúrának hatalmas empórium.” A törvény fő célkitűzéseként a miniszter ismét a szellemi proletáriátussal szembeni védekezést jelölte meg. A törvény társadalmi rendeltetése felől nem hagy kétséget, s az ellenforradalmi rendszer kultúrpolitikájának alapelveit halljuk ismét: „A társadalmi rend érdekében a szellemi és fizikai munka között megállapítandó helyes arány érdekében gondoskodnunk kell arról, hogy az a szellemi proletáriátus, amely már megvan, amely a megszállás következtében hatalmasan megduzzadt és duzzadna tovább, ha az egyetemen gátat nem vetnének eléje.” A törvényjavaslat nemzetgyűlési sorsa szempontjából, valamint Haller eredeti intenciójának bizonyítására idézzük az exposénak 'azokat a sorait is, amelyekből egyértelműen kitűnik, hogy a miniszter nem kívánt diszkriminációs törvényi megfogalmazást. Az volt az elképzelése, hogy a karokra, illetve a felvételi bizottságokra bizza a törvény intenciójának — s természetesen a minisztérium akaratának — végre-

¹⁴ Haller István: *Harc a numerus clausus körül*. A szerző kiadása. Bp., 1926.

hajtását. A budapesti egyetem új tisztikara erre a feladatra alkalmas is volt.¹⁵ A miniszter szerint: „*A javaslatba nincs bevéve sem faji, sem felekezeti szempont, szerintem ez felesleges is, mert én nem kötném meg a válogatást végző tanári karnak a kezét semmiféle irányban. Övé a felelősség, kell tehát, hogy teljesen szabadon mérlegelhesse azokat a szempontokat, amelyek szükségesek ahhoz, hogy olyan intelligenciát neveljünk, amely a magyar nemzetnek támogatója és vezetője lesz.*” — Felmerül a kérdés, hogy a miniszteri indoklással megerősített eredeti formában — tehát a diszkriminatív megkötés hiányában — elérte volna-e célját a törvény? A törvény végrehajtása mutatja, hogy a karok felvételi gyakorlatát a dékánok, illetve a kari tanácsok nagymértékben befolyásolták, tehát a kívánt cél elérhető lett volna. Az egyetemeken folyó belső küzdelmek és előzetes állásfoglalások azt mutatják, hogy a numerus clausust igényelték, a diszkriminatív szakasról azonban nem alakult ki egységes álláspont. Az egyetemi állásfoglalások csupán azt vetették fel, hogy a férfiakra nézve az 1848-as, illetve 1883-as törvényi szabályozás után, a nőkre nézve pedig az 1918-as miniszteri szabályozás után helye van az egyetemi belső megszorításoknak. A fővárosi incidensek s különösen az egyetemi ifjúság „igazoltatási eljárásai” után azonban *kívánatosnak tűnt a jogszabályi rendezés a felvétel módját illetően.* A miniszter előtt egyértelműen világos volt, hogy a numerus clausus szakítás a liberális tanszabadság koncepciójával a diszkriminatív szakasz beiktatása nélkül is. *A szakértők megnyilatkozásaihoz kitűnően a szellemi rátermettség vizsgálata volt kívánatos,* ahogyan azt a nők egyetemi felvételét rendező jogszabályok már előzőleg előírásokban tartalmazták. A kérdés az lehetett, hogy zárt szám esetén milyen kizáró és milyen jogositó feltételeket állapítsanak meg. Abból a megfogalmazásból, amelyet a liberális tanszabadságot korlátozó törvény indoklására a miniszter előadott, egyértelmű volt, hogy a felvételt politikai kritériumokhoz is kívánja kötni a szellemi proletariátussal szembeni védekezésen kívül. Ez a politikai kritérium a nemzetgyűlési bizottság már idézett kiegészítő indítványából is kitűnt. „Bizonyos az, hogy minket ebben, amit most törvénybe akarunk lefektetni senki sem előzött meg, de bizonyos az is, hogy ha valamely nemzet a világon abba a szituációba kerül, amelybe mi kerültünk itt Magyarországon, a magyar állami intézményeknek kebelén felnevelt intelligenciának egy jókora percentje arra törekedett, hogy a nemzetet nemzeti karakteréből kivetkeztesse ... akkor más nemzet is követni fog bennünket...” Témánk szempontjából a legjelentősebb rész a miniszteri expozének a zsidóságnak az értelmiségi pályákon való térhódítását, illetve egyetemi számarányát bemutató és kommentáló része. Megállapításai, amelyeket a törvénynek a zsidóság számarányát korlátozó célkitűzéséről tett, mutatják a törvény intencióit. Mindenekelőtt megállapítható, hogy Haller a zsidó hallgatók egyetemi számarányát tekintve a publicisztikából közismert tényekre hivatkozott.¹⁶ Jellemző, hogy a zsidóság számarányának korlátozását a törvényben nem kívánja kifejezésre juttatni, de a zártszám természetes velejárójának tekinti e számarány csökkenését: „Ha mi korlátozzuk az egyetemre

¹⁵ Budapesti Közlöny, 1920. július. 16. — A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium az egyetem következő tisztikarának megválasztását erősítette meg: dr. Hanuy Ferenc hittud. ny. r. tanár-rektor, dr. Wolkenberg Alajos, a hittud. kar dékánja, dr. Angyal Pál, az állam- és jogtudományi kar dékánja, dr. Kenyeres Balázs, az orvostudományi kar dékánja, dr. Haraszti Gyula, a bölcsészettudományi kar dékánja.

¹⁶ Napló V. 155.

beiratkozók számát, akkor nagyon természetes dolog, hogy igen erősen fogja érinteni a túlprodukciónak legerősebb coefficientjét, a zsidóságot is. De nem azért fogja érinteni, mert éppen a zsidóságot akarjuk kizárni, hanem érinteni fogja azért, mert ő volt, amely a legnagyobb túlprodukciónak szolgáltatta.”

A jogtörténeti vizsgálódás számára nagy jelentőségű kérdés, hogy vajon Haller tudatosan kívánt-e szakítani a liberális szellemű törvényhozással, vagy egyértelműen és kizárólagosan a forradalmak megrázkódtatása után egyedül az összeomlás által sugallt kényszerintézkedésről van szó, ahogyan azt később Bethlen a Nemzetek Szövetsége fórumán, illetve Klebelsberg miniszteri megnyilatkozásainak sorozatában publikálta. Véleményünk szerint az első nemzetgyűlés összetétele is azt mutatja, hogy az ellenforradalmi rendszer első évének zártával még nem konszolidálódott annyira a politikai helyzet Magyarországon, hogy a liberális intézmények finomultabb korlátozásával nyerjen utat az erősödő etatizmus — ahogyan azt majd a húszas évek végén a liberálisok sajtóorgánumaikban egyértelműen állapítják meg. Deák és Eötvös, Wlassics és Szilágyi jogalkotásának tagadására — amely a törvényjavaslat tárgyalása során egyik fő motívummá vált — azonban kétségtelenül a miniszter adta az indítékot. „Ezt a történelmet eddig a liberalizmus szelleme hatotta át. A liberalizmus szelleme a numerus claususról szóló törvényjavaslattal megszűnik. Igenis a liberalizmusnak az a szelleme, amely Magyarországon volt, megszűnt. Nálunk Magyarországon megszűnt és napja a külföldön is leáldozóban van. Ne méltóztassanak hivatkozni Deák Ferencre, Szilágyi Dezsőre, Eötvös Józsefre és a többiekre. Én meg vagyok győződve, hogy ezek a nagy magyar hazafiak sokkal jobban szerették a magyarságot, mint a liberalizmust és meg vagyok győződve róla, hogy ha ők előre látták volna, hogy a liberalizmus, amelyet ők kezdeményeztek, később elferdítettek, valóságából kiforgattak, eltorzítottak, hivatlanul kisajátítottak, a magyar nemzetet a nemzetietlenségnek milyen stációjához fogja vezetni, az anyagi és erkölcsi fejlődésnek milyen kálváriájához fogja vinni, nem indultak volna meg ezen az úton.” Az összeomlás által okozott katasztrofális állapotokon túlmenően Haller politikai karakterében jelentős mértékű kiábrándultságból fakadó cinizmus kellett ahhoz, hogy a nemzetgyűlés plenáris ülésén a kultuszminiszteri pozícióban nyíltan vállalja a reakcionárius, antihumánus jelzöt: „Nekünk nem kell vállveregetés, mi nem ijedünk meg, ha valaki előjön a régi frázisokkal, amelyek segítségével mindent ki lehet vetkeztetni valójából. Nekünk hiába mondják, hogy inhumánusok, reakcionáriusok vagyunk, nem vagyunk világpolgárok. Ezek a frázisok reánk nem hatnak többé. A világegés óriási tüzenél elhamvasztották a magyar nemzet legjobb értékeit.”¹⁷

A törvény nemzetgyűlési tárgyalásának első napjaiban került sor Drózdny képviselőnek a középiskolai felvételi vizsgák tárgyában benyújtott interpellációjára és az arra adott miniszteri válaszra. A minisztérium rendeletileg az 1920/21. tanévre szólóan vizsgát írt elő a középiskolába jelentkezők létszámának csökkentése érdekében. Elrendelte, hogy minden tanuló, aki az elemi iskola negyedik osztályát elvégezte és a törvényes kort elérte, *a gimnázium vagy reáliskola, illetve leányközépiskola első osztályába csak felvételi vizsga után* léphet. A rendelet célja, hogy „a szellemi pályáról a praktikus élethivatások felé terelje” azokat, akik az uralkodó osztályok

¹⁷ Napló V. 158.

szellemi monopóliumát, illetőleg a meghirdetett új kultúrkonceptiót veszélyeztették. A korlátozás — Drózdý interpellációjából, valamint a témával foglalkozó sajtótermékekből kitűnően — a zsidókat és a leányokat érintette elsősorban. A rendelet jól mutatja, hogy még Klebelsberg kultuszminisztersége előtt új koncepció született a középiskolák funkcióját illetően, s Klebelsbergre csak e kultúrkonceptió színvonalas végrehajtása várt. Kialakult az az egyébként sok realitást tartalmazó nézet, hogy a polgári és szakiskolai képzéssel az egyetemi képzésen kívül is elérhető az ifjúságnak szellemi pályákra terelése. Más kérdés, hogy majd éppen Klebelsberg ösztöndíjtörvényéből fog az kitűnni, hogy erre a középszintű szakmai vezetést biztosító irányba a középrétegek iparos és kereskedő sarjait, valamint a feltörekvő paraszti és munkás elemeket kívánták terelni. Heller az interpellációra adott válaszában elhárította azt a vádat, hogy a rendeletnek faji, illetve nemi diszkriminatív jellege lett volna, illetve, hogy annak végrehajtása során a felvételeknél diszkrimináció történt volna, az általa közölt számadatok azonban mutatják, hogy a szelekció olyan mértékű volt, hogy azt joggal tekinthette a miniszter az egyetemi numerus clausus főpróbájának.¹⁸

A numerus clausus törvény diszkriminatív intézkedésének megfogalmazásában szerepet játszott az a tény, hogy 1920. július 13-án Londonban nemzetközi zionista konferencia zajlott le, és a konferencia állást foglalt a zsidó nemzeti állam megszületése mellett.¹⁹ A szélsőséges antiszemita irányzatnak, az ébredőknek, ez kapóra jött olyan következtetés levonására, amely egyébként a nemzetgyűlési tárgyalás legszélsősége-sebb megnyilatkozásának tekinthető, hogy „a numerus clausus, ha nem is bevallott célja . . . , azt kell hogy eredményezze, hogy a zsidók innen kivándoroljanak”.²⁰

A nemzetgyűlési vita szenvedélyes felszólalásai kötetnyi terjedelműek. Nem lehet célunk egyes hozzászólások idézése. A törvényjavaslat mellett és ellen felszólalók érveinek összegzésére törekedhetünk csupán, s csak a politikailag jelentős személyiségek nyilatkozatait kívánjuk név szerint kiemelni. — A törvényjavaslatból pedig a 3. § toldatának — a diszkriminatív rendelkezésnek — megemlékezéssel kívánunk részletesebben foglalkozni. Ezenkívül csupán a nők egyetemi tanulmányaival foglalkozó megnyilatkozásokat és a keresztény szocialista irányú kétségkívül legtiszteletreméltóbb alakjának, Giesswein Sándornak diákszociális intézkedéseket sürgető megnyilatkozásait idézzük. Ez utóbbi ugyanis jelentős nemcsak Giesswein politikai pályaképe, hanem Klebelsberg 1927-ben kiadott ösztöndíjtörvényének értékelése szempontjából is.

A törvényjavaslat nemzetgyűlési vitájának menetét befolyásolta, hogy a 3. §-hoz fűzött toldat javaslatát Bernolák Nándor a vita első szakaszában terjesztette elő, s ezáltal a törvényjavaslat intencióját, illetve az egyetem túlzásfokosságáról való vitát mintegy háttérbe szorítva, elsődlegesen a törvénynek a vallási jogegyenlőséget korlátozó jellegét toltá előtérbe. A javaslatot aláíró 75 képviselő között elsősorban

¹⁸ VKM 104.403/V. 1920. sz. rend. Adatok a középiskolai felvételi vizsgákról. Napló V. 205. Gimnáziumokban és reáliskolákban az 1919/20-as tanévben felvettek 1664 elsőosztályos hallgatót. Ebből keresztény 970 (58%), zsidó 694 (41,2%), az 1920/21-es tanévre felvételi vizsga alapján felvettek 1301 hallgatót, ebből keresztény 884 — 68%, zsidó 417 (32%) — vagyis a zsidók kb. 10%-os csökkenést mutatnak.

¹⁹ Egyetértés, 1920. szeptember 3.

²⁰ Dáner Béla képviselő felszólalása. Napló V. 432.

olvashatjuk Bernolák mellett Prohászka aláírását. A kiegészítés szerint, melyet a nemzetgyűlés hosszú vita után fogadott el, „az erkölcsi megbízhatóság követelményei mellett egyfelől a felvételt kérő szellemi képességeire, másfelől arra is figyelemmel kell lenni, hogy az ország területén lakó egyes népfajokhoz és nemzetiségekhez tartozó ifjak arányszáma a hallgatók között lehetőleg elérje az illető népfaj vagy nemzetiség országos arányszámát, de legalább kitegye annak kilenczted részét”.²¹ — A törvényjavaslat mellett felszólalók közül Bernolák Nándor, Prohászka Ottokár, Milotay István és Gömbös Gyula megnyilatkozásai alapján szinte teljes összetettségében és élességében tárul fel előttünk a magyar kultúrpolitikai jogalkotás témájához fűződött, de annál átfogóbb jelentőségű program, amelyet a jobboldal fogalmazott meg. Bernolák a törvény vitájában — igen lényeglátóan — a polgári radikális és a nemzeti irány ütközését érzékeli. Történetiségében a radikális irányzat jelentős dátumához az 1907-es pécsi szabadoktatási kongresszushoz tekint vissza. Találónan idézi fel Prohászka Ottokár és a mögötte álló konzervatív katolikusok és keresztény modernista erők — magát is odaszámítva — küzdelmét a polgári radikálisok ellen. Kik is voltak akkor a progresszió vezetői? „Ott voltak Pikler vezetése mellett Jászi, Kunfi, Szende és Rónai és mások . . . részben olyanok, akiknek igen nagy szerep jutott a Károlyi-forradalomban, akik népbiztosok és általában a felforgatás legerősebb eszközei voltak, majdnem kivétel nélkül zsidók.” — A polgári radikális mozgalom mögött a zsidók intellektualizmusát, utilitarisztikus szemléletét szembeállítja a tradicionalizmussal, a Szekfü által ekkor már tudományosan is megfogalmazott „hagyományos értékrenddel”. „A zsidóság egyik alapvető tulajdonsága, mely részben ereje is, az a túlzott intellektualizmus, amely az érzelmi, kegyeleti szempontokat sokkal inkább háttérbe szorítja és előtérbe inkább az utilitarisztikus szempontokat helyezi.” — Megjegyzendő, hogy Bernolák nemzetgyűlési beszédében a hivatalos kultúrpolitikai elképzelések előrevetítése is látható. Jól érzékelhető, hogy ő Prohászka Ottokárral együtt a hivatalos kultúrpolitika formálói közé tartozik. Így mindenekelőtt a köztisztviselők gyermekeinek itt meghirdetett anyagi pártfogásának programjára gondolhatunk, amelynek törvényi szintű megfogalmazása Klebelsberg már hivatkozott 1927-es törvényének tárgya lesz. Az egyetemi ifjúság jobboldali szervezeteinek túlhajtott követeléseit, hogy az egyetemi felvételek felett továbbra is az ifjúsági szervezetek döntő befolyást gyakoroljanak, az egyetemi körből jövő Bernolák (jogászprofesszor) elveti. Az egyetlen ekkor konstruktív gondolat egyébként, amelyet a törvényjavaslathoz fűz, éppen a túlhajtott ifjúsági aktivitás megfékezése: „Az egyetemre való felvételnél magának az egyetemi ifjúságnak semmi szerep ne jusson . . . , nem tartom helyesnek, hogy ez az ifjúság a maga szenvedélyességét, indulatait e kényes kérdésbe belevigye.”²²

Milotay István felszólalásában benne van a magyar középosztály védelmében az általa fémjelzett irány zsidó értelmiséggel szembeni hivatalos programja, amely teljes kifejtéséhez az ellenforradalmi rendszer későbbi éveiben, a Gömbös-kormányzat idején, illetve a harmincas évek végén jut. A liberális kormányzat bírálatát ő fogalmazza meg talán a leghatározottabban: „Az állami törvényhozási és kormányzati elnőzés következtében is hogyan nőtt fel és uralkodott el az a hatalmas zsidó

²¹ OL. K. 2. Képviselőházi ált. iratok. 552. A. XIV. 6. 1920–1922., valamint Napló V. 184.

²² Napló V. 187–188.

értelmiség, amelyről itt a vita szónokai olyan megdöbbenő statisztikai adatokat hoztak fel.”²³ Amit Bernolák mint egyetemi tanár nem tett meg, megtette Prohászka mint egyházi vezető: az egyetemi ifjúság terrorista fellépését védelmébe vette: „Ha az ifjúság vétkezett is, ha elvetette is a sulykot, nem is védjük ebben, de vállaljuk vele a közösséget, a nemes nagy nemzeti érdek kiküzdésében — a numerus clausus törvény célja nem valami Deus ex machina, még az eszmék világában sem, hanem ez a numerus clausus egy nagy nemzeti érdeket hangsúlyoz, biztosítani akarja a magyar középosztály számára a kenyeret.” — A „destruktív irányokkal” szembeni harc ahhoz a történet szemlélethez vezet, amelyet Szekfü ugyanebben az évben a „Három nemzedék”-ben fogalmaz meg, s ezzel összefüggésben a Prohászka által idézett sor Goethétől a magyar dzsentri hanyatlásának képére igen találó: — „Weh dir’ daß du ein Enkel bist” — „jaj neked, hogy te már csak unoka vagy”. Az öregapa még úr, a fiú már félig úr, az unoka már csak lerongyolódott egzisztencia, „majdnem azt mondhatnám proletár, aki a megyeházán, minisztériumban, hivatalokban kereste védelmét és oltalmát”. A kiütkeresés, illetve a társadalmi értékelés a folyamatok okairól már élesen szembeállítja a keresztényszocialista nézettel, amelyben ekkor már, miként Giessweint idézve majd láthatjuk, az alsóbb társadalmi rétegek emelkedésének igénye, egyáltalán a társadalmi nyitottság gondolata jelenik meg. Ezzel szemben Prohászka konzervatív, de a helyzetet jól felmérő társadalomképe: „A mi problémánk nem abban áll, hogy ennek a gentrynek a helyét nem foglalta el a magyar parasztságból felszivódott magyar középosztály. Az természetesen óriási hiba és óriási hiány, hanem azt a zsidóság foglalta el, a zsidóság, amely hatalmas gazdasági érdekeivel, agilis, aktualitásokra beállított intelligenciájával, nagy szorgalmával rá volt arra képesítve.” Ez az osztályszemlélet és ez a kultúrpolitika a művészeti progresszió egy jelentős szárnyának elítéléséhez vezet. Eszmeiségének bemutatására idézzük fel irodalomtörténeti megközelítésű fejtegetéseit: „A zsidó nép génusza szerte a világon önálló irodalmat teremtett, önálló zsidó művészetet.” A „zsidó művészet” Prohászkanál és az egész konzervatív iránynál, azonosul a forradalmak igenlését jelentő művészet elítélésével. „Amint Heine lekicsinyel mindent, ami német, úgy Ady lekicsinyel mindent, ami magyar. Ahogy Heine a kereszténységet csakis karikatúrában tudja meglátni, úgy Ady Endre a mi magyar tradícionkat és a mi nagy érdekeinket valamiképp hamis látószög alatt tartja. És ezt felhozom példaképpül, hogy a zsidóság szelleme miképpen járja át azt és miképpen hamisítja meg a magyar érzést.” — A numerus clausust ily módon mint a „faji önvédelem” törvényét fogja fel.²⁴ Megjegyzendő azonban, hogy Prohászkanál a „faj” korántsem jelenik meg abban a megfogalmazásban, amely a harmincas évek rasszizmusával jelentkezett. Inkább az etnikum kifejezés pótlásaként használja, miként az a magyar publicisztikában a húszas évek végéig általános volt.

A numerus clausus törvény nemzetgyűlési vitájának utolsó napjaiban került sor Gömbös Gyula felszólalására. Úgy véljük, az ő megnyilatkozásai adják a további lehetőséget arra, hogy a nyílt fasizmus „zsidó törvényei” a numerus clausus törvényben elődjüket ismerjék fel. A nemzetgyűlés liberális szárnya, különösen az Ugron

²³ Napló V. 393—394.

²⁴ Napló V. 344—351.

által nyilvánított, később idézendő vélemény, a numerus clausus ellenzése, a fajvédő tábor vezéralakját szélsőséges nyilatkozatra készíti. A harmincas évek zsidó politikájának prologját olvashatjuk a napló lapjain. Az 1920. szeptember 17-én a liberális lapokban megjelenő cikkekre reflektálva, amelyek a numerus clausus diszkriminatív rendelkezéseit elítélik, Gömbös kifejezett fajvédő célzatot tulajdonított a numerus claususnak. „A Ház asztalán fekvő törvényjavaslat határozottan fajvédelmi szempontból bírálendő el és ebben a momentumban természetesen zsidóellenes is tendenciája. Nyíltan megmondjuk tehát t. Nemzetgyűlés, mint ahogyan megmondták a kormányzópartok és majdnem az összes felszólalók, hogy itt zsidókérdésről, a zsidókérdés intézményes megoldásáról van szó.” Nem hiányozhat a két fő argumentum a liberalizmussal szemben, hogy mert az „narkózisba hozta a nemzetet” és a hatalmat „a zsidó kezekbe játszotta” — a másik ebből folyó alaptalan állítás: „A magyarországi kommunista uralom, valamint az oroszországi bolsevik irányzatot segítő magyar tiszt kar 95%-a volt zsidó.”²⁵

A numerus clausus ellenzői közül a liberális párthoz tartozó Sándor Pál, Rupert Dezső és Pető Sándor, különösen pedig a témát átfogóan elemző Ugron Gábor felszólalásai mutatják, melyek azok az érvek, amelyekkel az ellenzék a nemzetgyűlésben fellépett. Sándor Pál felszólalása lehetőséget adott arra, hogy a zsidókonceptió kérdése, illetve az egyházpolitikai törvények kapcsán a néppárt születésének folyamata is mint történeti előzmény szóba kerüljön. Ő veti fel továbbá legélesebb formában azt a kérdést, hogy külön nemzetiségként tekinthető-e a zsidóság, természetesen az adott korban és hazánkban. Miként a törvény későbbi sorsa, különösen pedig a megváltoztatása körüli viták 1926—1927-ben jól mutatták, hogy a törvényhozás oly fogalmat használt 1920-ban, amely a magyar politikai irodalomban, de a külföldi tudományos irodalomban sem volt tisztázott. Sándor Pál a magyarországi Izraelita Egyház hivatalos álláspontját képviselte akkor, amikor kijelentette: „a zsidókat az ezeréves Magyarországon még sohasem állították oda nemzetnek vagy nemzetiségnek”. A jog történetéből merített érvek meggyőzőek voltak, s a későbbi években, a bethleni konszolidáció idején a törvény diszkriminatív rendelkezésének törlése körüli viták ugyanezekre az érvekre hivatkoznak. E szerint 1867-ben törvény biztosította, hogy az ország izraelita lakossága a keresztény lakosokkal „minden polgári és politikai jog gyakorlásában egyaránt jogosítottnak nyilváníttatik”. Az 1868. 44. tc. (a nemzetiségekről) a zsidókat nem is említi, tehát nem állt szándékában a zsidóságot mint nemzetiséget megjelölni. Az 1895. évi 42. tc. pedig, az izraelita vallást recipiálta a hazai bevett felekezetek sorába. Az 1895. évi egyházpolitikai törvények kapcsán sem merült fel az a nézet, amely a zsidóságot nemzetiségként kívánta volna tekinteni. A zsidók a világháború utáni üldözés közepette is kinyilvánították ragaszkodásukat magyar állampolgárságukhoz. Logikus érvként hangzik, hogy jogkorlátozásokkal nem érhető el a középosztály felemelése, magának a keresztény középosztálynak átnevelésére van szükség, de nem a „patologikus alkatú demagógia” irányába, mint amely a törvényjavaslatból nyilvánul meg, hanem „a magunk hibáira kell tekintettel lennünk . . . , ugyanazokat a szabad pályákat, az ipart és a kereskedelmet kell favorizálnunk”. Megjósolja Sándor Pál képviselő a törvény

²⁵ Napló V. 370—373.

szociálpolitikai következményeit is, hogy ti. a zsidóságnak a lateiner pályákról való kirekesztése tovább erősíti részvételüket az ipari és kereskedelmi pályákon.²⁶

A törvényjavaslat politikailag legerősebb és érvelésében is legmeggyőzőbb ellenzője Ugron Gábor volt. Felszólalását a szabadságjogok védelme s ugyanakkor a századvégi magyar liberalizmus kritikája jellemezte. A liberalizmus, amelyről Prohászka Ottokár elítélően beszélt ugyan, „ma már régen kiélte magát. De melyik liberalizmus? Amely szerint mindenki a maga tudása, ereje és ravaszsága szerint érvényesül . . . Ebből a liberalizmusból igen erős eltolódás van már nem abba az irányba, amelyet Prohászka Ottokár . . . megmutatott, hanem inkább . . . az ún. felvilágosodott, humanitárius, emberséges liberalizmusnak irányában, amelyet ma demokráciának neveznek”. A szabadságjogok nem mondanak ellent ennek a folyamatnak. „Megtörtént az eltolódás . . . a demokrácia és szociális politika felé . . . De ez azért nem jelentheti azt, hogy feladjuk azokat a nagy szabadságjogokat, amelyekt Prohászka Ottokár képviselő úr szerint is kitermelt magából a liberalizmus.” Ugron mint a 48-as függetlenségi párt hagyományainak őrzője, elítéli a „destrukciót”, s mintegy dicsekedve mondja: „Én voltam az, mint belügyminiszter, aki erre rájöttem [hogy ti. az egyetemi ifjúság megmételvezője a Galilei-kör — Sz. K.], én voltam az, aki azt a kört bezárattam, annak vezetőjét letartóztattam . . .” Az egyetemi felvételi vizsgát, valamint a nemzeti megbízhatóság, a hazafiasság, kifogástalan jellem, erkölcsös felfogás, jó magaviselet és megfelelő tudományos előképzettség igazolását szükségesnek tartja, de a vallási diszkriminációt nem. Ugron felszólalása veti fel az ellenforradalmi rendszer első évének legerősebb hangú és egyben általános kritikáját. A numerus clausus törvény vitája során tiltakozik a kivételes intézkedésekről szóló törvény gyakori alkalmazása ellen is — mivel azt az eredeti intención túlmenően kiterjesztették. A szabadságjogok állandó megsértését rója fel a kormánynak: „Én igen szomorúnak tartom azt, hogy itt a nemzetgyűlésen, kivált a legutóbbi időben úgyszólván állandóan nap-nap után egy-egy szabadságjog megszorítása miatt kell szót emelni . . . az egyik nap erről az oldalról hallok súlyos támadásokat, mert a bírói függetlenséget látják megsértve, a másik oldalról a sajtószabadság kérdése miatt intéznek támadásokat.” Csak az összes szabadságjog biztosításával tartja lehetségesnek a közrend megvédését. A legfőbb hibának — éles szemmel — a törvényhozói, végrehajtói és bírói hatalmak hatásköreinek keveredését látja, továbbá hogy „a társadalmi szervek nyúlnak be állandóan ilyen törvényes faktorok hatáskörébe” — aligha hagy kétséget afelől, milyen társadalmi szervezetekre gondol, amikor a hatalom rekonstrukcióját és konszolidációs programot igényel.²⁷

A numerus clausus törvény javaslatában és a bizottsági szövegezésben, valamint a nemzetgyűlés által elfogadott szövegben egyetlen betű sincs, amely a nők egyetemi tanulmányairól rendelkezne. Ismert azonban, hogy a törvény előtörténetében, a budapesti egyetem tanárainak és hallgatóinak akciói következtében felvételük korlátozása napirenden volt. A nemzetgyűlés jelentőségéhez képest igen visszafogottan szentelt figyelmet a nők egyetemi tanulmányainak. Csupán Ugron Gábor felszólalásának egy része leplezi le az egyetemek jogfosztó gyakorlatát, és tiltakozik ellene. Vele vitatkozva Kovács Emil képviselő fogalmazza meg a keresztény nemzeti

²⁶ Napló V. 415—419.

²⁷ Napló V. 363—364., 370.

irány konzervatív nőeszményét. A kívánatos női hivatás megrajzolása a reformkor nőemancipációs irodalmából ismert vitát idézi Karacs Teréz és vitapartnere, a kurtanemesi szemléletű Sebestyén Gábor nőeszményéről. Ugron viszont rámutat arra, hogy a tervezett intézkedés lehetővé teszi a nők kizárását az egyetemi felvételtől, pusztán a felvételi bizottságok működésének szabad kezét adva. „... ismerjük az orvosi karnak a felfogását, amely meglehetősen rideg ebben a kérdésben. Mivel most magukra az egyetemi karokra van bízva a felvétel, ismerve az orvosi kar állásfoglalását, nagyon könnyen megtörténhetik, hogy orvostanhallgatónőt egyáltalán nem fognak az egyetemre felvenni, ezt pedig helytelennek tartom. Ugyanígy fog történni más fakultásokon is, ahová a nők be vannak engedve . . . könnyen megtörténhetik, hogy a nők kizáratnak akkor, amikor jól tudjuk azt, hogy pl. Angliának legkonzervatívabb egyetemén, az oxfordi és cambridge-i egyetemeken éppen most bocsátották felső oktatásra a női hallgatókat.” Ugron megfogalmazza követelését is: „Nagyon kérem a kultuszminiszter urat, hogy a véleményem szerint nagyon is bevált elvi magaslatról, melyre Wlassics Gyula több mint két évtizeddel ezelőtt emelkedett, ne csússzék le és tegye lehetővé, hogy amilyen mértékben az országnak az orvosnőkre és tanárnőkre szüksége van, a nőknek az egyetemre való beiratkozása elé továbbra se gördítsenek akadályokat.” Ugron megfogalmazása nyitva hagyja a jogszabályi korlátozás lehetőségét, korántsem követel egyenlőséget a nők számára a főiskolai képzés terén, csupán a jogfosztás ellen tiltakozik.²⁸

Kovács Emil antifeminista megnyilatkozása, s a felszólaláskor elhangzó kiáltások, „főzőkanalat nekik” — jól mutatják a nemzetgyűlés honatyáinak kultúrszintjét. E véleményt idézni kultúrtörténeti és jogtörténeti szempontból egyaránt érdekes, egyben jobban megérteti a zsidókra vonatkozó diszkrimináció eszmei-gondolati hátterét is.

Milyen nőeszményt kíván látni Kovács Emil a jövőbe tekintve? „Majd, ha a mi magyar leányaink, asszonyaink, ha bizonyos tereken körültekintés után is, de a fonóhoz és orsóhoz visszatérnek, ki fog sülni, hogy nemcsak kenyér megszerzésében, de a ruházat megszerzésében is még visszavesszük Magyarországon azt a jó magyar nevet, amely híres volt arról, hogy olyan szöveteket, ruházatokat csinált, amelyeket a perzsaszőnyeggel vetekednek tartósságban és csináltak nizzai selymek nélkül olyan diszmagyart, amilyent még nem látott a világ. Ezért minket magyarokat ne sajnáljon senki. . .” A magyar törvényhozásban 1867 liberális törvényhozása után több mint fél évszázaddal ugyanez a képviselő az állam laikus természetének elvetése ellen szól, sőt vallási diszkriminációt fogalmaz meg, „aki nem nyugszik a keresztény valláserkölcsi alapokon, azoknak isteni és erkölcsi törvények szerint nincs egyenjogúsága egy keresztény társadalomban”.²⁹

A törvényjavaslat nemzetgyűlési tárgyalásán, noha a felszólalók állandóan hangsúlyozták a javaslat szociális jellegét, alig esett szó az értelmiségi réteg társadalmi nyíltságát biztosító egyetemi ösztöndíj-politikáról. Prohászka és elvbarátai a hivatalnok középosztály mentése érdekében éppen csak felvetették, jól tájékozottak voltak azonban, és tudták, hogy az állam anyagi alapjai nem elégségesek átfogó diákszociális tervek megvalósítására. Ez már a szanalás utáni időszakra, Klebelsberg

²⁸ Napló V. 367.

²⁹ Napló V. 452–453.

kultuskormányzatára várt, s az 1927. évi törvény rendezte is, miként később látni fogjuk, elsősorban a hivatalnoki és értelmiségi rétegek gyermekeinek egyetemi tanulmányait biztosító támogatással. Ezáltal teljessé teszi majd az értelmiségi középrétegek kasztszerű kiképződésének lehetőségét.

A numerus clausus törvény tárgyalása során a városi szegényebb rétegek és a parasztság gyermekeinek egyetemi tanulmányai érdekében Szabó Balázs sürgetett olyan ösztöndíj- és tandíjrendszert, amelynek társadalmi irányultsága az osztályellentétek kiegyenlítődése: „A magyar vezető intelligenciában való helyet foglalástól várom a most nagyon kifejlődött osztályöntudat élességének tompítását. . . . megérdemli ezt a támogatást annak a szegény villamoskalauznak, mozdonyvezetőnek, tanítónak, földművesnek, kisiparosnak és egyéb szegény jövedelmű embernek tehetséges fia is.”³⁰

A diákszociális kérdések és a numerus clausus összefüggéseit legmélyebben Giesswein Sándor tárja fel. A zsidók kikeresztelkedését ugyanakkor kifejezetten elveti, a keresztény társadalom kulturális igényességét kívánja növelni. A tehetség szerinti egyetemi felvételt és a szegényebb sorsúak tanulását segítő ösztöndíjpolitikát igényel: „Nálunk az intellektuális pályákon akárhányan voltak olyanok, akik kevésbé odavalók, míg ellenkezőleg népünknek tehetséges gyermekei nem tudtak eljutni oda.” Az érelmiség társadalmi nyitottságának igényét kifejezetten is megfogalmazta: „A középosztály kialakulásának szerves összefüggésben kell lennie az alsóbb osztályokkal.”³¹

A miniszter válasza és programadása diákszociális kérdésekben nem hagy kétséget afelől, hogy csak a keresztény középosztály gyermekeit kívánja egyetemi tanulmányai során anyagilag segíteni. Már az 1920/21. tanévre vonatkoztatva új tandíjrendeletet jelent be, mint mondja, „egy látszatra antiszociális intézkedést csináltam, szintén rendeletileg. Felemeltem a tandíjakat. Felemeltem azonban úgy, hogy a köztisztviselő gyermeke ne fizessen több tandíjat, mint fizetett eddig.” Az 1920/21-es tanévben egyetemi tanárokból álló bizottság bevonásával egyetemi segélyalap létesítését ígerte, s külön alap létesítését, „amelyből a viszonyok megváltozásával azokat a kollégiumokat fogjuk felépíteni” (ezzel a miniszter utal a későbbi nagyméretű egyetemi építkezések tervére, amelyet majd Klebelsberg valósít meg) — „ezzel, amit most teszünk, korántsem róttuk le a keresztény intelligenciával szemben tartozó kötelességünket”.³² E megjegyzés jól érzékelteti *egy átfogó egyetemi program létét már az ellenforradalmi rendszer kezdetén.*

A numerus clausus törvényjavaslata fölött a diszkriminatív kiegészítéssel együtt, 1920. szeptember 22-én szavazott a nemzetgyűlés. A változatos jelenetekben bővelkedő vita utolsó napja több meglepetést is tartogatott. Mindenekelőtt Hornyánszky Nándor képviselő indítványát, amelynek sorsa később a numerus clausus törvény utóéletében nagy jelentőségűvé vált. Az indítvány a Bernolák-féle javaslatához kiegészítést kívánt fűzni, amely a zsidók kifejezett megjelölésével mintegy értelmelte volna a szakaszban foglaltakat. Miként a vita mutatta, a felmerült kérdést, hogy ti. faj, nemzetiség vagy vallás-e a zsidóság, a liberális törvényhozás múltjának

³⁰ Napló V. 361—362.

³¹ Napló V. 388—389.

³² Napló V. 471—472.

bemutatásával a nemzetgyűlés kisebbsége — a törvényjavaslat ellenzői — azért vetette fel, hogy a Bernolák-féle indítványt elhárítsák. Egyértelműnek tekintették ugyanis, miként a fentiekben idézett többségi nézetet tükröző állásfoglalás, miniszteri exposé és a történeti előzmények egyértelművé teszik, hogy a törvényjavaslat eredeti formájában is jogegyenlőséget korlátozó lett volna. A Bernolák-féle kiegészítésről a húszas évek közepén azt állították, hogy azt már a törvényhozó testület sem kívánta a zsidóság diszkriminációjára felhasználni. — Ez a feltételezés a későbbiek ismeretében nyilvánvalóan téves. Más kérdés az, hogy — s erre Haller 1926-ban írott, már említett könyvében visszatér — a miniszter a célt nem a törvényben megfogalmazott nyílt diszkriminációval kívánta elérni. Ugyanakkor Hornyánszkyknak azt az indítványát, hogy „a zsidóknál pedig a nemzetiség arányszámát meg nem haladhatja” — vagyis az 5%-os kvótát —, nem kívánta sem a miniszter, sem a törvényhozás fixálni — e javaslatot tehát elvetette a nemzetgyűlés. — Bernolák indítványát 57 igen és 7 nem szavazattal fogadták el.³³ Tartózkodás nem volt, így feltételezhetjük, hogy a nemzetgyűlési tárgyaláson igen sokan nem vettek részt. Miként a későbbi hivatkozásokból kitűnik, a nemzetgyűlés kigazda képviselői gyakorta tartották magukat távol, s csak a számukra különösen jelentős törvényjavaslatok vitáján és szavazásokon jelentek meg. Megjegyzendő, hogy a numerus clausus törvény végrehajtásának története arról győzhet meg, hogy a kiegészítés csak felesleges bel- és külföldi vitákra vezetett, mert későbbi kiiktatása mellett is a klebelsbergi egyetempolitika a keresztény középosztály „védelmét” el tudta látni.

Ugyancsak a törvényjavaslat vitájának záróakkordjaként került sor az ellenzéki képviselők által is kulcskérdésként kezelt kérdés tisztázására, hogy ti. milyen összetételű felvételi bizottságot kíván a miniszter az egyetemeken létrehívni. Az előző tanév diákbizottságai ugyanis a zsidókkal és a nőhallgatókkal szemben gyakran a numerus nullust produkáltak. Pető Sándor kérdésére Haller azt a megnyugtató választ adta, hogy „a rendelet az igazolást a tanári kar hatáskörébe utalja”. A törvény végrehajtási rendelete valóban ezt az intézkedést tartalmazza. Döntő kérdéssé vált tehát, hogy a törvény rendelkezéseit az egyetemeken kik, milyen politikai beállítottságú tanárok alkalmazzák.

A numerus clausus törvény hosszú nemzetgyűlési tárgyalása élénk visszhangot váltott ki. Nem hiányoztak azok a cikkek — a szociáldemokrata és liberális sajtó részéről —, amelyek a tervezett rendelkezések jogfosztó jellegére és a káros nemzetközi visszhangra figyelmeztettek. Az ébredők sajtója³⁴ által felizgatott tömegdemonstrációi, különösen pedig a karhatalmista diákok befolyása alatt álló egyetemisták demonstrációi azonban lehetővé tették, hogy Haller a nemzetgyűlési vita utolsó aktusaként úgy beszélhessen: „Konstatáljuk, hogy az ország közvéleménye kívánja, óhajtja és szükségesnek tartja ezt a törvényjavaslatot, amelyet benyújtottam. A magyar nemzetnek nem lesz lúdbőrös a háta arra a gondolatra, amit Rupert képviselő vetett ide, vajon a világszolidaritás hogyan fog ellenünk megnyilatkozni . . .”

³³ Napló V. 482.

³⁴ A klerikális sajtóban a numerus clausust védő és propagáló cikkek közül a legjelentősebbek: *Prohászka Ottokár*: A numerus claususról. Új nemzedék, 1920. szeptember 17., ugyanaz a lap *Bernolák* indítványát és *Haller* nemzetgyűlési beszédét közli: 1920. szeptember 23. — a törvény végrehajtási rendelete: OL. K. 636.674. cs. 1932—36. 20—58. 123.033/1920.

A numerus clausus törvény elfogadása utáni évek megmutatták, hogy a törvény amellet, hogy teljesen feleslegesen alkalmazott jogfosztást, hiszen a magyar közép- osztály problémáit nem oldotta meg, a világeközvélemény előtt és a nemzetközi fórumokon az ország érdekeire nagyon károsan hatott.

A NUMERUS CLAUSUS TÖRVÉNY VÉGREHAJTÁSA

A budapesti orvostudományi kar nemcsak a numerus clausus törvény kibocsátásában, hanem végrehajtásának „kikényszerítésében”, sőt joggal mondhatjuk, törvényellenes végrehajtásában is döntő szerepet vállalt. Röviddel a törvény kiadása után a kar állást foglalt a törvényben fenntartott „szerzett jogok” ellen, ezzel a törvény idézett szakaszát sértette meg, ezenkívül is a törvény rendelkezéseinek szigorúan megszorító végrehajtását valósította meg. A kar 1920. szeptember 25-én tartott első rendkívüli ülésén Bársony János professzor szerint „a kifogásolható módon szerzett jogokat nem tudja tiszteletben tartani a keresztény ifjúság és nem hajlandó még 5% zsidó felvételébe sem belenyugodni a felsőbb években”. A professzor fellépésének indoka az egzisztenciaféltes, az értelmiségi „túlprodukciótól” való félelem volt, amint azt meg is fogalmazza: „Cca 850 zsidó doktor produkálódna, még kik a meglévő és városokban tömörült nagyszámú zsidó doktorral együtt ellepnének minden helyet a keresztény doktorok elől.” Ezért javasolja, a kar hozza tudomására a miniszternek, hogy a felsőbb évfolyamokon is be akarja vezetni az 5%-os felvételi korlátozást a zsidó hallgatókra. Ez a követelés a törvénynek visszaható hatályt adott volna, hiszen a már több éve bematrikulált hallgatóktól tagadta volna meg a beiratkozást. Egyébként ugyanilyen jogfosztó visszaható hatály érvényesült a kar gyakorlatában a nőhallgatók vonatkozásában is. A kar a felvételi bizottságokra hárítja a felelősséget, amikor kimondja, tőlük várja, hogy „javaslataikat” a kellő szigorral és méltányossággal fogják megtenni. A bizottságok „méltányosságát” a számadatok mindennél jobban illusztrálják. Az őszi szemeszter második rendkívüli ülésén terjesztette elő javaslatát Hoór Károly és Bársony János professzor, utóbbi mint a bizottság elnöke. Javaslatukból kitűnően a felvételre folyamodók és javasoltak között a zsidó hallgatók a következő számban, illetve százalékos arányban kerültek felvételre (4. táblázat).

4. táblázat

*A felvételre folyamodó és felvett zsidó hallgatók száma
1920-ban a budapesti egyetem orvosi karán*

Évfolyam	Felvételre folyamodott	Felvételre ajánlott	Zsidó hallgatók
I.	1261	644	30 (4,6%)
II—V.	4414	2815	215 (7,9%)
I—V.	5615	3459	245 (7,0%)

A zsidó származású hallgatók visszaszorításának ütemére enged következtetni a bizottsági jelentésnek e kitétele: „Kiderült, hogy a folyamodók 80%-a zsidó.” A felvételi bizottságok döntését a kar jóváhagyta, s ezzel szentesítette a „szerzett jogok”

felrugasát. A felvételi bizottságok működése idején az egyetem ismét — akár csak egy évvel előbb a numerus clausus „kivívása” idején — zavaró incidensek, tettelegességig fajuló provokációk színterévé vált. Az orvosi kar 1920. október 23-án tartott harmadik rendkívüli ülésén a dékán jelentést terjesztett be a „beiratkozások körüli zavargásokról”. A dékáni jelentés jól mutatja, milyen eszközöket vett igénybe az antiszemita uszítás. A hírlapi téves információkkal félrevezetett, egzisztenciájukat féltő s amúgy is a jobboldali diákszervezetek által befolyásolt diákok verekedéseket provokáltak. A rektor hiába vezényeltetett rendőrséget az egyetem folyosóira, az ifjúság feltüzelt része a rendőri letartóztatás esetére valóságos forradalommal fenyegetőzött. Október végén már publikussá vált a zsidó hallgatók számának 7%-ra történő redukálása, a tanulmányi fegyelem mégsem állt helyre. A kar december 16-án tartott rendes ülésén Jendrassik Ernő professzor joggal panaszolja: „Az ifjúságot rendre kell erőltetni, nem pedig a méltányosság folytonos hangoztatásával mintegy jóváhagyni hanyagságukat . . . Az előadások látogatottsága gyér, a szigorlatok elrettentőek.” Az ifjúsági mozgalmakat politikai ugródeszkaként felhasználó professzorok el is értették a célzást. Bársony János felszólalása nem hagy kétséget afelől, milyen politikai célok érdekében lazítják az egyetemen az oktatási fegyelmet. „. . . most nem lehet még ezt az ifjúságot rendes főiskolai hallgatóságnak tekinteni . . ., amikor még a hamu alatt parázslék a bolsevizmus . . . ezek a fiúk a hadsereg és a polgári társadalom igazán egyedül megbízható alakulatai.”

Hiába kéri a rendzavaró elemek felelősségre vonását Vámosy Zoltán professzor, védelmezőjük ismét Bársony János, aki még a fehér hadsereg beavatkozásának rémét is felkelti: „Ezek együttérző fiatal katona emberek, s ha egyet elfogatnak közülük, abból még baj lenne, katonatársaik el nem tűrnék, és azokkal meg együtt az egész hadsereg.” — A belpolitikai összefüggésekre gondolva — vagyis, hogy ebben az időben Gömbös Gyula és a jobboldali tisztikar milyen nagy mértékben támaszkodott az egyetemi diákszázadokra — a fenyegetés reális volt.

Az 1920. őszen alkalmazott brutális jogfosztás méltán váltotta ki a zsidó hallgatók ellenállását. Az 1920. december 6-án tartott harmadik rendes kari ülésén az orvos kar dékánja bejelenti, hogy a Zsidó Magyar Főiskolai Hallgatók Országos Szövetsége beadvánnyal kéri a felsőbb évfolyamú és a folyó tanévben biztosított jogaik ellenére fel nem vett zsidó vallású orvostanhallgatók ügyének újrafelvételét. A kérvény sorsa: kiadják az igazoló bizottságnak. Ez pedig egyenlő az elutasítással.

Az 1921/22. tanévben a felvételi bizottság — ismét Hoór Károly irányításával — az előző évihez hasonló jogfosztó gyakorlatot követett. A budapesti orvoskar 1921. szeptember 9-én tartott rendes ülésén előterjesztett jelentés szerint az első évre felvételért folyamodók száma 560 volt. Ebből felvételt nyert 376 pályázó. Felekezeti és tanulmányi eredmény szerint a felvételt nyertek között volt

jelesen érett keresztény:	99
jól érett keresztény:	116
érett keresztény:	138
született zsidó (érettségi eredmények feltüntetése nélkül):	23

E számadatokból — noha a zsidó hallgatók tanulmányi eredményeit nem közlik — mégis egyértelműen kitűnik, hogy a zsidó hallgatók nem a magasabb szellemi színvonal érdekében támasztott követelmények miatt estek el a felvételtől, hiszen a felvettek között nagyon magas arányban szerepelnek az „érettek”, vagyis a közepes és ennél is gyengébb érettségi eredményt elért hallgatók.¹

A bel- és külföldi tiltakozás sem zavarja a felvételi bizottság jogfosztó tevékenységét. Az 1921. november 15-én tartott kari ülésen az igazoló bizottság elnöke előterjeszti véleményes jelentését a „Cionista Világszövetség diákszervezetének a miniszterhez intézett kérvénye” ügyében. A kari állásfoglalás természetesen elutasító.

Az 1922/23. tanévben Bársony János töltötte be a Pázmány Péter Tudományegyetem rektori székét. Megbízása és a között a tény között, hogy ugyanebben az időben foglalta el Klebelsberg Kunó a miniszteri széket, összefüggést kell látnunk. Klebelsberg mint belügyminiszter behatóan működött közre a bethleni rendszer konszolidálása szempontjából oly fontos 1922-es választás előkészítésében és lebonyolításában,² megbízása a kultuszminiszteri tárcával egyértelműen azt jelentette, hogy Bethlen egy jól bevált hívét kívánja a rendszer szempontjából kényes pozícióba helyezni. Ugyanez a szempont lehetett döntő a miniszternél Bársony János rektori megbízásával. A fajvédő professzor azonban a konszolidációt éppen nem a fennálló ellentétek eliminálásával, s a terror „legalizálásával” kezdte, hanem a tőle megszokott uszítással, amely a rektori tisztségről való lelépés alkalmával elmondott búcsúbeszédét is jellemezte. Témánk szempontjából különösen azok a megállapításai jelentősek, amelyekből kitűnik: Bársony rektorsága idején fő feladatának a numerus clausus törvény végrehajtásának kikényszerítését tartotta. „Én elmegyek, de aki utánam jön, éppen olyan fanatikus magyar és keresztény, amilyen én magam. Támogassátok őt is! Ne hagyjátok autonómiátokat és ne engedjétek fajjaságotokból, ne engedjétek nyúlni a numerus clausushoz. . . ! Aki e fajunk védelmét szolgáló numerus clausust csak érinteni meri, az gyökerünkben támad meg bennünket. »Az«, ha magyar, ellensége a saját fajtájának, »az« a magyarok istenétől kezdve egészen az újszülött csecsemő magyarig, mindannyiunk engesztelhetetlen haragjára méltó.”³ A numerus clausus törvény megszorító végrehajtásában a budapesti orvoskar

¹ Pázmány Péter Tudományegyetem. Orvoskar. Kari Tanácsi jegyzőkönyvek 1920/21 és 1921/22 tanévekben. (A továbbiakban a szövegben történik hivatkozás e forrásra, a kari ülések dátumának közlésével.)

² *Pölöskei Ferenc*: Bethlen István törekvései az ellenforradalmi rendszer konszolidálására. Párttörténeti Közlemények, 1974. 3. sz. 84.

³ Új Élet, 1923. október 1. „Ne engedjétek a numerus clausust” — *Bársony János* búcsúszavai az ifjúsághoz. Új Élet, 1924. január 10. „Az ifjúság ragaszkodik a numerus clausushoz.” — OL. K. VKM 636. ifjúság. 194. cs. 1924. 26. t. 90. 841/1924. sz. irat. A Magyar Orvosok Nemzeti Egyesületének elnöke az 1938. április 30-i ünnepi vacsorán méltán hivatkozott arra, hogy Bársony János a numerus clausus törvény egyik értelmű szerzője. Nem véletlen az időpont sem, amikor erre hivatkozás történik. *Hüttl Tivadar*: Bársony János büszkén vallják magukat a numerus clausus törvény folytatónak. *Hüttl Tivadar*: Bársony János serlegbeszéd, Bp., 1938. 3—4. Bársony János rektori búcsúbeszédének nagy visszhangja volt a liberális sajtóban. A Világ c. lapban megjelent Füleki Géza cikke (1924-ben), melyben a rektor uszító hangú beszédét ígatásnak minősítette. Bársony sajtópert indított. Figyelemre méltó a bíróság ítélete: az újságíró elmarasztalják, s magas összegű pénzbüntetés fizetésére kötelezik. Elképzelhető milyen ujjongással fogadják ezt a fajvédő ifjak és sajtóorgániumuk. A rektori búcsúbeszéd hőstetté magasztosult a jobboldali ifjúsági szervek „hőskultusza” és propagandája nyomán. A rektori búcsúbeszédre emlékezik több mint két év

mindvégig vezető szerepet vitt. A törvény végrehajtásának első pillanatától kezdődően akaratát rá akarta kényszeríteni azokra a vidéki orvostudományi karokra, amelyek eltérően — vagyis a törvény rendelkezését betartva, sőt humánusan értelmezve — döntöttek a felvételi kérdésekben. A budapesti orvoskar jogfosztó gyakorlatát, különösen pedig az 1920 őszi terrorisztikusan alkalmazott nagy tömegű elbocsátást az azt kísérő jobboldali rendzavarások önkényes jellegét jól bizonyítja a vidéki egyetemek eltérő gyakorlata a numerus clausus törvény végrehajtásának első éveiben. A vidéki karokra gyakorolt nyomás a törvény végrehajtásának szigorúbb alkalmazása érdekében kettős irányú: a budapesti orvoskar és a minisztérium részéről egyaránt tapasztalható. Utóbbi főleg a rektorok személyének a megválasztásában, illetve abban nyilvánul meg, hogy a liberális gondolkodású rektorokkal szemben feltűzelt egyetemi, főiskolai ifjúságra támaszkodva jobboldali beállítottságú rektorokat bíztak meg.

1920 őszi — amikor a kolozsvári és pozsonyi menekült egyetem még nem a későbbi székhelyén, Szegeden és Pécsen, hanem Budapesten működött — már kimutatható az orvostudományi karok eltérő gyakorlata a numerus clausus alkalmazásában.⁴

A pozsonyi és kolozsvári egyetemek jogutódjaként működő pécsi és szegedi egyetem sem tette magáévá a budapesti egyetem jogellenes gyakorlatát, hogy ti. a szerzett jogoktól is megfossza a zsidó hallgatókat (egyébként a nőhallgatókkal szemben ugyancsak humánusabb volt, mint a budapesti egyetem). Felvételi gyakorlatuk miatt évekig tartó támadást kellett elviselniük a budapesti orvostudományi kar részéről. Hoór Károly az 1922. január 12-én tartott kari ülésen éles hangon teszi szóvá a szegedi Ferencz József Tudományegyetem eljárását, hogy ti. a numerus clausus törvényt csak az elsőévesekre vonatkoztatja. Ily módon míg az első évfolyamon 7%-ban, a II. évesek között már 31%-ban vannak jelen a zsidó hallgatók. A kommentár, amit a számadatok ismertetéséhez fűz, jól mutatja azoknak a hallgatóknak a sorsát, akiket a budapesti kar nem vett fel. Azt feltételezi ugyanis, hogy a 24%-os többlet a II. évfolyamon azokból a zsidó hallgatókból tevődik ki, „kik a numerus clausus törvény miatt kiszorulván a hazai egyetemekről, külföldre, leginkább Prágába mentek”, „s most az első évüket ott lehallgatván, a szegedi egyetem által, mint »szerzett jogosok«

múltán a Csaba Bajtársi Egyesület vezére, dr. Vitéz Csik László: „Amióta Bársony professzor, patrónusunk, történelmi nevezetességű búcsúbeszédében az emlékezetes szöveget az ifjúsághoz elmondotta, amióta Hoór professzor, szeretett magisterünk megcáfolhatatlan adatokkal körülbástyázott röpiratai napvilágot láttak, tudjuk, hogy az ifjúságon kívül még mások is sokan, igen sokan vigyáznak ennek a törvénynek érintettségére . . . ez a törvény számunkra életet vagy halált jelent, mert azt jelenti, hogy mint intelligencia mi uralkodunk-e ebben az országban, vagy bennünket ural és kizsákmányol a minden porcikájában idegen és önző náció.”

⁴ Egy incidens kivizsgálása során — a törvény szigorú végrehajtását kiprovokáló ifjúsági zavargásokról van szó — több kihallgatott azt vallotta, hogy a menekült kolozsvári és pozsonyi egyetemek hallgatói között sok a zsidó és leány, „és ezek foglalják el a legjobb helyeket is”. A vizsgálat eredményét rögzítő jegyzőkönyv szerint: „. . . karunkról indult meg a numerus clausus kérdése. Ezzel szemben köztudomású, hogy a menekült s ideiglenesen Budapesten megtelepült két testvéregyetem a törvényt másképp értelmezte. Látjuk, hogy amíg a mi egyetemünk, a mi karunk a törvény intencióinak megfelelően körültekintő, fáradtság munkával végezte a szelekciót, addig a két testvéregyetemen felvételt nyertek mindazok, vagy azok legnagyobb része, akiket mi legfőként nemzeti hűség szempontjából (?) nem tartottunk megbízhatónak, mert csak így képzelhető el, hogy a két testvéregyetem hallgatói között a zsidó fajhoz tartozók arányszáma az egyes korosztályokban 70–80 %.”

szívesen felvétetnek”. A budapesti kar nem késlekedik intézkedést hozni: egyhangúlag megszavazza a szegedi orvostudományi kar elítélését a miniszterhez írott felterjesztésében. Alig egy év telik el, és az igazoló bizottság fajvédő elnöke arról panaszkodik a budapesti orvostudományi kar 1923. évi január 9-i ülésén, hogy a pécsi és szegedi egyetemi hallgatók közül a felsőévesek mind gyakrabban jelentkeznek át Budapestre, „ami feltétlenül a numerus clausus áttörését célozza és végeredményben arra is vezethetne, ha az igazoló bizottságok nem ügyelnek”. Nem győzi a szegedi egyetem felvételi gyakorlatát kárhóztatni, mivel az a felvehető zsidó hallgatók létszámát nem a ténylegesen jelentkezettek, hanem az engedélyezett keretszámhoz viszonyítva veszi fel (a vidéki egyetemeken ugyanis nem töltötték ki a keretszámokat) a felvett zsidó hallgatók létszáma 24,5%. Hasonlóképpen helyteleníti azt a felvételi gyakorlatot is, hogy a megszállott területről származó zsidókat külföldinek tekintik, akikre a numerus clausus nem alkalmazható. Végül, s ez a leginkább figyelemre méltó Hoór Károly érvelésében, a szegedi egyetem valamennyi keresztény vallásra áttért zsidót keresztény magyarnak minősít, még ha a szülők zsidók is. E kategória aránya tehát ki sem mutatható, panaszolja, mert a questura már keresztényként tartja nyilván őket. Jól szervezett munkamegosztással ugyanezen a kari ülésen Bársony professzor a pécsi egyetem felvételi politikáját bírálja a nők és a zsidó hallgatókkal szemben tanúsított liberalizmusa miatt. Azt állítja, hogy a pécsi egyetem 1277 orvostanhallgatója közül 897 zsidó származású. Ez a szám nyilvánvalóan tendenciózusan felnagyított, ámbar — mint később az egyetemek közötti globális összehasonlító számadatok közlésénél látható lesz — a pécsi egyetemen volt mindvégig legmagasabb a zsidó származású hallgatók aránya. Bársony által a kari ülésen közölt adatokat Hoór professzor „jóvótaból” rövidesen a hallgatóság között publikálták, és az az egzisztenciájukat feltű hallgatók hangulatának felkorbácsolására alkalmas anyaggá vált. A MEFHOSZ (Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetsége) kongresszusán a Széchenyi Bajtársi Szövetségben Hoór professzor előadást tartott a numerus claususról, előadásán számos nem orvoskari professzor is megjelent, közöttük az antifeminista megnyilatkozásairól is ismert Kmety Károly jogászprofesszor. Az előadás számadatokat közölt a zsidó hallgatókról. Ha tendenciózusak is e számadatok, mégis mutatják, hogy 1923-ban az egyetemek milyen nagymértékben eltérő gyakorlatot alakítottak ki a numerus clausus végrehajtásában. E számadatok szerint⁵ a zsidó hallgatók abszolút és százalékos aránya az 1922/23. tanévben

a budapesti egyetemen:	149 fő — 5,16%
a szegedi egyetemen:	128 fő — 22,00%
a pécsi egyetemen:	896 fő — 70,16%

Az egyre élesebb hang jól mutatja, hogy az 1923-as év során különös hevességgel csaptak össze a numerus clausus értelmezése, végrehajtása körüli harcok. A háttérben azonban ismert egyetemen kívüli, nagypolitikai összefüggéseket kell látnunk. A Bethlen-kormány, miután az 1922-es választásokkal az Egységes Párt létrehozásával abszolút többséget ért el az új nemzetgyűlésben, még nagyobb lendülettel látott a

⁵ Új Élet, 1923. január 29.

konszolidáció munkájához. Már kevésbé volt ráutalva az 1921 őszén jelentős szerepet vállaló szélsőjobboldali szervezetekre, s ezen belül az ifjúsági szervezetekre.

1923-ban a numerus clausust ellenző, majd azt magyarázó, a külföldi hasonló intézkedéseket felidéző publikációk sorában jelentős szerzők szólalnak meg. A dialógus meg-megújuló hevességgel a numerus clausus törvény inkriminált harmadik szakaszát törölő 1928. évi törvényig folyik. — A publikációk sorában idézhetők elsősorban a liberális polgárság sajtóorgánumai körül, illetve az ő szervezeteikben tömörülő polgári erők. Az egyetemi felvétel rendszerét 1918-ig csak a nők érdekében kritizáló feminista szervezet 1923-ban jól ismeri fel, hogy ugyanazok a politikai tényezők akadályozzák mindkét hallgatói kategória érvényesülését, s hogy az ellenforradalmi rendszer első éveiben e két hallgatói kategória sorsa az egyetemeken is összefonódik.⁶ Az ifjúsági mozgalom konszolidációjának örvend, megjegyzendő, hogy sajnos igen korán, a liberális polgárság lapja.⁷

Prohászka Ottokár 1923-ban újra fellép a numerus clausus mellett. A Cél c. jobboldali lapban szózatot intéz a magyar ifjúsághoz: „... a magyarság a nagy nemzeti reakció fölséges viharában a politizálás, a középutak, a kompromisszumok holttengerébe került”. A numerus clausus törvény szigorú végrehajtását kéri számon. A püspöki szózatot magasztaló nyilatkozatok üdvözlék az ifjúság részéről, s ebben az egyetemi ifjúság lapja a szélsőséges hangvételtől sem riad vissza: „Úgy jött a te kettős üzeneted... mint ködös eget hasogató fáklya fénye, amely újra lángra lobbantotta fiatal szíveinket.”⁸

Az államhatalom anyagi és politikai támogatásával⁹ a jobboldali diákmozgalom a legjelentősebb kultúrpolitikai és politikai tényezők „atyai” megnyilatkozásaira is számíthatott. Ha a bajtársi egyesületek túlkapásairól volt szó, megszólaltak a patrónusok, és menlevelet adtak a szélsőséges faji igazgatáshoz is. 1923 nyarán, amikor a numerus clausus törvény végrehajtását a legélesebb hangon követelte az ifjúság, a budapesti királyi főügyészség „hitfelekezet elleni gyűlöletre való izgatás büntette” miatt kénytelen volt az egyetemi ifjúság vezetőit vád alá helyezni.¹⁰ Nem tekinthetjük véletlennek, hogy az ügy tárgyalása előtt néhány nappal Horthy Miklós személyesen talált alkalmat arra, hogy tekintélyével fedezze az ügyet, s erkölcsi, politikai pressziót gyakoroljon a bíróságra. Meglátogatta a Centrum Lapkiadót — melynek elnöke volt a vád alá helyezett Nagy Iván —, s alkalmat adott arra, hogy védőbeszéd hangozzék el

⁶ A Feminista Egyesület 1923. április 8-án beadvánnyal fordult Klebelsberg Kunó miniszterhez, melyben a nőhallgatók és zsidó származású hallgatókra érvényes tiltó rendelkezések megszüntetését kéri, és különösen a budapesti egyetem jogfosztó gyakorlata ellen tiltakozik. Az 1923. január 9-én tartott tizedik rendes ülésen Hoór Károly ismerteti a kérvényt, s egyben előterjeszti a kar javaslatát, melyben a beadványban megfogalmazott kérdés elutasítását indítványozza azzal az indokkal, amelyet a kar a numerus clausus bevezetésének indokaként fogalmazott meg 1920-ban.

⁷ Rassay Károly lapja, az Esti Kurír örömmel konstatálja, „eltűntek Pest utcáiról a tányérsapkások” — persze nem marad el az Új Élet gyalázkodó hangú válasza: „ha a tányérsapkásokba akar harapni a hiéna, nem hullát fog találni — mint szeretné —, hanem kemény magyar fiúkat, akik okvetlenül rálépnek az összes sakál, patkány és többi »társelvtársak« vörös fejére”. 1923. november 13-án megjelent cikk.

⁸ Új Élet, 1923. november 27. Prohászka Ottokár szózata az ifjú nemzedékhez.

⁹ OL. K. VKM 636. 194. cs. 1924. 26. t. 52.264/1923. — a minisztérium Bethlen miniszterelnökhöz intézett átiratában támogatásra ajánlja az Új Élet c. lapot.

¹⁰ Nagy Ivánt, a MEFHOSZ elnökét, Vér Tibort a Műgyetem Segítő Egyesület tiszteletbeli elnökét, Oláh Bélát a Főiskolai Sportszövetség elnökét. Új Élet, 1923. január 5.

előtte, de nem neki, hanem a bíróságnak célozva. Gróf Teleki Pál, volt miniszterelnök a kormányzóhoz intézett üdvözlő beszédében kifejtette, hogy „a mai ifjúság nem elegendik bele a napi politika alantas küzdelmébe, hanem ernyedetlen munkával és biztató hittel halad kitűzött nemzeti céljai felé”.¹¹ A törvényszék már vádtanácsi eljárásában elveti a vádat, mert „nem látta fennforogni a hitfelekezetek elleni gyűlöletre való izgatás büntettét, sőt úgy találta, hogy osztályelleni izgatás esete sem forog fenn, mert a cikkírók csak a numerus clausus meg nem tartását kritizálták”.¹²

1923 őszén ismételen fellángol a harcok fajvédők által szított tűz. Az egyetemi professzorok között is új patrónusa támad az ügynek. Méhely Lajos — aki évek óta folytatott harcot a fajbiológia önálló katedrájáért — önálló katedrát kap, s most már a „tudomány” erejével támogatja a fajvédő ifjúságot. Méltán vívta ki a kétes értékű elismerést, hogy ő „a keresztény magyar ifjúság szeretve tisztelt professzora, a fajbiológiai tudományok legkiválóbb magyar képviselője”.¹³

A budapesti egyetemeknek a minisztérium által támogatott, a numerus clausus törvény végrehajtása érdekében a vidéki orvoskarokra támadó erőszakos lépései 1923 őszén sikerre vezettek. A törvény végrehajtása terén az egyes egyetemeken kialakult helyzetet jól mutatják a szegedi és pécsi egyetemi életről tudósító sajtócikkek. Köszöntik a szegedi egyetem új rektorát, Veszprémy Dezsőt, aki székfoglalójában hitet tett a faji diszkrimináció mellett.¹⁴ Ugyanakkor a pécsi egyetemen tüntet az ifjúság, mert a „numerus clausus törvényt nem tartotta be az egyetemi tanács”. Nagy József rektort, aki rendőri segítséget vett igénybe, és a bajtársi egyesület vezeterei közül háromnak elvonta a menzakedvezményét, „izig-vérig liberális és zsidóbarát férfiú”-nak bélyegezték. A pécsi jobboldali diákkakció országos méretű mozgalommá szélesedett. A pécsi egyetemi ifjúsági szervezetek felhívással fordultak az ország összes egyeteméhez és főiskoláihoz, és memorandumot terjesztettek az egyetemi tanács elé. A memorandum pontjai között a naiv kérelmek mellett, mint pl., hogy az egyetem keresztény jellege dokumentálására az összes tanteremben függesszék ki a keresztet, „s hogy az első padokat az előadó és a dolgozó termekben a keresztény ifjúságnak „tartsák fenn”, található a numerus clausus szigorú végrehajtására irányuló, sőt a „tanársegédek és demonstrátorok zsidók ne lehessenek”, valamint az „összes zsidó hallgató felvétele revidiáltassék és a numerus clausus létszámát meghaladó zsidó hallgatók a következő félévre már ne vétessenek fel”.¹⁵ Antal István cikke, amely egy időben jelent meg a vidéki eseményekről tudósító hírekkel, elsődlegesen a zavargások

¹¹ Új Élet, 1923. január 5.

¹² Új Élet, 1923. január 19.

¹³ Új Élet, 1923. november 27. Hogy milyen mélyen hatolt az évek óta folytatott fajüldöző politikai uszítás az egyetemi bajtársi egyesületekbe tömörült ifjúság tudatába, mutatja A faji kultúra a nemzet legbiztosabb alapja c. cikk extrém megállapítása: „Elérkeztünk a látás és cselekvés forduló-pontjához és kezdünk ráeszmélni, hogy a fajiság a legdrágább kincs, amelynek megőrzése mindenekfelett kötelezettség és létünk egyedüli célja és értelme.”

¹⁴ Új Élet, 1923. december 20. A Magyar újjászületés tényei c. cikk. „... a magyar faj regenerációja, érdekinek őszinte, becsületes és önzetlen istápolása csak azoktól várható és csak azoknak lehet és kell is, hogy feladata legyen, akik a magyar nemzet húsából való hús és véreből való vér.” (Részlet Veszprémy Dezső egy. tanár, a szegedi egyetem rektorának évnyitói ünnepi beszédéből.)

¹⁵ A keresztény diákok elhagyják a pécsi egyetemet. Új Élet, 1923. december 20.

lecsillapítását tűzte ki célul, és a hivatalos kultúrpolitikai koncepciónak megfelelően az osztályok fölötti nemzeti érdekekről beszélt: „A magyar népnek a politikai küzdőterre koncentrált túlon-túl felesleges energiáit át kell csoportosítani a... társadalmi, gazdasági, a kulturális, a szociális küzdőterre, egyszóval a nemzetélet fejlesztésére.” Nem hagy azonban kétséget afelől, hogy a nemzeti egységet a kor politikai frazelógiáját követve az osztályellentéteket elimináló platformról képzelel el: „nem lehetnek politikai ellentétek, még kevésbé párt, személyi vagy osztály, vagy egyéb különbségek”, azt kell elérni, hogy az ifjúság kiküszöböljön soraiból minden idegen zavaró mozzanatot, mely „tudományos munkásságát akadályozná”. A diákzavargások elülnek, s a pécsi rektor is kénytelen ígéretet tenni, hogy a felvételeknél fokozott mértékben tartja be a numerus clausus törvény rendelkezéseit. Külön kedvezés a keresztény hallgatóknak, hogy minden Pécssett tanuló keresztény orvostanhallgatónak teljes ellátást ad ingyen az egyetem.¹⁶ Nyilvánvalóan a szociális intézkedés a felheccelt diákság lecsillapítását szolgálta. Nem hiányzott azonban a jobboldali befolyás alá került ifjúság válasza a pécsi egyetem megbékélését szolgáló magatartására. A pécsi egyetem is időnként az antiszemita jelenségek megnyilvánulási területévé vált. — Az egyetemi és főiskolai ifjúsági szervezet vezetősége megmozdulásaival azt célozta, hogy a numerus clausus végrehajtását szorgalmazza, s ismételten hitet tett a fajvédő politika mellett. A szervezet országos elnöke a MEFHOSZ ötödik kongresszusán az egyetemi ifjúság ellenforradalmi múltjával dicsekedett: „1919 augusztusában mi bontottuk ki elsőnek Budapesten a nemzeti megújhodás zászlaját.” Ilyen elnöki ünnepi beszéd után természetesen a szövetség külön bizottságot hozott létre annak szorgalmazására, hogy a numerus clausus törvényt a pécsi egyetem szigorúan hajtsa végre.¹⁷ Milotay István, a Magyarország című fajvédő lap szerkesztője pedig a sajtóról tartott előadását nyílt antiszemita uszításra használta fel,¹⁸ nem törődve azzal, hogy az ország politikáját külföldön támadó, főként baloldali szervezeteknek ezzel újabb argumentációt szolgáltat. A nemzetközi tiltakozások, amelyek a numerus clausus miatt a kormányzatot érték, s amelyeknek forrásáról és jelentőségéről Bethlen és Klebelsberg 1926-ban keletkezett levelezése tájékoztat, a jelzett időben is már olyan mértékűek voltak, hogy a miniszterelnök párizsi útja alkalmával kénytelen a numerus claususról nyilatkozni. Ekkor még szigorúan belpolitikai kérdésként kezelve azt, tiltakozott a külföldi beavatkozás ellen.¹⁹ A MEFHOSZ elnöke pedig „Der numerus clausus in Ungarn”

¹⁶ Szervezkedik Pécs diáksága. Új Élet, 1924. április 15.

¹⁷ Új Élet, 1924. január 15. A MEFHOSZ V. Országos Kongresszusa. A programra: Új Élet, 1924. január 29.

¹⁸ Új Élet, 1924. január 29. Milotay István előadása a kongresszuson: Sajtó és ifjúság. (Az Új Élet főszerkesztője hosszú ideig: Kolozsváry Borcsa Mihály. — OL. VKM 636. 194. cs. 26. t. 90.841/1924.)

¹⁹ Bethlen Istvánt felkeresték az Alliance Israélite képviselői a numerus clausus eltörlése érdekében. A miniszterelnök kijelentette, szó sem lehet a törvény megváltoztatásáról, mert a numerus clausus állami érdek, s különben is kizárólag magyar ügy. A csonka ország nem tud elhelyezni annyi diplomás embert, mint amennyi visszaözönlött a maradék területekre, ezért is korlátozni kellett az egyetemre felvehető hallgatók számát. A zsidóság azért érzi a korlátozás súlyát erősebben, mert eddig a lélekszámuk arányát messze meghaladó mértékben iratkoztak be a főiskolákra. Ennek viszont következménye lett, hogy a középosztály keresztény rétegei még jobban megéreztek az ország válságát. Bethlen nyilatkozata tehát nem hagy kétséget afelől, hogy a középosztály érdekében vezették be a korlátozást, s egy pillanatig sem hivatkozik a zártszám-rendelkezéssel kapcsolatban a szellemi színvonal emelésének szükségére, tehát minőségi célkitűzésre. Új Élet, 1923. január 5. A numerus clausus állami érdek. Bethlen István gróf párizsi nyilatkozata.

címmel tizenhat oldal terjedelmű propaganda iratot szerkesztett s a World's Student Christian Federation III. vilákkongresszusán huszonkilenc állam kiküldöttjéhez juttatta el. Ez az irat meghamisítja a törvénynek belföldön nyíltan propagált és érvényesített fajvédő célzatát, azt állítja, hogy sehol sem szól a zsidóság mint kisebbség ellen, hanem éppen a nemzetiségi kisebbség jogainak megvédését célozza azáltal, hogy biztosítja részükre arányszámuk szerint a főiskolák látogatását. Magyary Zoltán is éppen ekkor látja elérkezettnek az időt arra, hogy a numerus clausus törvényt szalonképesse tegye, s kimutassa, hogy a zsidók egyetemi térhódítása ellen nem csupán Magyarországon, hanem más államokban, mint például a szomszédos Ausztriában is történtek intézkedések, és magas számarányuk egyes fakultásokon ott is szembetűnő. Nem vitás azonban, hogy a környező államok egyetemlein, és ez nemcsak az osztrák egyetemekre, hanem például az ugyancsak polgári demokratikus politikai berendezkedésű Csehszlovákia egyetemekre is érvényes, hogy a magyar egyetemekről kiszoruló, többségében jómódú magyar zsidó fiatalok is növelték ezt az arányszámot. Ausztria egyetemlein is bevezettek korlátozásokat, tudósít Magyary, mint például a műegyetemen a külföldi zsidókra. „A belföldi zsidók ellen az alkotmány rendelkezése szerint ugyan ő sem léphet fel [ti. a műegyetem — Sz. K.], de a külföldi zsidókra nézve azt a nyílt határozatot hozta, hogy az ilyeneket csak addig a mértékig vesz fel, amíg számuk a belföldi zsidókkal együtt az összes hallgatóság 10%-át meg nem haladja. Ez idő szerint a zsidó hallgatók összes száma 9-10% között van.” Idézi továbbá Magyary Zoltán Dopsch professzornak Ausztria szellemi állapotáról a Németek Szövetsége számára írt jelentését. Megjegyzendő, hogy a szövetség az Anschluß mellett volt, működése fő irányába ezt állította, s együttműködése a németországi hasonló célkitűzésű szervezetekkel (mint például az ekkor még kis létszámú, de erőszakos célkitűzésű szervezetekkel (mint például az ekkor még kis létszámú, de erőszakos politikai programjáról és fellépéséről már ismert nemzetiszocialista szervezettel) megfelelt a régi pángermán mozgalom politikai céljainak. Az mindenesetre Magyary felfogását is jellemzi, mit tart szükségesnek Dopsch kritikai megállapításaiából idézni. „Constatálható, hogy az izraeliták száma növekedett a fiatal professzorok között, főleg ha a kikeresztelkedettek is oda számítjuk. A bécsi bölcsészeti fakultáson 110 főleg ha a kikeresztelkedettek is oda számítjuk. A bécsi bölcsészeti fakultáson 110 magántanár közül 66 árja, 44 zsidó vagy kikeresztelkedett, a jogi karon 45 magántanár közül 19 árja, 26 zsidó vagy kikeresztelkedett, az orvosi karon 240 magántanár közül 111 árja, 129 zsidó vagy kikeresztelkedett.”²⁰

Az 1924 évi őszi szeptember zajos numerus clausus botrányai²¹ és a soproni főiskolán lezajlott diáktüntetés ismét nagy fellángolása az immár öt éve tartó, a jobboldali szervezetekből állandóan tűzelt jobboldali diákmozgalmaknak. A soproni ügy, oldali szervezetekből állandóan diákmegmozdulás, amelyben a résztvevőkről számszerű minthogy az egyetlen olyan diákmegmozdulás, amelyben a résztvevőkről számszerű adataink vannak, figyelmünket különösen felkeltheti. Világosan mutatja, milyen mélyen hatolt az egyetemi és főiskolai ifjúságba a fajüldöző ideológia, s egyben felveti azok felelősségét, akik a gyorsan reagáló, de egzisztenciálisan még megalapozatlan egyetemi ifjúságot szélsőséges eszmék céljaira mozgósítják. 1924. október 30-án a soproni diákság titkos szavazással úgy döntött, hogy „addig nem ír alá semmit vagy

²⁰ Új Élet, 1924. szeptember 25. Der numerus clausus in Ungarn. *Magyary Zoltán: A felsőoktatás és tudományos élet a háború után Németországban és Ausztriában.* Bp., 1924. 44.

²¹ Így pl. *Füleki Géza* újságíró cikke Barsony János ellen, majd Fülekiével szemben indított sajtóper, mely során magas pénzbüntetésre ítélték Fülekit. Új Élet, 1924. október 9.

nem hallgat előadást, amíg zsidó hallgatók a főiskola polgárai”. A rektor hiába szólítja fel az előadások látogatására őket, az ifjúság e felszólítás ellen, tehát közvetve a numerus clausus szigorú végrehajtása mellett 237:3 arányban szavaz.²²

1925 januárjában kerül sor a hatodik országos diákkongresszusra. Ezen a MEFHOSZ elnöke még büszkén vallotta, hogy „a numerus clausust nem Haller csinálta, hanem a magyar ifjúság”, és hogy a magyar ifjúság áll a numerus clausus végrehajtása mellett. A február végén megjelent, a diákkongresszusról írt beszámoló cikk alcímeként is azt emelik ki, hogy „Az ifjúság a numerus claususból nem enged”, mégis jelentős változások készülnek az egyetemi ifjúsági szervezetben. Egy aprócska hír január végén ugyanabban a lapszámban, amelyben az elnök magabiztos kijelentéseit olvashatjuk, már irányváltozást, illetve módszerbeli változást ígér. Azt olvashatjuk, hogy Nagy Iván a MEFHOSZ elnöke, a Centrum Vállalat igazgatója Párizsba utazik, hogy a Sorbonne-on politikai, közgazdasági és zurnalisztikai tanulmányokat folytasson.²³ A későbbi események ismeretében nyilvánvaló utazásának oka: a minisztériumi vezetés el akarja távolítani az ifjúsági mozgalom éléről a fajvédő irány mellett túlzott módon megnyilatkozó ifjúsági vezért. A párizsi tanulmányút azonban arról sem hagy kétséget, hogy a minisztériumi felsőbb hivatalnoki kar a továbbiakban is számol az ifjúsági vezér szolgálataival, s céltudatosan készíti elő hivatali karrierjét. Néhány év múltán magas miniszteriális beosztásban látjuk viszont nevét. 1925 nyaratól a gyűlölködésig szított fajvédő propaganda alábbhagy, illetve visszaszorul az egyetemek falai közé, s ismét a kari ülési csatározások témája lesz. Az antiszemita és antifeminista harc vezéralakjai Hoór Károly és Bársony János továbbra is a harc élvonalában maradnak. Hoór mint a Csaba Bajtársi Egyesület magistere (tanárelnöke), beszédeiben és cikkeiben továbbra is az egyesületi élet középpontjában igyekszik tartani a numerus clausus szigorú végrehajtásának követelését.²⁴ Adatai szerint az 1923/24-es tanévben a zsidó hallgatók számaránya abszolút számokban és százalékosan az egyetemek orvosi fakultásain a következő volt:

Budapesten:	130 — 4,3%
Szegeden:	66 — 17,2%
Debrecenben:	45 — 12,4%
Pécsett:	522 — 59,0%

Kézenfekvő a fajvédő professzor következtetése e számok láttán: a pécsi egyetem újabb elmarasztalása a törvény liberális végrehajtása miatt. „Az ötéves numerus clausus, melynek fontos adatait most dolgozom fel, a legszomorúbb eredményt fogja felmutatni és joggal állapíthatom meg, hogy ez a szomorú eredmény a pécsi orvosi fakultást terheli.”

A zsidó származású hallgatók számaránya, s a velük szemben megnyilatkozó mind élesebb kirekesztő politika következtében, elsősorban az orvoskaron, de a többi

²² Új Élet, 1924. november 6. A soproni diákok ügye tovább bonyolódik.

²³ Új Élet, 1925. január 20. 1925. február 24. Néhány év múltán Nagy Iván, pyntosabban dr. Vitéz Nagy Iván mint a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium osztálytanácsosa bukkan föl, jól példázva, hogy Klebelsberg továbbra is igényt tartott szolgálataira.

²⁴ Új Élet, 1925. június 1. Hoór Károly 1925. május 16-i beszédéből: Hogyan tarják be a numerus clausust egyetemcink?

fakultáson is, egyre csökkent. Így nem helyeselhető az a megállapítás, amellyel a törvény jelentőségét bagatellizálja a klebelsbergi kultúrpolitikát egyébként jól bemutató munka, amely szerint a törvény önkéntes alkalmazása miatt a gyakorlatban alig lehetett vele mit kezdeni.²⁵ A magyar egyetemi hallgatóságra vonatkozó statisztikai feldolgozás, amely az első világháborútól 1930-ig terjed, és több mint egy évtized legfontosabb adatait tartalmazza, minden kétséget kizáróan dokumentálja, hogy a numerus clausus törvény 1920 és 1925 között nagyon jelentős visszaesést idézett elő a zsidó származású hallgatók létszámában. Különösen figyelemre méltó az 1919/20-as tanévben bekövetkezett változás az előző, 1918/19-es tanévhez képest, valamint az, hogy a következő öt évben (1920—25) nyilvánvalóan a vidéki egyetemek liberálisabb gyakorlata következtében, némi emelkedés tapasztalható ugyan, az 1918/19-es adatokkal összevetve azonban még mindig igen nagymértékű a létszámcsökkenés. Az alább közöltek egyetemi összesítő adatok.²⁶ (5. táblázat):

5. táblázat
Zsidó hallgatók százalékos aránya
az egyetemeken

Tanév	%
1917/18—1919/20	33,6
1919/20	5,9
1920/21—1924/25	12,7

Az egyetemi fakultások közül az első világháborút megelőzően az orvosi fakultáson és a műegyetemen volt a zsidó ifjúság legmagasabb százalékos arányban jelen. Részvételük az orvosi fakultáson 1913/14-ben 46,7 %, a műegyetemen pedig 33,3 %. Véleményünk szerint ez nem csupán arra vezethető vissza, hogy a hazai zsidóság zömmel a kereskedelmi és ipari pályán helyezkedett el, s így életszemeletére a dzsentri életszemelet kevésbé hatott, vagyis hogy az értelmiségi pályaválasztásokban is elsősorban anyagi szempontok irányították, hanem történeti okokkal is magyarázható. A természettudományi területeken azért moztak otthonosabban, mert II. József rendelkezései szerint az értelmiségi hivatásterületek közül a természettudományos pályák nyíltak csak meg előttük.²⁷ Így ezeken a pályákon nagyobb történelmi múlttal, több generációra visszavezethető hagyományokkal rendelkeztek.

Az első numerus clausus törvény szigorú végrehajtása az 1925/26-os tanév őszi szemeszterétől kezdődően lehetetlenné vált. A nemzetközi fórumokon a törvény miatt Magyarországot érő támadások egyre ismétlődtek. A törvény szigorú értelmezése a rendszer belső politikai változásai miatt sem volt tartható. A bethleni konszolidáció egyre inkább a hagyományos társadalmi bázist vette igénybe, vagyis az arisztokráciára és a vagyoni elitre támaszkodott. A földbirtokos és nagyburzsoá vezető osztály pedig a nyílt antiszemitizmus propagandáját nem tette magáévá. 1926 tavaszán kihullott a

²⁵ Huszti József: Gróf Klebelsberg Kunó életműve. Bp., 1942. 196—197.

²⁶ Laky Dezső: A magyar egyetemi hallgatók statisztikája. Bp., 1931. 51.

²⁷ Moritz Csáky: Der Kulturkampf in Ungarn. Graz—Wien—Köln, 1967. 107.

csatasorból a jobboldali ifjúság patrónusa. Bársony János haláláról az orvoskar 1926. március 9-i ülésén emlékezett meg. Emlékét nosztalgiával idézi a Turul Szövetség országos vezére — Szöllősy László — egy év múltán.²⁸ Az ifjúsági mozgalom hangvételén 1926-ban jól lemérhető az új orientáció. Az ifjúsági vezetők közül a MEFHOSZ-ban a mérsékeltberek kerültek élre, s az egyetemi ifjúság elé tűzött célok közé a szakmai képzés színvonalának emelése került első helyre. Az alapelvek: a valláserkölcsi és nemzeti eszme propagálása természetesen továbbra is az ifjúsági mozgalom feladata maradt. Vallja ugyan az új program, hogy az alapelvek változatlanok, a konkrét feladat azonban: „a modern gazdasági küzdelem által megkívánt gyakorlati munkára készülés”.²⁹

Klebelsberg Kunó gróf miniszter ugyancsak észleli a törvény harmadik szakaszának tarthatatlanságát. Megnyilatkozásaiból kitűnik, hogy a szükséges változtatást kormányzati intézkedésként, a társadalmi beharcoltól „függetlenül” kívánja végrehajtani. A hazai zsidósággal való tárgyalást mégsem tartja szükségesnek a numerus clausus ügyében, a törvény bármilyen megváltoztatására irányuló kezdeményezést magának tartja fenn. Lucien Wolff fellépésével kapcsolatban igen érdekes fejtegetésbe bocsátkozik. Azt állítja ugyanis, hogy a trianoni békeszerződésbe és a többi békeszerződésbe is a kisebbségi jogi klauzula úgy került, hogy Lucien Wolffot, „aki maga mondja, hogy a kisebbségi szerződéseknek a felekezetekre és fajokra vonatkozó részének megkoncipiálására személyes befolyást gyakorolt”, éppen a numerus clausus törvény [nyilván annak előkészítő munkálatai — Sz. K.] indította a klauzula felvételére. Vagyis a törvény inkriminált harmadik szakaszával szemben fogalmazta meg a jogbiztosító klauzulát (ez a megállapítás a harmadik szakasz keletkezési körülményeinek ismeretében — legalábbis túlzónak mondható). A törvény végrehajtását, illetve jövőbeli sorsát illetően még jelentősebb a miniszternek az a megállapítása, hogy „a törvényt tehát majd revideálnunk kell, de nem azért, hogy a zsidó hallgatók ezreit megint nyakára bocsássuk a nemzetnek, hanem azért, hogy bizonyos racionális enyhítéssel az intézmény lényegét megmentsük. Mielőtt a törvényjavaslatot megfogalmaznám, ezt az exponált keresztény politikusnak azzal a részével, akiknek diszkreciójára emberileg számítani lehet, előzően meg is beszélném”.³⁰

Mindezek után nem meglepő, hogy a vezető politikusok közül azok, akikre elsősorban vonatkozott a miniszter kijelentése, a „megbízhatóság” kritériuma, a numerus claususról oly értelemben nyilatkoztak, hogy nyilatkozatuk megkönnyítse a miniszter tervezett jelentős lépését. Kornis Gyula az elsők között siet Klebelsberg segítségére. A numerus clausus eredeti intenciójáról mintegy megfélemedkezve, azt mint általános szelekciós törvényt karakterizálja. A törvény azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményt — írja —, mert nem szolgálja a minőségi szelekció érdekeit. Ez ugyan már jóval előbb látható volt, de Kornis most tartja elérkezettnek az időt arra, hogy az egyetemi felvétel „minőségi szelektatív” feladatát sürgesse. Felrója azt, hogy a budapesti egyetemen a kitűnő, a jeles és a jó érettek számaránya a gyengébb érettségi

²⁸ Egyetem (debreceni ifjúsági lap). 1927. január 1. Főiskolai élet c. rovatban.

²⁹ Nagy Emil: A magyar ifjúság új irányeszméi. Új Élet, 1926. március 15.

³⁰ Szinai Miklós—Szűcs László: Bethlen István titkos iratai. Bp., 1972. 256—257.

eredménnyel felvettekhez képest 29 — 71%, míg a debreceni egyetemen 55 — 45%, a pécsi egyetemen 60 — 40%, a szegedin pedig 62 — 38%.³¹

A százalékarányokat a szerző a Magyar Statisztikai Évkönyv 1925-ös kötetéből meríti — realitásukhoz tehát nem férhet kétség —, egyben megértetik e számok azt is, hogy a vidéki egyetemek miért ragaszkodtak a budapesti egyetemekről kiszoruló jeles és jó érettségi bizonyítvánnyal felvételt kérő s túlnyomó többségükben biztosított anyagi háttérrel rendelkező zsidó származású hallgatóikhoz.

1927-ben tehát az egyetemi tandíjakat és ösztöndíjakat szabályozó jogszabállyal, majd 1928-ban az első numerus clausus inkriminált szakaszát visszavonó törvénnyel egy közel tíz évig tartó nyílt faji diszkriminációs időszak zárult, hogy helyet adjon az 1928-tól 1938-ig terjedő időszakban a burkolt és háttérbe szorított diszkriminációs politikának.

³¹ Kornis Gyula: Az egyetemi oktatás főbb kérdései. Bp., 1927. 10.

III. RÉSZ

BEVEZETÉS

Az állampolgári jogegyenlőtlenséget nyíltan megfogalmazó első numerus clausus törvény végrehajtása jól mutatja, hogy a Horthy-korszak kezdetétől a konszolidáció éveit is odaszámítva, alapjaiban azonos kultúrpolitikai koncepciók alapján alakította felsőoktatási politikáját. A jogtörténeti vizsgálódásnak azonban éppen azokra a tényezőkre kell figyelemmel lennie, amelyek az állandó tendenciák mellett eltéréseket jelentettek, s a rendszer politikai stabilizációját a jogintézmények változtatásával segítették. A konszolidáció társadalmi bázisának feltárása a felszabadulás utáni történettudomány kiemelkedően fontos vizsgálódási területe.¹ Általános a felfogás, hogy a korszak vezető osztályai bázisuk bővítése érdekében a középosztályt kapcsolták magukhoz, a korszak egyes periódusaiban azonban e „középosztály”-nak más-más összetevőjét tekintették elsődleges szövetségésüknek. A konszolidáció éveiben — vagyis az általunk vizsgált periódusban — a számszerűségében jelentős hivatalnoki réteget, ezen belül is elsősorban a közhivatalnoki réteget, valamint a „középosztály” értelmiségi tábort kívánták tartósan megnyerni. Az értelmiségi rétegen belül azonban a rendszer ellenzőinek széles tábora alakult ki. A numerus clausus végrehajtása feltétlenül közrejátszott abban, hogy az értelmiségen belül a nemzeti-keresztény eszméket vallók köre is bővüljön, másrészt azonban abban is, hogy az ellenzéki tábor a faji diszkriminációval szembenállók folytán erősödjék. Még további kutatásokra vár a „középosztály” egyes rétegeihez tartozók szellemi arculatának megrajzolása. Nagy jelentőségű feladat ez, hiszen ennek formálását a korszak kultúrpolitikusi elsődleges feladatnak tekintették. A középosztály szellemi befolyásának növekedése megerősítette „nevelésének” szükségességét a bethleni konszolidáció éveiben, s ez volt az elsődleges feladata a klebelsbergi kultúrpolitikának. A középosztály tudatos formálásának kulcskérdése az egyetemi és főiskolai felvétel rendszere.

A „középosztály” fogalmának, politikai feladatának meghatározása a Horthy-rendszer első éveiben, miként az előzőekben arra kitértünk, nem tisztázódott még. Az uralkodó osztály egymással is belső ellentétben álló rétegeinek érdekkiegyenlitése, a

¹ Korántsem a teljesség igényével utalunk a periódus társadalmi bázisával foglalkozó munkákra. *Pándi Ilona*: A magyar középosztály kérdéséhez. Századok, 1965. 1—2. sz. *Pándi Ilona*: A magyar haladó értelmiség néhány irányzata a bethleni konszolidáció éveiben. Párttörténeti Közlemények, 1965. 2. sz. *Ránki György*: Gondolatok az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisának kérdéséhez az 1920-as évek elején. Történelmi Szemle, 1962. 3—4. sz. *Hanák Péter*: A magyar „középosztály” fejlődésének problémájához. Valóság, 1962. 3. sz. *Pölöskei Ferenc*: Bethlen István törekvései az ellenforradalmi rendszer konszolidálására (1921—1922). Párttörténeti Közlemények, 1974. 3. sz. Ez utóbbi tanulmány a jelzett periódus társadalmi összefüggésein túlmenő politikai összefüggéseket is feltárja.

hozzájuk csatlakozó középosztálybeli elemek összekovácsolása, nem utolsósorban a propaganda és a nevelés útján, még nem állt olyan szinten, hogy az olyan vegyes társadalmi rétegnek, mint a középosztály, körülhatárolást adjon. Később is egyik fogalmi ismérve a „belső egység hiánya”, s a társadalmi termelés rendjében, valamint a szellemi hivatásterületeken betöltött feladatai szerint differenciálódik. A heterogén társadalmi réteget természetesen nem lehet csak gazdasági szempontból megközelíteni, mint ahogyan a marxista szociológia sem tartja kizárólagosnak, csupán elsődlegesnek a gazdasági érdekek alapján történő meghatározását. A korabeli uralkodó szellemi irányzatok a marxista megközelítést eleve kizárták, sőt a középosztály egyik vezető ideológusa, Kornis Gyula el is hárítja ennek még lehetőségét is 1921-ben publikált munkájában. „Ha mégis ez a régi és új középosztály [a katonatiszti, hivatalnoki és értelmiségi, valamint a kis- és középburzoáokra gondol — Sz. K.] összefog, ennek alapja nem a gazdasági törekvések közössége, hanem társadalmi értékelés...”² A hivatalnoki kar jelentőségét a rendszer fenntartása szempontjából ez a meghatározás is jól látja. Még jelentősebb témánk szempontjából, hogy a „középosztály” ideológiai arculatára jellemzőnek azt tartják, hogy az múltba tekintő, a fennálló társadalmi rendet védi. „Nálunk az ún. történeti középosztály par excellence középosztály. S ha már itt körünkben középosztály mozgalomról van szó, ezt éppen a tisztviselői elemből álló történeti középosztály szervezi, azonban magához vonja azokat az elemeket (kis- és középiparosokat és kereskedőket), amelyek ugyanazon a konzervatív, a történeti és nemzeti értékeket megbecsülő világnézetben vannak.” Még nyíltabban közelíti meg az ideológiai célkitűzést azzal, hogy a középosztály szellemi, ideológiai jellemzője, világnézeti sajátossága, hogy „bár van polgári radikalizmusa is, a középosztály tipikus vonása lényegében a mérsékelt haladás . . . , ragaszkodik a nemzet közösségi hagyományaihoz”. Kornis Gyula 1921-ben és 1926-ban írott két cikkében meghatározott középosztály-fogalom közötti eltérés elsősorban az ideológiai, világnézeti jellegben kereshető. A két tanulmány megjelenése között eltelt öt év a „középosztály” megközelítésében is tükrözi a bethleni konszolidáció kultúrpolitikai programját, illetve annak végrehajtását. Az 1926-ban megjelent cikk más vonatkozásban is figyelemre méltó. Ekkor már a középosztályon belül az értelmiségnek szánja a vezető szerepet, annak a rétegnek, amely a „társadalom szellemi arisztokráciáját” képviseli.³ Más kérdés — amit a későbbiekben bizonyítani kívánunk —, hogy elsősorban a köztisztviselők gyermekeiből akarja a hivatalos kultúrpolitika a jövő értelmiségi nemzedék derékhatát kialakítani.

Az ellenforradalmi rendszer kultúrpolitikájának, s ezen belül elsősorban az oktatásügynek legmarkánsabb tartalmi jellemzője a kultúrnacionalizmus. Az a nacionalizmus, amely miként azt Klebelsberg Kunó gróf kultuszminiszter 1928-ban körlevélben megfogalmazta, nem az 1918-ig érvényesülő „negatív nacionalizmus”, amelynek szellemi tartalmát elsősorban az Ausztriától való függetlenülés politikai célkitűzése határozta meg. A nacionalizmusnak a miniszter szerint „pozitív alakot” kell öltetnie, ez pedig azt jelenti, hogy „az egyén nem pusztán önmagáért van, hanem az egyén feletti, magát halhatatlannak akaró nemzetért”. „Itt lép előtérbe a művelődésnem az a vonása, hogy elsősorban az akaratnak, a jellemnek formálása, az

² Kornis Gyula: Kultúrpolitikánk irányelvei. Bp., 1921. 9., 35.

³ Kornis Gyula: Mi a középosztály? Napkelet, 1926. 1—5. sz.

önmegtagadás, önuralom, odaadás, engedelmesség, fegyelem erényének szellemének az új sarjadék lelkében való kialakítása.”⁴ A hivatalos kultúrpolitikai célkitűzés nyilvánvalóan a tradicionális „közösségi” irányt képviseli, az egyéni szabadságot és általános jogegyenlőséget megfogalmazó elvekkel szemben, amelyeket még az Eötvös József által megalapozott liberális kultúrpolitika alakított ki. A klebelsbergi kultúrpolitika másik jellemzőjeként jelenik meg a vallásos nevelés követelménye. E szerint az „erkölcsi és állampolgári nevelés akkor áll szilárd alapon, ha valamely vallásos érzés hatja át. A kultúra emberi értékei egy abszolút értékbe, az Istenbe vetett hit nélkül a lélekben gyökértelenek, mert nincs végső, megnyugtató szentesítésük”. Adottak tehát a periódus kultúrpolitikáját meghatározó alapelvek. Védekezés az internacionalista szellemű kommunista, de még a polgári radikális eszmékkal szemben is, elfordulás az egyén jogait tisztelő polgári liberális eszméktől; a vallásos alapon nyugvó nevelés fokozott támogatása, amely azonban az antiszemitizmussal hol nyíltabban, hol burkoltabb megfogalmazásban párosul. Az addig elsősorban egzisztenciális ihletésű antiszemitizmus mellett megjelenik — elsősorban külföldi hatására — a faji alapon megfogalmazott antiszemitizmus is. A bethleni konszolidáció kultúrpolitikájának fontos részét jelentő numerus clausus viták érthetetlenek Klebelsberg Kunó gróf egy évtizedes miniszteri tevékenységét, sőt magát a gróft formáló néhány életrajzi epizód híján. A ma történésze aligha érthet egyet az életművet mérlegre tevő kortárs, Huszti József minden megállapításával. Joggal vonja kétségbe az ünnepi megemlékezésként írott mű egyértelmű dicsőreteit. Kételyét csak fokozhatja a visszaemlékezés publikálásának időpontja, 1942, és az, hogy a megírás idejének kultúrpolitikáját visszavetítő, igazoló tendenciák fedezhetők fel benne. Számos megállapítása azonban, különösen azok, amelyek a tényeket idézik és az azokból vonható következtetéseket ismertetik, a ma historikusa számára is tanulságot jelentenek. Így mindenekelőtt a konszolidációt szolgáló miniszter életútjának mozzanatai. A budapesti jogi tanulmányok után Berlinben egészíti ki ismereteit, egyházi és kultúrpolitikai érdeklődése mellett a „nemzetgazdaságtan” korabeli irányzatai kötik le figyelmét. Tanulótársai közé tartozott Becker, a későbbi porosz közoktatási miniszter, akihez élete végéig belső barátság fűzte. Életrajzirója kiemeli Prohászka Ottokárhoz fűződő barátságát, a két jelentős személyiséget úgy karakterizálva, hogy Prohászka „szociális”, Klebelsberg „nemzetiségi” szempontok által vezérelt egyéniség. Az életúton jelentős állomás, hogy a Wekerle-kabinetben, a koalíciós kormányzat idején, miniszterelnökségi tisztviselő, Wekerle nemzetiségpolitikai szakértője. Már ekkor megjelenik gondolkodásában az a lényeges eszme, amely a későbbiekben nagyvonalú és markáns kultúrpolitikáját mintegy determinálja: az a gondolat, hogy a társadalmi élet minden területén a vezetők kiképzését tervszerűvé kell tenni. Klebelsberg gondolatait hűen tükrözi e jellemzés a téma kapcsán: „A vezető személyiség nem valami magától növő vadvirág, s nagy baj, ha egy közösségben e nagyfontosságú szükséglet ellátását a vak véletlenre bízzák. Ha egy országban nem állnak rendelkezésre elegendő számban politikai, tudományos, művészeti stb. vezető

⁴ Körlevél (gróf *Klebelsberg Kunó*) Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny, 1928. január—február.

egyénségek, akkor a kül- és belpolitika a tudomány, a művészet stb. nagyon rosszul járnak.”⁵

A korszak ideológiájának általános jellegzetességei mégis Szekfű Gyula történetírói munkásságának első periódusában írott műveiben öltének testet. Az ő történelemfelfogásának jellemző vonása a forradalom, mindenekelőtt a proletárforradalom elvetése, a nacionalizmus, amely az internacionalizmus minden formájával szembeni védekezéssel párosul.⁶

A numerus clausus törvény módosítása a később tárgyalandó nemzetközi összefüggésekre is tekintettel (1925—1926-ban) már a felelős kultúrpolitikai tényezők által elfogadott program volt. Ezért az említett két esztendő a diszkrimináció ellen és mellett megnyilatkozók között különösen éles vitára vezetett. A polgári radikalizmus új tudományos folyóirata, a Huszadik Század szellemi utóda, a Századunk, rövid fennállása alatt⁷ mind az antiszemitizmus különböző irányzataira, mind pedig a numerus clausus törvényre többször is visszatért. Különösen jelentősnek tarthatjuk azt az összefüggést, amelyet a modern német konzervativizmus és a századvégi német konzervatív irányzat között mutatott ki. Sombart és Lagarde nézeteinek társadalmi tartalmát elemezve legjelentősebb az a megállapítás, amelyet a századvégi „fajkérdés” gazdasági megalapozottságáról ír. Sombart „Der Burgeois” című munkájában a kapitalizmusra diszponált fajként jellemzi a zsidóságot, ezzel állandó faji jellegzettségként karakterizál történelmileg kialakult helyzetet. A Századunk cikkírója Käthe Schirmacher szociológiai vizsgálatai alapján állapítja meg, hogy minden nép mindenféle munka elvégzésére alkalmas. Sombart gazdasági fajelmélete már csak azért sem állja meg a helyét, mert az egyes nemzetek a történelmi fejlődés különböző korszakaiban más és más gazdasági kvalitásokat mutatnak fel. A szerző a magyar történelmi fejlődés sajátosságaira vezeti vissza a zsidók gazdasági térhódítását, különösen a kereskedelem terén. Szekfű Gyula „A magyar bortermelő lelki alkata” c. művével polemizálva a magyar ember nyereszkesedési képtelenségéről Szekfű által kifejtett tételt cáfolja. A cáfolat a 19. századi magyar gazdasági-társadalmi fejlődés sajátosságaiban kereshető, ahol a nem „fajmagyar” népek sem tudták a kapitalizmust a század első felében meghonosítani. A történetileg ténylegesen meghatározó okot a szerző abban látja, hogy hazánkban nem volt kifizetődő a kereskedelemmel foglalkozni. — Ma, a gazdaságtörténeti kutatások fényében ezt a megállapítást a városi társadalom fejlődéstörténetének ismeretében elnagyoltnak tarthatjuk, de mint a kereskedelem jelentőségét kiemelő megállapítást, feltétlenül elfogadhatjuk. Ugyancsak fontos történeti okként jelöli meg a szerző azt is, hogy a nemesség a földbirtokból

⁵ Huszti József: Gróf Klebelsberg Kunó életműve. Bp., 1942. 28—33.

⁶ Mérei Gyula: Szekfű Gyula történelemszemléletének bírálatához. Századok, 1960. 1—3. sz.

⁷ A folyóiratot szerkeszti: Vámbéry Rusztem. A hivatkozott cikkek: Gyömrei Sándor: A fajelméletek és a gazdasági élet. 1926. 36—45. V. R.: Szász Zoltán könyvének „Magyarország és zsidóság” recenzálása, 1926. 385—387. A recenzió állásfoglalása a polgári radikális tábor véleményét összegezi: „A gyógyulás reményét [az antiszemitizmusból való kigyógyulását — Sz. K.] csak olyan politikai átalakulás nyújthatja, amely gazdasági demokráciával biztosítja a magyar középosztály megélhetésének lehetőségét.” G.: Szabó Dezső: Segítség! c. művének ismertetése. 1926. 135. A recenzió a demokrácia kiteljesedésében látja a fajelmélet ellenszerét, s egyben nagy distinkciós készséggel észleli a fajelmélet mögött álló társadalmi reformtörekvéseket is. „Egy demokratikus berendezkedésben, amely már rátette kezét a bajok igazi gyökerére, a kiváltságokra, a jöhiszemű fajvédő elméletek amúgy is maguktól összeomlanak.”

és hivatalból azért kíván megélni, mert azt „kifizetőnek” tartotta. A szerző maga is a jogi szabályozás szerepére irányítja a figyelmet, amikor arról ír, hogy a birtok- és hivatalviselési képesség korlátozása a magyar feudális jogintézményekben gátolta a polgárosodást. Végül a harmadik okként megjelölt történelmi körülményt meghatározónak tarthatjuk a modern történetírás felfogása szerint is. Ez pedig annak a kihangsúlyozása, hogy a magyar jobbágyok földhözkötésével a városi lakosságba nem került bele megfelelő mértékben a magyar elem, s így nem vált fogékonnyá a kereskedelmi tevékenység iránt. Leginkább azonban az abszolutista merkantilista politika jelentőségéről írottakat vehetjük ma is jelentős meghatározó tényezőnek. E szerint az abszolút uralkodók támogatása folytán fejlődött az ipar és kereskedelem. Magyarországon viszont a Habsburg-abszolutizmus akadályozta az iparfejlődést. Ugyancsak találó az a megállapítás is, amely szerint a nemességet hivatali pályán elfoglalt szerepe akadályozta abban, hogy az ipari és kereskedelmi lehetőségeket kihasználja.⁸

A numerus clausus törvény védelmére írott művek sorából két könyv érdemel különös figyelmet. Haller István volt kultuszminiszter könyve,⁹ amely a törvény geneziséét és társadalmi célját saját egykori szerepének védelmében, ugyanakkor a törvény aktualitását bizonygatva elemzi. Még szélsőségesebb hangot üt meg Kovács Lajos könyve,¹⁰ amely a numerus clausus törvény hatását elemzi, s annak jelentőségét abban látja, hogy „a zsidó ifjúság nagy része minden valószerűség szerint felhagyott azzal a tervvel, hogy mindenáron a magasabb értelmiségbe jusson”. Ez a megállapítás, eltekintve most a numerus clausus ellen megnyilvánuló, s főként a zsidó polgárság pénzén fenntartott sajtó látható ellenkező állásfoglalásától, már csak azért sem állta meg a helyét, mert a külföldi egyetemeken tanuló magyarországi zsidó fiatalok nagy száma azt bizonyította, hogy a zsidó középrétegek éppen úgy, mint a vagyoni elit, melyben igen magas arányban volt a zsidóság jelen, a magyar szellemi életben jelentős szerepet kívántak betölteni a továbbiakban is.

Az ellenforradalmi korszak eszmei és politikai konszolidációja szempontjából ezekben az években különösen döntő mozzanat Magyarország belpolitikájának megítélése a nemzetközi fórumokon. A Bethlen által képviselt konszolidációt korántsem egységes álláspontról, de a nemzetközi fórumokon egybehangzóan képviselte Apponyi Albert gróf is. Megnyilatkozása témánk szempontjából — a középosztály-centrikusság, illetve az értelmiség mint „új vezető osztály” felfogása miatt — különösen jelentős. Már 1922-ben a Cobden Szövetségben elmondott beszédében¹¹ felismerhetjük Apponyi kulcsgondolatát: „az 1848-as időszak magyar nemesség jogutódjának, a mai vezető osztálynak . . . az intelligenciának” jelentőségét hangsúlyozza. A keresztény magyar ifjúság feladatairól a konszolidáció jegyében 1924. november 9-én elmondott beszédében¹² szól. Ebben az egyházat és a keresztény

⁸ Lagarde feltámadása. *Kremer Manó*: Die Wiedergeburt durch Lagarde. Gotha, 1925. c. könyvének recenziója. Századunk, 1926. 322.

⁹ *Haller István*: Harc a numerus clausus körül. Bp. 1926. A szerző kiadása.

¹⁰ *Kovács Lajos*: Értelmiségünk nemzeti jellegének biztosítása. Bp., 1926. Évekkel előbb publikált, hasonló beállítottságú műve: *Kovács Lajos*: A zsidóság térfoglalása Magyarországon. Bp., 1922.

¹¹ *Apponyi Albert*: Társadalmi átalakulások. A Magyar Cobden Szövetségben 1922. március 10-én tartott előadás. Cobden Könyvtár 8. sz.

¹² *Apponyi Albert*: A magyar katolikus ifjúság feladatai. A Szent Imre Kollégiumi Kör diszgyűlése. 1924. november 9.

hitéletet a túlzott politikusságtól óvja, s nem nehéz kihallanunk erkölcsi ítélete mögül a szélsőséges elemek elmarasztalását: „Óvakodjunk attól, hogy az egyházat, amely az üdv intézménye és hitünket, amely az örök igazság kinyilvánítása, azonosításuk múló földi berendezésekkel és tarthatatlan közállapotokkal . . . Nincs bántóbb jelenség, mint az, amikor a keresztény firma alatt történnek dolgok, amelyek a keresztény morállal ellenkeznek.”

A NŐK EGYETEMI TANULMÁNYAIT ÉRINTŐ RENDELKEZÉSEK A BETHLENI KONSZOLIDÁCIÓ IDEJÉN

Az ellenforradalmi rendszer konzolidációs periódusában mind a nőkkel szembeni nyílt diszkrimináció, mind pedig a szégyenletes „zsidó-paragrafus” helyét kifinomultabb, a tradicionális politikai eszközöket használó kormányzati intézkedések váltják fel, amelyeket a nyílt diszkriminációs politika csak a harmincas években, immáron fasiszta behatásra töröl el.

A nők egyetemre „tódulását” megakadályozó intézkedések közül a középiskolai képzésük jogszabályi rendezésével, valamint az egyetemi tanulmányaik lehetőségeit rendező intézkedésekkel egyaránt élt a klebelsbergi kultuszkormányzat. Csak a mindkét tanulmányi lépcsőt érintő szabályozások vizsgálata ad átfogó képet a nőket érintő „kifinomultabb” numerus clausus rendelkezésekről.

A nők középiskolai képzésével kapcsolatosan elsősorban az ellenforradalmi rendszernek a középiskolákat általában meghatározó koncepciója a mérvadó. A Klebelsberg nevéhez fűződő középiskolai törvényekről szólva — az 1924. évi 11. tc-ről (a középiskolákról), valamint az 1926. évi 24. tc-ről (a leányok középiskolai képzéséről), s végül az 1934. évi 11. tc-ről Hóman Bálint kultuszminisztersége idején (újabb átfogó szabály a középiskolákról) — az emelhető ki, hogy a középiskolát elsősorban a tudományos képzésre előkészítő, társadalmi bázisát tekintve pedig a középrétegek gyermekeit nevelő iskolának tekintették.

A dualizmus iskolaügyével szemben jogosan merült fel az a kifogás, hogy nem gondoskodott a középfokú szakiskolák létesítéséről, amit pedig a gazdasági élet fejlődése, a nemzet társadalmi rétegződése és egyes vidékek eltérő szükségletei egyaránt megköveteltek volna. A Horthy-korszak kultúrpolitikája ezzel szemben céljául tűzte ki, hogy a polgári iskolai és szakközépiskolai képzés fejlesztésével vezesse le azt a „túlzott” társadalmi aspirációt, hogy az alsóbb társadalmi rétegek gyermekei főiskolákra kerüljenek. Ebből közvetlenül folyt az is, hogy a középrétegek (alkalmazottak, kistisztviselők stb.) gyermekeit is a „nekik megfelelő” képzési formához juttassa. Kifejezetten károsnak bélyegezte azt az igényt, hogy az említett rétegek tehetséges gyermekei az iskoláztatás révén társadalmilag felsőbb rétegekbe emelkedhessenek. A középiskolának, mint a „művelt középosztály” iskolájának felfogásából folyt az is, hogy a legélesebb kritikával illették azokat a nézeteket, amelyek a gyermekek 14 éves korig történő együttnevelését igényelték. A polgári iskolának, amelynek oktatási idejét az 1916-os rendeleti szabályozás után az 1927. évi 12. tc. négy évben állapította meg, valamint a reája épített szakiskoláknak társadalmi célja ezért az volt, hogy a társadalom „középrétegeinek” iskolája legyen, míg a nép széles rétegei

részére az elemi iskolai oktatást s az arra épülő ismétlő, valamint ipari és kereskedelmi tanonciskolákat szánták.

Az ellenforradalmi rendszer középiskolai koncepciójának további jellemzője, hogy *eltérő iskoláztatási igényt támaszt a leányok és fiúk iskoláival szemben*. Az 1927. évi 12. tc. (a polgári iskolákról szóló törvény) idevágó intenciója szerint az iskola hivatott „művelt magyar polgári háziasszonyokat” nevelni, mint ahogyan e képzési célt az intézményt létesítő 1868. évi 38. tc., illetőleg az azt reformáló 1877-es és 1916-os reformrendeletek is megfogalmazták. E célnak az intézmény a leányok gimnáziumi oktatásának bevezetéséig meg is felelt. A nők középfokú képzésének rendezése már az ellenforradalmi rendszer első éveiben felmerült: „A meghirdetett kultúrpolitika célul tűzte ki, hogy a modern nő új életvonalását új iskolatípusok bevezetésével, illetőleg a meglévő módosításával” elégítsék ki.¹ A társadalmi feltörekvés leszorítása és a leányok főiskolai aspirációinak fékezése tehát a cél. Rövid idő alatt öt női ipari középfokú iskolát nyitottak, jellemzően mind zárdaiskola. Az 1922. évi 12. tc. — az új ipartörvény — az ipari szakiskolában végzett nőknek segédi képesítést adott.² Az intézkedések a középrétegek leánygyermekének egy jelentékeny részét elvonták a gimnáziumtól. Mutatja ezt az 1932/33. tanév középiskolai állapotait tükröző hivatalos kimutatás, amikor az új iskolapolitikának már egy évtizedes eredményei láthatóvá váltak. Ennek adataiból kitűnően a polgári iskolákban megmaradt a leányok túlsúlya a fiúkkal szemben. Összességében ez az oktatási intézmény kötötte le az elemi iskolai képzésen túljutó leánygyermek zömét. A jelzett évben 41 125 fiú tanulóval szemben 48 292 leány látogatta a polgári iskolát³ (6. táblázat).

6. táblázat
Az 1932/33. tanévben középfokú szakiskolában tanuló
fiúk és leányok száma

Intézmény	Fiúk	Leányok
Képzőintézetek (tanítóképezdék)	3209	6789
Felső mezőgazdasági szakiskola	370	—
Középfokú ipari szakiskola	2022	1304
Középfokú gazdasági szakiskola	325	318
Felső kereskedelmi szakiskola	5633	2343

A bemutatott adatok közül különösen szembetűnő a tanítónőképző intézetben tanuló leányok magas száma, még jelentősebb az összehasonlítás, ha figyelembe vesszük, hogy az 1920/21. tanévben hány tanítói, illetve tanítónői oklevelet adtak ki, s ezeket az adatokat az 1930/31-es tanév adataival vetjük össze (7. táblázat):

¹ Kornis Gyula: Kultúrpolitikánk. Budapest, 1921. 11—45. o.

² Vig Albert: Magyarország iparoktatásának története az utolsó száz évben, különösen 1867 óta. 1932. 558.

³ OL. K. 636. 12.546/1934. A Bureau International d' Education IV. ülészakára készült beszámoló jelentés. — OL. K. 636. 21.104/1933. sz. iratnál található statisztikai kimutatás.

7. táblázat
Az 1920/21. és az 1930/31. tanévben oklevelet nyert
fiúk és leányok száma

Tanév	Tanító	Tanítónő	Összesen
1920/21	591	809	1 400
1930/31	706	1 058	1 764

Az 1924-es középiskolai törvény után, amely a fiúk középiskolai tanulmányait szabályozta, elkerülhetetlenné vált a leányok középiskolai képzését rendező törvény megalkotása. A leánygimnáziumi képzési forma létesítése óta (1895) élt az igény mind a közönségben, mind a szakemberekben, hogy e fontos intézményt törvény rendezze. Több mint harmincéves fennállása alatt az intézmény képzési formáját és tanrendjét számos intézkedés módosította, nem vitathatóan végkifejlésében egy cél felé haladva, az egységes elveken felépülő, a fiúk gimnáziumi oktatási intézményeitől színvonalában eltérő, mégis széles körű társadalmi igényt kielégítő iskolatípus létesítéséhez. — Az 1926-os reformot megelőző elképzelések — melyeket nem kívánunk szélesebb mederben tárgyalni, mert témánk csak vázlatos bemutatást igényel — éppen ellenkező irányban hatottak. Nevezetesen a különböző módon szervezett, de egymáshoz képest hasonló képesítést nyújtó leányiskolák irányában, amelyeknek tananyaga azonban jelentősen eltért a fiú-középiskolák tananyagától.

Már az 1924. évi középiskolai törvényjavaslat kapcsán a Felsőoktatásügyi Egyesület által rendezett anketon is elhangzott a leánygimnáziumokra mint az egységes középiskolai koncepció „elrettentő példájára” hivatkozó kritika. Az anket előadója, Kornis Gyula szerint: éppen a leánygimnáziumok példája mutatja, hová vezet az egységes középiskola, mely minden értékes kultúrelemet egy iskola keretébe akar szorítani, s ezért a legveszedelmesebb túlterhelésre vezet. „Az ilyen iskolának a tanterve egységes tengely híján tutti-frutti lexikonná silányul belső egység és koncepció nélkül”⁴ — az 1924. évi középiskolai törvény elveti tehát az egységes középiskola eszméjét, és háromfajta középiskolát létesít a fiúk számára. A történetileg kialakult két típus, a gimnázium és a reáliskola közé ékelődik domináns típusként a reálgimnázium.⁵ Ez a példa lebegett a leány-középiskolai törvény alkotói előtt is.

A leányok középiskolai oktatásáról szóló törvény bevezető fejtegetéseiben mind a külföldi, mind a hazai tapasztalatok alapján elveti az ún. „furkációs” rendszert, vagyis azt a megoldást, amit az 1918-as jogszabályi rendezés követett, azaz az egységes alsó tagozatra különböző rendeltetésű és tantervű felső tagozatok létesítését. A világháború által teremtett új körülményekre, de más államok példájára is hivatkozva alapelveként fogalmazzák meg: „A női ifjúságnak is módot és lehetőséget kell nyújtanunk arra, hogy ki-ki megtalálja azt az iskolafajtát, amely tehetségeit legalkalmasabban fejleszti ki a lehető legtökéletesebb fokra annak veszedelme nélkül,

⁴ A Felsőoktatási Egyesület anketája a középiskolai törvényjavaslat ügyében. Felsőoktatásügyi Egyesület közleményei, 1924. (IV.) 1. sz. 67.

⁵ Neveléspolitikai dokumentumok az ellenforradalmi rendszer időszakából. Bp., 1959. Bevezetést írta és összeállította: Simon Gyula. 69. (A továbbiakban: Neveléspolitikai dokumentumok. Bevezető Tanulmány.)

hogy az iskolatípusok között fennálló eltérések felsőbb tanulmányaik végzésében akadályoznák őket.” A másik fontos elv a „nőies hivatás”-ra nevelés.⁶ Az egyes középiskolai típusok közül a liceum és leánykollégium mint új típusok a hozzájuk fűzött kultúrpolitikai elképzelések miatt különösen jelentősek. A leányliceum mintáját a miniszteri indoklásból kitűnően a kultuskormányzat a porosz leányliceumról vette. Magyar talajra való átültetése során az intézmény mégis egészen más képzési célt szolgált. Poroszországban és a porosz rendszert többségükben átvevő többi német államban a leányliceumok mint alapozó iskolák szerepeltek a különböző irányban történő, de még mindig középiskolai szintű továbbtanulásban. Ez megfelel a Weimari Köztársaság politikai rendszerének, amely a nőknek az alkotmányban egyenlő jogokat biztosított. A magyar leány-középiskolai törvénynek a miniszteri indoklása ezzel szemben a leányliceumok oktatási céljait egészen más irányban jelöli meg. Kifejezetten kiemeli, hogy a leányliceum, amelyben a latin nyelv helyébe a francia, esetleg az angol vagy olasz lép, nem másolata a fiúiskolának. A leányliceumot a „női lélek esztétikai irányú érdeklődésének” megfelelően a modern nyelveknek a gimnáziumnál nagyobb óraszámú és a művészeti tárgyaknak nagyobb súlya jellemzi. Szemben a leánygimnáziummal a természettudományokat nem oktatja jelentősebb mértékben. Ilyen formán, mivel az átszervezés során az iskolák többségét leányliceummá szervezik át, a nőnevelés központi művelődési iránya irodalmi-művészeti lett.⁷

A leánykollégiumok létesítésével, amelyek egyébként az egyetemi továbbtanulásra nem képesítettek, csak főiskolai (tanárképző, illetve művészeti főiskolák) továbbképzést tesznek lehetővé, a törvény oly oktatási intézményt vezetett be, amelynek célja a vagyonosabb leányok magasabb szintű nevelése, akik nem szándékoznak egyetemi tanulmányokat folytatni, hanem a család, a háztartás és az előkelő társadalom keretében óhajtanak művelt nőkhöz illő tevékenységi kört ellátni.⁸

A törvény miniszteri indoklásában a nők társadalmi szerepének hivatalos megítélését tartjuk a legjelentősebbnek: „Olyan nőiskolákra van ... főképp szükségünk, amely az elméleti ismeretek terén minél mérsékeltebb igényvel lép fel növendékeivel szemben, de annál nagyobb súlyt vet az érzelmi életnek nemzeti irányban való lehető tökéletes kifejlésére.” A női és férfi lélek érdeklődési körüket illetően alapvetően eltérnek egymástól, s ezért a két nem közötti eltéréseknek az iskolák tantervében is kifejezésre kell jutniuk. Kifejezetten kárhoztatja a miniszter azt a megelőző állapotot, hogy a leánygimnáziumok „mennyiség és minőség szerint is nagyjából ugyanazokat a tárgyakat ölelték fel, amelyeket a fiú középiskolákban találunk. Ilyen formán a női lélek speciális szükségletei jórészt kielégítetlenek maradtak”.⁹ A felszabadulás utáni pedagógiatörténet a miniszter megnyilatkozását, amelyet a női egyenjogúsítási küzdelmek évtizedes eredményeire hivatkozva a nőemancipációról pozitív értelemben tett, „udvariassági gesztusként” fogja fel.¹⁰ Inkább beszélhetünk arról, hogy Klebelsberg a nőemancipáció „katolikus feminista”, Prohászka Ottokár által a század első évtizedében pártfogolt irányát karolta fel, amely

⁶ OL. K. 2. G. A. XIV. 7. 213.1073. sz. törvényjavaslat.

⁷ OL. K. 2. G. A. XIV. 7. 213.1073. sz. törvényjavaslat.

⁸ Neveléspolitikai dokumentumok. Bevezető tanulmány 76.

⁹ OL. K. 2. A. XIV. 7. 213.1073. sz. törvényjavaslat.

¹⁰ Neveléspolitikai dokumentumok. Bevezető tanulmány. 78.

a férfi és női tehetség eltérő irányát túlzottan is kiemeli, amellyel a nőket a hagyományos női hivatásterülethez közelálló pályákra tereli. Mint az előzőekből kitűnik, nem állt egyedül e felfogással Közép-Európában a saját korában: „A nőt a maga szellemi képességeinek megfelelő irányba kapcsoljuk be a kulturális életbe, ezt csak gazdagabbá és többoldalúvá tesszük.”¹¹

A törvénytervezet 16. §-a (a törvény 15. §-a) témánk szempontjából különösen jelentős. Ez a szakasz a főiskolai továbbtanulás szempontjából egyenértékűnek nyilvánította a leányközépiskolai érettségi bizonyítványt a fiúk bizonyítványával. Megszüntette tehát azt a korlátozó rendelkezést, amely szerint a legalább jó rendű érettségi bizonyítvány alapján nyerhetnek csak egyetemi felvételt a nők. A törvény a főiskolai képzést nem kívánta rendezni, hanem azt a később hozandó miniszteri rendelet hatáskörébe utalta. — A nők egyetemi képzését szabályozó rendelet a következő évben jelent meg. A leánygimnáziumok és leányliceumok képesítő jellegéhez fűződő társadalmi érdeket, a gimnáziumokban, mind pedig a liceumokban tanuló leányok továbbtanulási vágyát jól mutatják azok a számok, amelyekre az 1929. évi, a leány-középiskoláról szóló miniszteriális jelentések anyagának feldolgozásával jutottunk.¹² A jelentéseket a minisztérium ügyosztálya kérte az oktatási intézményektől, a jelentéseket tabellákkal készülték, sajnos meglehetősen heterogén feldolgozási módszerrel. A tabellák anyaga összesen 34 oktatási intézmény érettségiző leányainak továbbtanulási szándékáról ad képet (8. táblázat). A jelentések bekérését feltehetően az is indokolta, hogy a numerus clausus törvény módosításáról szóló törvény után egy évvel a tabellákon feltüntették a zsidó leányok arányát az érettségizettek között.

8. táblázat
Érettségizett leányok továbbtanulási szándéka 1929-ben

Tanulmányi átlag	Gimnáziumban érett		Liceumban érett	
	tovább tanul	nem tanul tovább	tovább tanul	nem tanul tovább
Jeles	79%	21%	68%	32%
Jó	51%	49%	55%	45%
Érett	31%	69%	37%	63%

A tabella tanulsága szerint a jelesen érettségizett gimnáziumi és liceumi tanulóknál egyaránt igen magas a továbbtanulási vágy. A gimnazistáknál még a liceumi arányt is meghaladja 11%-kal, ami mutatja, hogy a gimnáziumokban a legjobb tanulmányi eredményt elérők szinte kivétel nélkül tovább akarnak tanulni. Magas még a jó érettségit tett leányok továbbtanulási kedve is. Mindkét iskolatípusban a tanulók többsége, több mint fele kíván továbbtanulni. — Végül — ez már az 1926. évi törvény hatása — még az érett szintet elért tanulók is sokan kívánnak továbbtanulni. Természetesen a kívánság nem mindig realizálódik, s a nők esetében nem csupán a szülők anyagi és társadalmi helyzete, s a numerus clausus törvényben megszabott

¹¹ OL. K. 2. G. XIV. 7. 213.1073. sz. törvényjavaslat.

¹² OL. K. 636.540—5—98/1929. V. sz. irat tabelláinak összesített eredményei. A tabellák hiányos kitöltése miatt az adatok megközelítőek.

egyéb feltételek miatt, hanem amiként később bizonyítjuk, a belső minisztériumi állásfoglalások is gátló tényezőként hatottak.

A középiskolai törvényekben érvényesített szelekciós szempontok ellenére a felsőbb tanulmányokra képesítő középiskolákba járók száma az újabb középiskolai törvényig terjedő időben állandó emelkedést mutat. A leányok középfokú iskoláztatásában jelentkező gimnáziumcentrikusságot 1930-ban, az akkor már államtitkári pozícióban lévő Kornis Gyula elitélőleg s mint a századvégtől átöröklött problémát jellemzi.¹³

A középiskolák túlsúfoltsága a kultuszkormányzatot még radikálisabb osztálypolitikára ösztönözte, amelyet az 1934-es új középiskolai törvény valósított meg. Mind a tagolt típusú 1924-ben létesített fiú-középiskola, mind pedig az 1926-os leány-középiskolai szerkezet nem volt hosszú életű. Az új középiskolai törvény már az egységes szerkezetből indult ki. A leány-középiskolák életképes típusaként a gimnázium vált elismertté. Az 1934-es törvény másik lényeges jellemzője: a fiú- és leány-középiskolák közötti különbségeket megszüntette, nem hanyagolva el azonban teljesen a leányok neveltetése által támasztott speciális követelményeket. Úgy látszik, a hivatalos kultúrpolitikai tényezők felismerték, hogy a csak nőkre alkalmazott adminisztratív szelekciós módszerekkel nagyon késes és átmeneti sikereket lehet csak elérni. A törvény inkább egy másik irányban érvényesíti maximálisan és teljesen nyílt megfogalmazásban a szelekciót: osztályszempontból. A hatalomra törő fasizmus körülményei között az eddig sem titkolt osztályszemléletet most teljes nyíltságában fogalmazza meg a törvény. A társadalmi kontraszelekciós politika az elsődleges célkitűzés. „A középiskoláktól távol kell tartanunk azokat, akik magasabb tudományos kiképzésre nem bírnak kellő készséggel és az egyetemeket és főiskolákat is el kell zárunk a kontraszelekció elve alapján az oda tóduló illetéktelen elemektől.” A törvényjavaslat e tekintetben csak keretmegoldást hoz, mert a szelektív eljárás részletes szabályozása rugalmasságot kíván, helyes megvalósítása adatgyűjtést és tapasztalatokat tesz szükségessé. A leányok vonatkozásában ez a kontraszelekciós eljárás nem jelentett jelentős osztálybázis-változást, hiszen az alsóbb társadalmi rétegek, a Kornis terminológiája szerinti „közép rétegek” gyermekei eddig sem juthattak el a gimnáziumi tanulmányokig. Inkább úgy fogalmazhatnánk meg: a nyílt fasizmus uralomra jutásának éveiben a „középosztálybeli” leányok elől elhárult minden középiskolákban érvényesített adminisztratív akadály, a főiskolai tanulmányokra képesítő leánygimnáziumokba bejuthattak. A gimnazista fiúk és leányok relációjában egyaránt érvényesült a törvényben megfogalmazott az az intézkedés, hogy az érettségi bizonyítvány csak külön egyénenkénti elbírálás tárgyává tett szelekció után képesít egyetemi tanulmányokra. A szelekció módszerének kidolgozását a törvény ugyan későbbi jogszabályi rendezésre tartotta fenn, alapelveit azonban megfogalmazta: „Az elbírálás az érettségi vizsgán tanúsított eredmény mellett figyelemmel lesz a középiskolai tanulmányok ideje alatt elért eredményekre, valamint a tanuló erkölcsi magaviseletére és egyéniségére is. Ez az eljárás módot fog adni arra, hogy a tanulmányi eredmény tekintetében a gyengébb tanuló is eljuthasson főiskolákra, ha szorgalma és erkölcsi kvalitásai reményt nyújtanak arra, hogy képzettségeinek hiányait a főiskolai tanulmányok idején pótolni tudja.”¹⁴

¹³ Kornis Gyula: A régi magyar nőmozgalom és a leánynevelés. Budapesti Szemle, 1930. 205. sz.

¹⁴ OL. K. 2. 554. A. XIV. 1. 71. A kultuszminiszter 718. sz. javaslata a középiskolákról.

A budapesti tudományegyetem jogfosztó rendelkezéseinek második évében, a numerus clausus törvény első évfordulójára a budapesti orvoskar sikerrel hajtotta végre a kar „megtisztítását” a zsidók mellett ugyancsak nemkívánatos elemeknek minősített nőktől is. 1921. szeptember 9-én az első rendes kari ülésen Hoór Károly az igazoló bizottság elnöke az 1921/22. tanévre igazolt hallgatók adatait terjesztette elő, ezekből kitűnőleg az első évre 51 női folyamodó pályázott, mindet elutasították. A többi évfolyamon is fehér hollóként maradt nő, a II—IV. évfolyamokon mindössze egy fő, a gyógyszerész karon pedig összesen 19 nő tanult.¹⁵ — A numerus clausus törvény korlátozó rendelkezéseinek túlhajtása miatt a budapesti kar hallgatói létszáma rohamosan csökkent, s a minisztérium által engedélyezett keretszámot sem érte el. Ezért már az 1923. február 6-i kari ülésen Vámosy Zoltán dékán felveti a nőhallgatók képzésének ügyét, s a nőhallgatók kizárásának indokoltsága ellen érvelt, a nők törvényben megállapított jogaira hivatkozott. — Hoór Károly és Bársony professzorok azonban ismét merev elzárkózást mutattak. Feltehetően élénk vita kerekedhetett a kérdés körül, amelyből a jegyzőkönyv csak annyit rögzít, hogy a kar bizottságot küldött ki a kérdés tanulmányozására, a nők egyetemi tanulmányait rendező jogszabály felülvizsgálatára. A jelentés azonban jellemző módon több mint egy évig váratott magára, hiszen az orvoskaron a női felvételi numerus nullus hívei nem siettek kimutatni, hogy eljárásuk jogilag nehezen indokolható.

A nők egyetemi képzését rendező jogalkotás a megelőző években, 1923 és 1927 között mind az egyetemeken belül, mind pedig a nőmozgalom különböző társadalmi szervezetei által sürgetve az irányító kultúrpolitikai tényezők e téren is lassú konszolidációs folyamatot vittek végbe. A bethleni konszolidáció tehát egymást feltételező és támogató intézkedések sorozatát jelenti.¹⁶

A nők orvostudományi képzésének ügye mint az antifeminista kultúrpolitika szimbóluma változatlanul az érdeklődés középpontjában állott. Nemcsak a feminista sajtó, hanem a nagyon erős hangú klerikális sajtó éppen úgy, mint a liberális lapok, cikkeket és egyetemi tanárok tollából származó nyilatkozatokat publikáltak e témáról, s természetesen a faji és nemi diszkriminációs egyetemi politika egészéről. Nagy jelentőségű volt továbbá a konszolidáció megítélése szempontjából az a külföldi érdeklődés is, amely a feminista és a különböző zsidó nemzetközi organizációk részéről megnyilvánult, s a nemzetközi politikai fórumokhoz is eljuttatta állásfoglalását.

1923 tavaszán egy hónap leforgása alatt három társadalmi szervezet: a feministák egyesülete, a MANSZ (Magyar Asszonyok Szövetsége, a kormányzat teljes bizalmát élvező nőszervezet), mind pedig a MEFHOSZ (az egyetemi ifjúsági mozgalom csúcsorganizációja), kérvénnyel fordult a minisztériumhoz annak érdekében, hogy hatálytalanítsa a női numerus clausust.

A feminista egyesület beadványát 1923. április 8-i keltezéssel nyújtotta be a miniszterhez Szirmai Oszkárné, Mellerné Miskolczi Eugénia, valamint Vámbéry Melánia aláírásával. A kérvény joggal panaszolja, hogy a háború utáni intézkedé-

¹⁵ Orvostudományi Kari Irattár. Kari ülési jegyzőkönyvek.

¹⁶ *Pölöskei Ferenc*: Horthy és hatalmi rendszere 1919–1922. Bp., 1977. 152–160.

sekből jogellenes, jogfosztó gyakorlat lett: „Azt hittük, hogy a jogfosztás úgyszólván háborús átmeneti intézkedés. . . . Szomorúan kellett azonban tapasztalnunk, hogy év mint év múlt el és az említett jogfosztásból szokásjog lett. Ezen nagy igazságtalanságot kihatásaiban némiképp enyhítette az a körülmény, hogy a kolozsvári és a pozsonyi egyetemek székhelyeik megszállása folytán Budapestre kerültek és igazságosabban viselkedtek a nőekkel szemben, akik ott folytathatták egyetemi tanulmányaikat. . . .” A feministák kérvényét az orvoskar 1923. június 9-i ülése vitatta meg. Az ügy előadója Hoór Károly professzor. Feltehetően a feministák kérvényének a numerus claususra vonatkozó sorai, valamint a feminista vezetők kapcsolata a polgári radikálisokhoz, indították az ügy előadóját arra, hogy a zsidó és nőhallgatók jogkorlátozását az 1918/19-es forradalmi eseményekkel a következő módon hozza összefüggésbe: „A Feminista Egyesület [megfeledekzik] a tengernyi bajt ránczúditó és különösen a zsidó kommunizmusról, amely négy és fél hónap alatt sokkal több bajt, szerencsétlenséget és vést zúditott ránk, mint a négy és fél éves világháború és amely éppen hazánk megcsonkítására vezetett és továbbá a numerus claususban rejlő védekezést tette szükségessé. . . .” Kézenfekvő, hogy előterjesztése megismétli az 1919 őszen elhangzó megbélyegzést: a nők az elmúlt évtizedekben nem működtek megfelelően az orvosi pályán.

A pécsi egyetem orvoskarának hallgatónői küldöttséggel keresték fel a budapesti orvoskart, az ügyben eljáró Hoór professzort, hogy álláspontja megváltoztatására kérjék. Útjuk azonban nem járt sikerrel. A professzor úr „sajnálkozott”, de megnyilatkozásaiból kitűnt, hogy nem a nyitás, hanem a további elzárkózás híve. Jellemző Bársony János újabb megnyilatkozása is, aki ebben az évben az egyetem rektora, és állásfoglalását a női numerus clausus ügyében rektori székfoglalója is mutatta. A konkrét ügy kapcsán — a feministák kérvényéről van szó — kijelenti: „A magyar lányokkal folytatott megbeszélésből tudja, hogy az egész beadvány a zsidó leányok érdekében történt.” — A karból Tóth István professzor szolt a témához, jól karakterizálta azt az erkölcsi felfogást, amit a keresztény kurzus a nők társadalmi hivatásáról kialakított, s amely szögesen ellentétes az egyenjogúságot minden téren hirdető feministákkal: „A Feminista Egyesület több vezető egyéniségével tárgyalt ismételten, s a megbeszélésekből arról győződött meg, hogy azok azt tartják, hogy a nő minden körülmények között feltétlenül rendelkezik a testével. Amíg ilyen felfogást vallanak, érthető okokból ő egyetlen nőnek az orvosi pályára való felvételét sem tartja ajánlatosnak.”¹⁷

Az egyetemi ifjúsági szervezetten belül működő szakosztály vezetői ugyancsak megszólaltak a nők jogainak védelmében, s a MANSZ támogatását is élvezve, sajtókampánnyal, kérvényekkel ostromolták a lezárt fakultások kapuit, természetesen kizárólag a középrétegbeli nők érdekében. Az Új Élet — a MEFHOSZ lapja — hasábjain 1923-ban jelenik meg Bobula Idának, a női szakosztály vezetőjének cikke. A cikk a háború utáni női generáció kilátástalan egzisztenciális helyzetére utalva követeli a fakultások megnyitását a középosztálybeli nők előtt. Hivatkozik arra, hogy a középosztálybeli lányok férjhezmenési esélyei csökkentek, s a társadalom tartozik nekik annyival, hogy ott engedje őket elhelyezkedni, ahol ők a legjobbnak látják. „Az

¹⁷ Orvostudományi jegyzőkönyvek. 1923. június 9-i rendes ülés 761.

idealizmus természetes hivatása körébe utalja ugyan a nőt, de a női hivatásról értekezni egy egyedül maradt leány előtt annyi, mint vízbefúló előtt értekezni a túlzott víznyelésnek az egészségre káros voltáról. Az egyedül maradt leányokon tehát csak úgy lehet segíteni, ha megnyitják a kenyérkereső pályákat előttük, s akiket tehetségük, hajlamuk arra képessé tesz, azok előtt a főiskolák kapuit is.”¹⁸ A cikk nem a nőemancipáció jegyében önálló életcélként, hanem az egzisztenciális szükség által diktált kiegészítő hivatásterületként követeli a nők felsőfokú képzését.

A főiskolai hallgatónők ugyanebben az évben a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez fordultak az összes főiskolák és egyetemek megnyitása érdekében. Még a nők egyetemi aspirációi elől elzárkózó Kornis Gyula is kénytelen volt megállapítani, hogy „kérvényük a trianoni Magyarország társadalmi sebeinek egyik legmeghatóbb történelmi dokumentuma”. A „középosztálybeli” leányok helyzete indítja a Horthy-korszak egyik vezető kultúrpolitikusát a következők megállapítására, jól mutatva azt, hogy a bethleni konszolidáció a női felsőfokú képzéssel szemben már 1923-ban engedékenységre hangolja azokat is, akik a fehérterror éveiben a teljes elzárkózás hívei: „De amint feladata az országnak, hogy rokkantjai szomorú életét lehetőleg elviselhetővé tegye, éppenúgy feladata az, hogy az egyedülmaradt leányait ne hagyja teljesen tönkremenni. Tegye legalább lehetővé számukra azt, hogy úgy keressék meg a kenyerüket, ahogy tudják és akarják. Az alsóbb társadalmi osztályok leányai kedvezőbb helyzetben vannak, mert ha életfenntartásukról kell gondoskodniok, azt megtehetik mint gyári munkások vagy mezőgazdasági munkásnők, kereskedelmi alkalmazottak vagy mint cselédek anélkül, hogy kilépnének a megszokott társadalmi környezetükből. Ha azonban a középosztálybeli leány nem mehet férjhez, s ha nem készülhet fel szellemi kenyérkereső pályára, akkor elmehet gépiró lánynak, varrónőnek, kalapos-kisasszonynak, amivel egyszersmind le kell mondania arról a társadalmi osztályról, amely őt születése szerint megilleti.”¹⁹

A feministák kérvényét a minisztérium az egyetemeknek véleményformálás végett megküldte. Az egyetemek többségének elzárkózó állásfoglalása jól mutatja azt az 1918-as — demokratikus — felfogáshoz képest gyökeresen megváltozott, az ellenforradalmi korszak elején kialakult felfogást, amely a konszolidáció vezető politikusainak álláspontjához képest is retrográd. Ugyanakkor egyes egyetemek és karok állásfoglalásai részben a humánusabb előző gyakorlatuk miatt, részben pedig „politikusságuk” miatt engedékenyebbek. Elsőnek a műegyetem hozott határozatot, s azt a biztató választ adta, hogy az építészeti és közgazdaságtudományi szakokra korlátozott számban hajlandó nőket is felvenni. A közgazdaságtudományi kar pedig azt közölte, hogy a kereskedelmi és mezőgazdasági szakokon a férfiakkal azonos feltételek mellett veszi fel őket. A közigazgatási és külképviseleti szakcsoportokra azonban nem kívánt nőket felvenni, mert ezeken a hivatásterületeken nem tudnának elhelyezkedni. Jellemző, hogy a dékán még azt is megjegyezte az elzárkózás indokaként, hogy tapasztalata szerint a jogi tárgyakkal a nők alig vagy egyáltalán nem tudnának megbirkózni. E tekintetben tehát az egyetemi vezetés a budapesti tudományegyetem jogi karának 1919-ben kialakított álláspontját vette át.

¹⁸ *Bobula Ida*: Nők az egyetemen: Új Élet, 1923. június 12.

¹⁹ *Kornis Gyula*: Nők az egyetemen. Bp., 1925.

A budapesti tudományegyetem minden kara mereven elzárkózó álláspontra helyezkedett. Az orvoskar leszögezte, hogy 1919-ben komoly okból foglalt állást a nők felvétele ellen, és változatlanul kitart álláspontja mellett, a jogi kar pedig a „jelenlegi időt” nem tartja alkalmasnak arra, hogy a nők előtt megnyissák a jogi fakultás kapuit. A budapesti jogi kar álláspontját azzal indokolta, hogy a felvételi lehetőségek a numerus clausus törvény behozatala óta megváltoztak, a kar még azoknak a férfi hallgatóknak sem tud felvételt biztosítani, akik a karon kívánnak tanulni. Másfelől a közgazdaság-tudományi kar megnyitása után a nőhallgatók részére lehetőség nyílik arra, hogy élethivatást válasszanak maguknak.²⁰ Az utóbbi megjegyzés jól mutatja, hogy a közgazdaság-tudományi fakultás és a tudományegyetem jogi kara egymással egyeztetett álláspontot alakított ki. A hittudományi kar — az egyébként már ismert negatív álláspontjához konzekvensen — tiltakozott az addig kialakult gyakorlattól eltérő rendezés ellen. A bölcsészettudományi kar válaszként beküldte Kornis Gyula professzor már hivatkozott művét: a „Nők az egyetemen” című tanulmányt.

A vidéki egyetemek jóval pozitívabb álláspontot alakítottak ki. — A *szegedi tudományegyetem* matematikai és természettudományi kara elismerte a nők kenyérjogát, és valamennyi fakultás megnyitását javasolta. A bölcsészeti kar sem látta akadályát annak, hogy minden főiskolát megnyissanak a nők előtt. Az orvoskar álláspontja pozitív volt ugyan a nők önálló orvosi praxisával szemben, mégis bizonyos fenntartásokat szóltat meg. A kar véleménye szerint a nők az egyetemi tanulmányok idején lépést tudnak ugyan tartani a férfiakkal, kitűnő gyógyszerészek lesznek, kórházban, laboratóriumokban, mint segéderők a férfiaknál is jobban beválnak, lelkiismeretesség, szorgalom és igénytelenség (!) dolgában az előbbieket felülmúlják, önálló orvosi gyakorlatban azonban a férfiaknál kevésbé érvényesülnek. — Az orvoskarnak a nők orvosi praxisát illető megjegyzése igen reális ténymegállapításokat tartalmazott, nem vette számításba azonban, mint ahogy az egyáltalán nem is lehetett célja, hogy az okok társadalmi rugóit is kutassa — hogy ti. a nők orvosi praxisát a korszak általános antifeminista beállítottságán túlmenően az orvosi szervezetek, elsősorban az orvoskamara is nagymértékben akadályozta. A szegedi jogi kar álláspontja az volt, hogy az érettségi bizonyítványok között nemek szerint különbséget tenni nem lehet, és a fakultásra való felvételük mellett foglalt állást.

A *debreceni tudományegyetem* állásfoglalása, az orvostudományi fakultás kivételével, ugyancsak pozitív. A hittudományi (református), bölcsészeti és az állam- és jogtudományi kar javasolta a nők kérelmének teljesítését. Külön figyelmet érdemel az orvoskar állásfoglalása. A kari ülés előadója pozitív választ készített elő, de Orsós Ferenc professzor indítványára a kar elvetette az előadói javaslatot, és a további engedmények helyett inkább az eddigi lehetőségek megszorítását tartotta kívánatosnak. „A nők szabadsága mellett foglalunk állást — olvashatjuk a határozatban —, midőn meg akarjuk tartani ott, ahová a természet rendelte. A neki meg nem felelő pálya bilincseitől felszabadítva biztosítani akarjuk, hogy életrendeltesének megfelelő, egészségesebb, nyugodalmasabb életet éljen.” — Orsós professzor politikai pályafutásáról ide csak az kívánczik, hogy a harmincas évek közepén mint az orvoskamara egyik vezetője a zsidótörvények jogkorlátozását előkészítő antiszemita

²⁰ *Eckhardt Ferenc: A jog és államtudományi kar története (1667—1935). Bp., 1935. 660.*

kirohanásaival megmutatta, hogy Bársonyhoz hasonlóan, mind a nemi, mind pedig a faji diszkrimináció híve.

A pécsi tudományegyetem állásfoglalása egyhangúan pozitív. A jogi kar ugyancsak a nők egyetemi tanulmányai mellett van, állásfoglalása mégsem mentes a periódus politikai frazeológiájától: „... nem is humanitási kérdés [a nők egyetemi tanulmánya — Sz. K.], hanem a nemzeti lét vagy nem lét elsőrangú kérdése. Kultúránkat a hozzáférhetés szempontjából akként kell szervezni, hogy a nemzeti művelődésnek részesévé lehessen a nemzeti életközösség minden tagja ... akár férfi, akár nő.”²¹

A vidéki karok majdnem egyértelműen pozitív állásfoglalását a budapesti karok inkább negatív álláspontjával szemben nem kizárólag a vidéki karokon működő professzorok általában humánusabb vagy liberálisabb beállítottsága magyarázza, bár ez is közrejátszik, hiszen a zsidó hallgatókkal szembeni intézkedések végrehajtásában is nagyobb liberalizmussal jártak el. A vidéki karok liberalizmusát erősen befolyásolta, hogy a debreceni új alapítású kar volt, a pécsi és a szegedi egyetemek pedig még nem voltak annyira zsúfoltak, mint a budapesti. Az e korban rendezett ankétokon, tudománypolitikai állásfoglalásokban gyakran találkozunk a fővárosi fakultások egészségtelen túlszűfolttségével szemben azzal a törekvéssel, hogy a vidéki karok megerősítésével és fejlesztésével ezeket az egyetemeket is a tudományos élet teljes jogú központjává tegyék, Klebelsberg egyetempolitikájának is ez vált alapmotívumává.

A budapesti egyetem elzárkózó állásfoglalását (amely különösen az orvoskaron szembeütnő) nagymértékben befolyásolta, hogy a kar professzorai közül többen nem csupán az egyetemen belüli állásfoglalásaikkal, hanem publikációikban is mereven elzárkóztak a nők tanulmányi igényeitől. Így élen járt az antifeminista harcban Hoór Károly, az antiszemizmusáról is ismert professzor, bizonyítva egyben azt, hogy a fundamentális jogok tagadása nem szorítkozik csak az egyik vagy másik társadalmi réteg diszkvalifikációjára. Az *Új Élet* (az egyetemi ifjúság lapja) kissé ironizáló, de egyáltalán nem elítélő hangvétellel nyugtázza a professzor antifeminista megnyilatkozásait. Tudvalevő, írja a lap, hogy Hoór professzor úr, a Pázmány Péter Tudományegyetem tudós szemésze azon az állásponton van, hogy sokkal helyesebb, ha a leányok ahelyett, hogy orvosnők iparkodnának lenni, inkább orvosnők lennének. — Így történt, hogy mint az orvosi fakultás felvételi bizottságának elnöke, a Pestről Pécsre költöző egyetem mintegy 65 felvételt kérő nőhallgatóját visszautasította. Pécsen azt mesélik, tudósít a lap, hogy vigasztalásul a visszautasított leányok részére a professzor úr házassági közvetítőt szándékozik felállítani.²²

A nők egyetemi felvételével szembeni megnyilatkozások egzisztenciális hátterét mutatja, hogy a budapesti orvosszövetség válaszmánya a nők orvosi hivatásának teljes felszámolását igényelte. Alig néhány hónappal a nőhallgatók minisztériumi kérvénye után (1923) mintegy számadást tett a Magyarországon működő orvosok elhelyezkedési lehetőségeiről, amivel az orvosi pálya túlszűfolttségét kívánta igazolni, egyben azt a kérést alátámasztani, hogy csak az orvosok természetes létszámapadásának pótlására képezzenek ki fiatal orvosokat. Nem számolt tehát azzal, hogy a korabeli Magyarországnak kötelessége lenne a szociális ellátás javítása érdekében az

²¹ *Bobula Ida*: Az egyetemi nőkérdés Magyarországon. Különlenyomat a *Napkelet* c. folyóiratból. 1928. 15. sz.

²² *Új Élet*, 1924. szeptember 25.

egészségügyi intézmények fejlesztése. A számadás szerint ebben az időben hazánkban 4489 orvos működött, közülük 2012 Budapesten. Az orvosoknak évente mintegy 5 százaléka hagyja ott szolgálatát, tehát évente 225 fős apadással lehet számolni. Ezzel szemben a négy orvosi fakultásnak 6751 hallgatója van, akik közül összesen 601 a nőhallgató. Ha ezeknek 50 százaléka nem is lesz orvos soha — amit az orvosszövetség válaszmánya is túlzásnak minősít —, akkor is öt év alatt több mint 3000 orvosdokort produkálnak, tehát mintegy 2000-rel többet, mint ahányra szükség van, és mint ahányat ez a csonka ország elbír.²³ A szándékosan torzító beállítás intenciója nyilvánvaló. Megkongatni a vészharangot a női orvosok túlprodukciójával szemben, s elriasztani nem csupán a nőhallgatókat, de még a férfiakat is az orvosi pályától.

A nők egyetemi tanulmányaival szembeni megnyilatkozások közül legjelentősebb Kornis Gyula hivatkozott monográfiája. Antifeminista álláspontjának legfrappánsabb megnyilatkozása az a nézet, hogy a nő az intenzív tanulást kényszernek érzi, a női szervezet egyébként sem alkalmas szellemi tevékenységre, a megerőltető szellemi munka kedvezőtlen a női test fejlődésére: „Az egyetemi nőkérdés nemcsak rideg gazdasági kérdés, hanem a kultúra kérdése is, s mint ilyen egyben világnézeti probléma. A világnézeti problémák eldöntésében pedig nem a valóságos tények ismerete elsősorban a fontos, hanem az értékek hierarchiájáról táplált meggyőződésünk, amely a lélek irracionális talajából fakad.” A nők művelődési jogainak általános érvényű elutasítása mellett nem lehet meglepő, hogy az egyes értelmiségi munkakörök megnyitásának lehetőségeit taglalva ugyancsak szűkmarkúan bánik a nők hivatásterületének kijelölésével. A bölcsészeti, jogi, orvosi és mérnöki pályákat vizsgálja abból a szempontból, hogy e pályák által igényelt képességekkel rendelkeznek-e a nők. A kérdésre adott válaszában mögötte marad még annak a gyakorlatban elért jogosultsági körnek is, amelyet a Wlassics-rendelet (1895) biztosított, bár tagadhatatlan, hogy az 1919 őszén kialakított hivatalos állásponhoz képest rugalmasabb. Nem győzi érvekkel alátámasztani, hogy az orvosi hivatásra alkalmatlan a nő, a gyógyító tevékenység helyett csak az ápolói tevékenység illik hozzá. Nem nagyobb a lehetősége a nőknek a Kornis által alkotott mérce alapján a jogi pályán sem, mert szerinte a nők az elhatározó képesség szempontjából a férfiak mögött állanak, nagy emocionalitásuk miatt nem tudnak objektívek lenni, erőszakos biológiai zavarai vannak, s a törvénykezéssel járó testi fáradsalmakat nem bírják stb. Így tehát csak elítélően tud nyilatkozni mindazokról az államokról, s ezek nem kevesen vannak már ez időben a polgári demokráciák körében, amelyek a jogi fakultást megnyitották a nők előtt. A weimari alkotmányt például „elsietett”-nek bélyegzi éppen a női egyenjogúság biztosítása miatt. A hazai nőemancipációs mozgalmak rövid történeti áttekintése után nagy meglepéssel nyugtázza a budapesti jogi kar elutasító döntését. Helyesléssel veszi tudomásul a műgyetem erősen korlátozó állásfoglalását is.

Külön figyelmet érdemel Kornis érvelése *a nők magántanári habilitációjával* szemben. Feleslegesnek tartja a habilitációs szabályzat módosítását, mert „ha a kérdés elvi oldala nálunk kedvezően is dőlné el, akkor is minden konkrét esetben a kari professzorok többségének véleményétől (szavazatától) függne, vajon a habilitációt

²³ Új Élet, 1924. július 24.

kérő folyamodó kérelmét teljesíti-e, vagy sem. Akkor a nők tudományos pályájára iránt való rokonszenv vagy ellenszenv, a nők tudományos tevékenységéről táplált meggyőződés minden esetben ezen a személyi szavazáson nyilvánulna meg”.²⁴ Az érv tehát itt is az objektív körülményeket mérlegelő „tárgyilagosság”. Nem kell az ilyen álláspont szerint a szubjektív gondolkodású nő sem mint diák, sem mint professzor, s ha egy-egy merész pályázó akadna, a férfiobjektivitással teljesen összefér a szimpátia vagy antipátia szerinti döntés.

A fakultások, a professzorok és a hivatalos kultúrpolitikai tényezők elzárkózása sem akadályozta meg azonban a nők meg-megújuló küzdelmét a fakultások megnyitása érdekében. Egyre élesebb hangot kap a támogató érvelésekben a pályázók osztályhelyzete, vagyis annak nyílt hangsúlyozása, hogy az egyetemi pályákra készülő nők többsége a középosztályhoz tartozik. A középosztálybeli leányok szellemi igényeinek növekedéseként fogja fel a jelenséget az egyetemi újság hasábjain Péterfy Máriának, a MEFHOSZ egyik vezetőjének a cikke is: „... ezt aényt nem lehet erkölcsi és kulturális szempontból kellően értékelni és tagadhatatlan, hogy nemzeti szempontból is határozott fejlődést jelent.” Elhárítja azokat az aggályokat, amelyek különösen az egyházi szerzők tollából gyakran látnak napvilágot, hogy ti. a tudományos pályán mozgó nők fő életcélja nem a férjhezmenés lenne, s ez a fajfenntartást veszélyezteti. Nem maradhat el természetesen az a Wlassics óta támogatólag hangoztatott érv sem, hogy a szellemileg igényesebb kiképzés és nevelés biztosítja a nő függetlenségét „és ezáltal a házasság legfontosabb erkölcsi bázisát, a házastárs szabad megválasztásának lehetőségét”.²⁵

Az orvoskari ellenállás gyengülése, a numerus clausus (pontosabban szólva: gyakorlatilag a numerus nullus) formai feladása azonban nem sokáig váratott magára. Az 1924–1925-ös tanév a nőhallgatók orvosi oktatása terén még nem hoz megoldást, de ebben az évben a budapesti kar ellentéte a két vidéki karral — újabb jelenségként — a minisztériummal robbanásig feszül. A tanév elején a budapesti kar a szeptember 10-i első ülésén immár hagyományosan állást foglalt, hogy nőt ebben az évben sem vesz fel. Egy hónappal később a minisztérium négy magyar és egy bolgár lány felvétele ügyében „méltányos elbánást” kíván. A december 16-i ülésen ismét Hoór professzor referátuma alapján foglalkozik a kar e kérdéssel. Az előadó állásfoglalása elzárkózó, a megszokott érvek helyett azonban, figyelemmel a több mint egy évvel előbbi megbízásra — ti., hogy a nők egyetemi képzését rendező jogszabályokat is tanulmányozza az általa vezetett bizottság —, összefoglalja a nők orvoskari képzésének történetét. Jogtörténeti szempontból is figyelemre méltó, hogy a kérdés rendezését nem az 1919-es rendeletre, hanem az 1895-ös felségrezolúcióra vezeti vissza. Ez ugyanis minisztériumi döntéshez kötve ugyan, de „megengedi, hogy a nők felvétessenek, de az arra való engedélyt is esetről-esetre az illetékes karok meghallgatásához köti és így csak tájékozatlanság állíthatja, hogy a kar a nők felvételének megtagadásával törvénysértést követ el”. A fejtegetés mellőzi az 1919-es rendelet jogkiterjesztését, de arról is megfedkeznek, hogy az említett személyenkénti minisztériumi állásfoglalást 1919 után egyetlen egyetem sem igényelte a felvételi eljárás során, sőt a gyógyszerésznőket illetően maga a budapesti orvoskar sem gyakorolta. Így mind a

²⁴ Kornis Gyula: Nők az egyetemen. 14–15.

²⁵ Dr. Péterfy Mária: Nők az egyetemen. Új Élet, 1925. július 1.

többi egyetem, mind pedig a saját karának joggyakorlata az 1919-es rendeletet, legalábbis ebben a részében, elismerte. Megjegyzendő, hogy az 1920. évi 25. tc. az egyetemi bizottságokra ruházta a felvételt, s ez a „nyitott” karokon természetesen a nőkre is vonatkozott. Praktikus érvekkel is alátámasztja elutasító véleményét Hoór professzor, hogy ti. a testvérkarokon olyan mértékben fogadják a nők jelentkezését, amely feleslegessé teszi kiképzésüket a budapesti karon. A döntés elhúzása érdekében a vidéki karok létszámadatainak pontos megállapítását igényli. Legsérelmesebb azonban az a javaslat, hogy a nők felvétele elé az 1919. szeptember 25-i kari ülésben megállapított feltételeket (22. életév betöltése, „kitűnő” érettségi) tűzi. Hoór beadványát a szokásos egyetértés kíséri, a már ismert antifeminista professzorok ismét megszólalnak. Bársony János és Tóth István támogatják a javaslatot, amelyet a kar elfogad. Korányi professzor azonban már felszólal a MANSZ kérvénye mellett, s aktuálisnak tartja, hogy „a női hallgatók felvételének ügye revízió alá veendő”.²⁶ Az 1925/26-os tanév a budapesti orvoskar és a minisztérium között kisebb összeütközésként eltekintve, nem hoz változást a nőhallgatók orvoskari tanulmányait illetően. 1926 márciusában meghal Bársony János. Bársony jelentős közéleti összeköttetése és szerepe²⁷ nagymértékben befolyásolta eddig az orvoskari állásfoglalásokat. Elhunyt — bár nem kizárólagosan — mégis jelentősen megkönnyítette azok helyzetét a karon belül, akik a nők jogfosztottságát eddig is tarthatatlannak tekintették. Az 1926/27-es tanévet kezdő első rendes kari ülésen a budapesti kar kénytelen tudomásul venni a női hallgatók felvételét elrendelő minisztériumi leiratot, amely a kar előző években követett gyakorlatát megbélyegezte és törvényellenesnek nyilvánította: „... mert az államhatalomnak mindenütt és mindenkor érvényesülnie kell. A karnak szabályokba ütköző, a törvényt és közrendet sértő az az eljárása, amely jogos és törvényszerű igények érvényesülésének gátat vet, amely megakadályoz a tanulásban olyanokat, akiknek erre hajlamuk, kedvük, alkalmuk, képességük van. A négy hazai egyetem azonos tanulmányi szabályzat alatt áll. A négy egyetem közül három eddig is felvette a nőhallgatókat . . . A jövőben hozzájárulásomat semmi esetre sem adhatom ahhoz, hogy addig, amíg a felvehető száma be nem telt, bárki aki tanulmányi és személyi minőségénél fogva a fennálló követelményeknek megfelel, az egyetemről elutasíttassék . . .”²⁸

A miniszteri leirat két szempontból is figyelmet érdemel: először azért, mert hangsúlyozza a három vidéki kar eltérő gyakorlatát, másodszer mert a leirat szövegéből világosan kitűnik, hogy a numerus clausus törvényben előírt személyi feltételek: a nemzetiségi, faji hovatartozás, illetve a politikai megbízhatóság továbbra is felvételi kritériumok.

A nők főiskolai képzési jogosultságát szabályozó 1927-ben kiadott miniszteri rendelet nem véletlenül követte kronológiailag is a középiskolai képzést rendező jogalkotást, s nem véletlenül éppen az 1926-os törvényt, amely a leányok középfokú oktatását rendezte. A klebelsbergi kultúrpolitika végkicsengése érthető meg a

²⁶ Orvostudományi Kari Irattár. Kari ülési jegyzőkönyvek. 1924. december 16-i ülés 252.

²⁷ Bársony János 1903 óta egyetemi tanár az elméleti és gyakorlati szülészet professzora, m. kir. udvari tanácsos, a jobboldali diákegyesület, a Turul egyik bajtársi egyesületének elnöke.

²⁸ Orvostudományi Kari Irattár. Kari ülési jegyzőkönyvek. Az 1926. szeptember 7-i rendes kari ülésen ismertetett 6747/1925—26. sz. miniszteri leirat.

közéiskolai formák rendezéséből, hogy ti. főiskolára lehetőleg csak az állami főtisztviselői kar és a feltétlenül rendszerhű értelmiségi réteg eminens közéiskolai eredményeket felmutató leánygyermekei jussanak, de azok is csak kivételképpen és főleg a hagyományos körökben, azon túlmenően a közép- és nagypolgári réteg nagyon szűk körben jelentkező igényeit kívánta azzal kielégíteni, hogy lehetőséget biztosítson a termelési szféra középszintet meghaladó hivatásterületeinek betöltésére e réteg leánygyermekai részére.

A törvény által nyújtott felhatalmazás alapján a nők főiskolai felvételét szabályozó rendelet 1927-ben látott napvilágot.²⁹ Az 1—8. szakaszok foglalkoznak a jogosultság szabályozásával, míg a 9. szakasz a felvétel módszerbeli előírásait rögzíti. Az 1—2. szakasz a teológiai fakultásra való felvételt rendezi, megnyitja a református és evangélikus teológiai képzést. A 3. szakasz egyébként konzekvensen a politikailag és szakmailag kiemelkedő szerepet játszó budapesti fakultásnak már 1924-ben kialakított állásfoglalásához, nem továbbá az uralkodó ideológiai felfogáshoz, amely a nők politikai-közéleti szerepét nem igényelte, a jogi pályát zárva hagyta a nők előtt. A 4. szakasz különösen figyelemre méltó, mert elrendeli, hogy „az orvostudományi karokra a megállapított létszámkereten belül a nők minden korlátozás nélkül felvehetők”. Ezzel a minisztérium látszólag nem engedett a budapesti fakultás és az orvoskamara nyomásának. A gyakorlatban azonban korántsem jelentette e szakasz a nők egyenlő képzési lehetőségét, miként az a minisztérium felvételi gyakorlatából kitűnik. Az 5. szakasz a bölcsészettudományi karon az összes szakra kiterjedőleg a megadott keretszámokon belül korlátlan felvételt biztosít. Ugyancsak korlátozás nélküli felvételt biztosít a rendelet 8. szakasza a gyógyszerészeti tanfolyamokon. A műegyetemi tanulmányokról rendelkező 6. szakasz a gépészmérnöki és vegyészmérnöki szakot zárja el a nők elől. Az építészeti szakon engedélyezi tanulásukat, de végtelenül alacsony létszámkeretet biztosít számukra: „amennyiben a felvehető hallgatóság mindenkor létszámát a férfiak nem töltik be”, s ebbe az egyébként igen ritka esetben is a felvehetők létszámának mindössze 5%-át tehetik ki. A műegyetem közgazdasági osztályán azonban korlátozás nélkül beiratkozási lehetőség nyílik a nők számára. — A minisztérium láthatóan honorálta a műegyetem tanácsának előzőekben hivatkozott állásfoglalását a jogosultság szabályozásánál. — A rendelet 7. szakasza a közgazdaság-tudományi karra történő felvétel lehetőségét rendezi. A mezőgazdasági és a kereskedelmi szakra korlátozás nélkül, a kereskedelmi iskolai tanárképzőbe korlátozott számban biztosít felvételt.

A későbbiekben tárgyalásra kerülő 1928. évi 14. törvény, amely az első numerus clausus törvény nyílt jogfosztását a faji diszkrimináció terén megszüntette, a nők egyetemi felvételét korlátozó rendelkezéseket nem érintette. E törvény társadalmi, politikai hátterének elemzése nem tartozik a nők egyetemi tanulmányait vizsgáló fejezet körébe, a szociálpolitikai célkitűzéseire való utalás azonban indokolt, mert az a férfi és női hallgatókat egyaránt érinti. A képviselőház közoktatásügyi bizottságának a törvényjavaslat tárgyában benyújtott jelentése rámutat arra az osztályszempontra, amely az 1920. évi 25. törvény szerves folytatásaként jelöli meg az új törvényjavaslat szociális feladatait. Az első numerus clausus törvény jogfosztó rendelkezései helyébe a

²⁹ *Gróf Klebelsberg Kunó: Beszédei, cikkei és törvényjavaslatai c. művében. Magyar Asszony, 1925. 5—6.; valamint a 63.000/1927. VKM sz. r.*

megváltozott törvényhely a középosztály gyermekeinek nyílt privilegizálását fogalmazta meg, ahogyan azt az alábbiakban majd bemutatjuk.

A törvény végrehajtási rendeletének néhány bekezdése ugyancsak érinti a nők egyetemi felvételét. Így a törvény 1. §-ához fűzött rendelkezés értelmében a rendkívüli hallgatók a törvény hatálya alá eső főiskolákra csakis az egyes karok és szakosztályok hallgatóinak a miniszter által megállapítandó mindenkori legmagasabb létszámán belül és ezen keretben is csak akkor vehetők fel, ha az érdekelt karra vagy szakosztályra felvehető hallgatók szóban forgó száma rendes hallgatókkal nem telt be.³⁰ E néhány soros rendelkezés gyakorlatilag azt jelentette, hogy a zsúfolt budapesti karokon nemigen tanulhattak rendkívüli hallgatók. A vidéki, kevésbé látogatott karokra pedig azért nem mehettek, mert a rendelet az egyetemi jelentkezést törvényhatóságokként állapította meg. Megjegyezhetjük azonban, hogy a korabeli sajtótámadásokból, amelyek az egyes vidéki fakultásokat érték, látható, hogy a helyhez kötés korlátozását a vidéki karok nem mindig és nem teljes mértékben tartották be. A hagyományos női értelmiségi munkakörök felé orientálást szolgálta az 1928. évi 14. tc. végrehajtási rendeletének az a rendelkezése is, hogy a polgári tanárképző intézet hallgatóinak a szegedi tudományegyetemre való felvételét a megengedett létszámon felül külön miniszteri engedély kikérése nélkül is engedélyezhette maga az egyetem.

A végrehajtási rendelet 18. szakasza a főiskolai statisztikai adatszolgáltatás érdekében az első évfolyamra felvett hallgatókat személyi adataik nyilvántartására alkalmas statisztikai lap kitöltésére kötelezte, s e statisztikai lapokat az egyetemi és főiskolai karok az Országos Statisztikai Hivatalnak kötelesek voltak megküldeni. A statisztikai nyilvántartási adatok összesítő kimutatását pedig csatolták a minisztériumhoz benyújtott felvételi jelentésükhöz. E jelentések alkalmasak voltak arra, hogy a minisztérium a felvett hallgatók szociális, nemi és faji, illetve nemzetiségi összetételét állandóan figyelemmel kísérhesse, s az egyetemek felvételi munkáját befolyásolhassa. *A minisztérium által kért kimutatások már ettől az időponttól kezdődően fokozódó mértékben, a harmincas évek elejétől pedig hangsúlyozottan a nők és zsidó hallgatók felvételi arányát tudakolták.* Mindkét kategória vonatkozásában a bizalmas jellegű, személyes nexuson alapuló irányítást is tapasztalhatjuk. Jól bizonyítják ezt Kenyeres Balázs professzor bizalmas levelei, amelyeket a budapesti tudományegyetem orvostudományi kari felvételi bizottságának elnökeként a kar 1929 őszén előterjesztett írásos jelentéséről Magyary Zoltán miniszteri tanácsosnak írt. Az 1929. szeptember 13-án, illetve 14-én kelt levelek jól bizonyítják, milyen módszerekkel rekesztették ki a felvételi eljárás során a nem kívánatos elemeket. — Az 1929. szeptember 13-án kelt levélben olvashatjuk: „...minthogy a férfiak nagy számmal jelentkeztek, a kar — bárha a nők felvétele elől nem zárkózott el — mégis arra törekedett, hogy inkább a férfiakat vegye fel. . . . Az elutasított jelesek között vannak természetesen keresztények is, de amíg ezek majdnem kivétel nélkül belenyugszanak az elutasításba, a többiek majdnem kivétel nélkül tovább erőszakoskodnak. . . .” A szeptember 14-én kelt levélben pedig Kenyeres professzor kifejezetten kéri a miniszteri tanácsost a kar antifeminista felvételi politikájának támogatására. „A kimutatásba csak a száraz adatokat vettem fel, mert nem tudom, hogy távollétedben esetleg kinek a kezébe

³⁰ OL. K. 636. 671. cs. 1932—36. 20—58., az 53.000/1928. N. sz. rendelet.

kerülhet . . . Nagyon kérlek, légy szíves azt a törekvésünket, hogy a nők számát korlátozzuk, szíves védelmedbe venni. Egy párat felvettünk, de többnek a felvétele a férfiak rovására nem indokolt olyan okok miatt, amelyeket előtted részletezni feleslegesnek tartok.”³¹

Az 1929. évi hivatalos jelentés, melyre Kenyeres magánlevelei hivatkoznak, százalékosan és abszolút számokban is tartalmazta a felvételre pályázók megoszlását a minisztériumtól előírt kategóriák szerint, tehát a nők és férfiak, illetőleg a zsidók és nem zsidókra szólóan. Az adatok megfelelő értékeléséhez tudnunk kell azt, hogy a minisztérium a tanévben felvehető hallgatók létszámát a budapesti orvoskaron 160 főben limitálta, utólagos engedélyével azonban 180 főt állapított meg (9. táblázat).

9. táblázat
A budapesti orvoskarrá 1929-ben felvételre pályázók megoszlása

Tanulmányi eredmény	Nem zsidó		Zsidó	
	férfi	nő	férfi	nő
Jeles	44	10	28	13
Jó	60	6	42	7
Elégséges	98	8	36	4
Elégtelen	33	1	4	—

A kísérő irat a számeredményeket a következő módon kommentálja: „A folyamadók között volt 66% keresztény és 34% zsidó . . . , hogyha a jeles érettségivel rendelkezők mind felvétetnek, bekerülne 43% zsidó és 57% keresztény, körülbelül ugyanez az arány állana elő a jelesek és jók felvétele esetén . . .”³² — A jelentés ugyan külön nem szól a felvételre jelentkező nőhallgatók százalékos megoszlásáról, de a fenti számadatokból könnyűszerrel megállapítható, hogy a felvétel szempontjából figyelembe jövő tanulmányi eredménnyel rendelkezők között 36 női jelölt volt. Kenyeres leveléből kitűnően ezekből mindössze néhányat vett fel a kar. Az egyetem felterjesztésének szövege, de még inkább a felvételi bizottság elnökének levelei az iránt sem hagynak kétséget, hogy a faji numerus clausust hatálytalanító 1928-as törvénnyel, illetőleg a nők felvételét szabályozó, előbbieken tárgyalt rendelettel szemben az egyetemi és minisztériális gyakorlatban egyaránt a felvételi bizottságok — különösen a budapesti tudományegyetemen — mindent megtettek annak érdekében, hogy az egyetem hallgatósága homogén legyen: elsősorban a keresztény középosztály fiúgyermekei jussanak oda be.

³¹ OL. K. 636. 393. cs. 1929—30. 410—5. — a 208/1929—30. dékáni sz. alatt Kenyeres Balázs professzornak, az orvoskari felvételi bizottság elnökének felterjesztése. A jelentés mellé utólag csatolva két magánlevél.

³² OL. K. 636. 393. cs. 1929—30. 410—5.

AZ 1927. ÉVI 14. TC. AZ EGYETEMI HALLGATÓK ÖSZTÖNDÍJÁRÓL

Az 1927. évi 14. tc. Klebelsberg kultúrpolitikai koncepciójának integráns része. Már 1925 novemberében a Nemzetgyűlés elé terjeszti a „Nemzeti Közművelődési Alapítványról” szóló törvényjavaslatot, amelyből azonban elsősorban anyagi okok miatt nem lett törvény. A javaslat nemcsak a közszolgálati alkalmazottak gyermekeit, hanem általában „a közép- és kisbirtokos osztály” gyermekeit is ösztöndíjhoz kívánta juttatni, továbbá nemcsak ösztöndíj adományozását, hanem más közművelődési és egészségügyi célokat is maga elé tűzött. „A közszolgálati alkalmazottak gyermekeinek adományozandó tanulmányi ösztöndíjakról szóló törvényjavaslat” az előzőekhez képest már részben változott osztályszemléletet tükröz, amennyiben a felsorolt társadalmi rétegek közül csak a közalkalmazottak gyermekeit részesíti támogatásban. Az 1927. február 22-én a képviselőház elé terjesztett törvényjavaslat miniszteri indoklásával együtt a közoktatási bizottság elé került, amely csekély módosítással a képviselőház plénuma elé terjesztette. A képviselőház március 16-án harmadszori olvasásban — ismét csekély módosítással — el is fogadta, s a felsőházhoz tette át. A felsőház közoktatási bizottsága Glattfelder Gyula csanádi püspöknek mint a bizottság helyettes elnökének pártoló javaslatával május 9-én terjesztette a felsőházi plénum elé. A felsőház változtatás nélkül fogadta el azt a törvényjavaslatot, amely a magyar törvényhozásnak az ellenforradalmi rendszer kultúrpolitikája szempontjából az egyik legjelentősebb alkotása.

A törvény célját Klebelsberg miniszteri indoklása egyértelműen tisztázza. Két kultúrpolitikai szempont jelenik meg teljes nyíltsággal. A köztisztviselő réteg művelődési előjogának biztosítása, ugyanakkor a középiskolai törvények után egy évvel a tanári kar megbízható utánpótlásának biztosítása. A miniszternek már 1923. január 26-án a Nemzetgyűlésben elmondott beszéde sem hagyott kétséget afelől, hogy a keresztény középosztály gyermekeinek minden körülmények között biztosítani akarta a továbbtanulást.

A szociális szempontokat figyelembe véve és az első világháború által okozott csapásokra is gondolva, kétségtelenül reális az a megállapítás, hogy „ennek az osztálynak valamennyi közt legsúlyosabb gondja gyermekeinek felnevelése, különösen a magasabb kiképzést célzó tandíjakban való részesítése”. A szociális szempontokat az állam nevelési célkitűzéseivel jól kapcsolja össze, amikor éppen a legmegbízhatóbbnak ítélt réteg gyermekeit tereli a pedagógus pályára. E pálya a húszas években részben a sanyarú anyagi díjazás, továbbá az 1919-es igazoltatási eljárások szigorúsága miatt létszámgondokkal küszködött. Utalhatunk továbbá arra is, hogy az előzőekből is kitűnőleg, Klebelsberg a középiskolák hálózatát tervszerűen fejlesztette, ami nagyobb pedagóguslétszámot igényelt. Idézzük fel végül azt a már hivatkozott tényt is, hogy az állami alkalmazásban álló értelmiségi rétegen belül a középiskolai tanárok körében viszonylag magasabb százalékkal voltak zsidók találhatóak, akiknek az oktatás területéről történő eltávolítását, de legalábbis létszámuk csökkentését az ellenforradalmi rendszer mindvégig kívánatosnak tartotta. A középiskolai képzés jelentőségét a nemzeti célok megvalósítása szempontjából a törvényjavaslat indokolása során Klebelsberg szemléletesen fejtezte ki: „A nemzet

fenmaradása és a jövő nagy céljai szempontjából minden eszközt meg kell ragadnunk, hogy az ország számára valóban művelt, kötelességtudó és hazafias osztályt neveljünk. Ennek a középosztálynak a felnevelése pedig legnagyobb részt a középiskolai tanárok kezében van letéve. Szükséges tehát, hogy legyen oly középiskolai tanári karunk, amely ennek a feladatnak teljes mértékben meg tud felelni.” Ezzel összefüggésben mutat rá a törvény legjelentősebb kultúrpolitikai feladatára, hogy ti. habár az általa létesített ösztöndíjak *általános tanulmányi* (tehát több fakultáson folyósítható) ösztöndíjak, „azok most eleinte leginkább olyanok tanulmányi céljaira szolgálnak, akik a középiskolai tanári pályát választják hivatásul”.

További jelentős elem a törvényjavaslat intézkedései között az ösztöndíj odaítélésének módja. Nem zárja ugyan ki az egyéni kérelmezéseket, az ösztöndíjakra alkalmas tanulók, illetve egyetemi hallgatók kiválasztását általában mégis a tanári testületre bízta. „... azt óhajtom, hogy adományozásra vagy az iránt előterjesztés tételére hivatott tényezők tekintsék egyik legnemesebb hivatali feladatuknak a saját kezdeményezésükből kiválasztani azokat, akik vagyoni viszonyaiknál, erkölcsi magaviseletüknél, szellemi képességeiknél és tanulmányaikban tett előmenetelüknél fogva az ösztöndíjra a legméltóbbak.” — A törvénytervezet mégsem teszi teljesen szabad mérlegelés tárgyává a jelöltek kiválasztását, hanem elsősorban a tanulmányi és szociális szempontok figyelembevételével bizonyos törvényben megszabott rangsort állapít meg.¹

A képviselőház közoktatási bizottsága több változtatást javasolt a tervezeten, az alapkonceptiót azonban nem változtatta meg.² A klebelsbergi egyetempolitika egyik jelentős intézménye miatt — a kollégiumi hálózat kiépítésére gondolunk — figyelemre méltónak tarthatjuk azt a kiegészítést, amely az évi 400—1000 pengőt kitevő ösztöndíj felhasználásáról a következőt tartalmazza: „... internátusi, illetve kollégiumi ellátás formájában történő juttatásukat is lehetővé teszi.” Jelentősebbnek tekinthető a törvényszöveg precizitása szempontjából az igényjogosultak sorrendjének megállapításakor annak az előnybe részesítése, akinek a tanulmányi eredménye jeles vagy legalább jó, „de amellet valamely tantárgyból különösen kiváló”. Ezzel a megszorítással a tehetséget emelték ki, s a pályorientálás szakszerűségét kívánták biztosítani. Jelentősnek tekinthetjük azt a változtatást is, amely a törvény ötödik szakaszának azt a kitételét érinti, hogy „különös tekintettel kell lenni arra, hogy a középfokú iskolák és ezek között elsősorban középiskolák számára elégséges számmal nevelődjenek megfelelő képzettséggel bíró tanerők”. E szakasz intézkedik arról, hogy a miniszter rendelettel határozza meg azt az arányszámot, amely szerint az egyes életpályára készülők a rendelkezésre álló ösztöndíjban részesüljenek. Ezt az arányszámot a miniszter egyes pályák javára kultúrpolitikai „szükség szerint” (eredeti szövegben „kultúrpolitikai szempont”) megváltoztathatja.³ A törvény e szakasza az értelmiségi utánpótlás szükségletének állami felmérését és a főiskolai felvétel tervszerű

¹ OL. K. 2. 557. XIV. 7. — Az 1922. június 16-ára összehívott Magyar Nemzetgyűlés általános iratok. Indokolás „A közszolgálati alkalmazottak gyermekeink adományozandó tanulmányi ösztöndíjról” szülő törvényjavaslathoz.

² OL. K. 2. 557. A. XIV. 7. A Közoktatásügyi Bizottság jelentése.

³ OL. K. 2. 557. A. XIV. 7. Módosítások.

irányítását foglalja magában.⁴ A változtatás pedig, ha nem is éles megfogalmazásban, azt jelenti, hogy az ösztöndíjak odaítélésénél az egyes értelmiségi pályákra előkészítő főiskolák elvárásait szakszerű elemzés tárgyává kívánják tenni, s nem egyéni döntésekre alapozni. Az egyetemi felvételi zártszám intézményének több éves ellentmondásos gyakorlata a minisztert arról is meggyőzhette, hogy ötletszerű döntésekkel a minisztérium nem érheti el célját, az értelmiségi utánpótlás tervszerű biztosítását. E célkitűzés indokolja, hogy 1928-ban olyan intézményt létesített, amely a középiskolások pályafelmérését és orientálását tartotta fő feladatának — de a minisztérium a pályorientáláson belül szelekciós feladatot is szánt neki, miként arra a későbbiekben kitérünk.

A felsőház közoktatási bizottsága 1927. május 9-én tárgyalta a törvényjavaslatot. A bizottság jelentése kiemeli azokat a szempontokat, amelyeket Klebelsberg a törvényjavaslat indoklása során a felsőházi bizottságban előadott. A miniszter ígéretet tett az ösztöndíjak, illetve az egyéb támogatások juttatására a hatáskörébe nem tartozó egyetemeken is, amellyel a közszolgálati alkalmazottak gyermekeinek egyéb értelmiségi hivatásterületekre való kerülését kívánta előmozdítani. „Mivel az ösztöndíjak, amelyekről a javaslatban szó van, csak a vallás- és közoktatásügyi miniszter reszortjába tartozó iskolák növendékeire vonatkoznak, ezért a kultuszminiszter csak annak a készségnek adhatott a bizottság előtt kifejezést, hogy intézkedni fog, hogy ha valamely ösztöndíjas középiskolai tanuló oly főiskolába iratkozik be, amely nem tartozik a kultuszminiszter felügyelete alá, akkor az ösztöndíj tanács az ösztöndíjast annak a miniszternek a támogatásába ajánlja, akinek hatásköre alá az illető iskola tartozik.” — Jól mutatja ugyanakkor a megfogalmazás, hogy a miniszter a közszolgálati alkalmazottak gyermekeit elsősorban a közszolgálati pályán és nem a magántulajdonosi érdekszférát inkább kiszolgáló képzési intézményekbe kívánta elhelyezni. A felsőházi bizottság jelentése az ösztöndíjakra jogosultak körében a közszolgálati alkalmazottak gyermekeinek segítségével egyetértést juttat kifejezésre, bár a segélyezették körének bővítését szükségesnek tartja: „A vallás- és közoktatásügyi miniszternek jelen javaslata a közszolgálati alkalmazottaknak ezen nyomasztó gondjain óhajt enyhíteni. Nemes szándékában egyetért vele minden magyar, legfeljebb csak az a sajnálatos, hogy nagyobb anyagi forrás hiányában egyelőre a többi kategóriák nevelési gondjait nincs módjában enyhíteni.”

A felsőházi bizottság „külön kiemelendőnek” tartja az első numerus clausus törvény által bevezetett „nemzethűség” szempont alkalmazását is: „Külön kiemelendőnek tartjuk, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszter a bizottság előtt azt a kijelentést tette, hogy a 3. § b. pontjában a kifogástalan, illetve megfelelő erkölcsi magaviselet alatt természetszerűleg a nemzethűség szempontjait is érteni kell.”

A törvény életbe léptetése után, 1928 első felében a minisztérium egyetemi ügyosztálya a diákszociális problémák megoldására nagyszabású intézkedéssorozatot tett. A 12000/1928. IV. sz. rendelettel létrehozta a *Főiskolai Tanulmányi és Pályaválasztási Intézetet*. Feladatkörébe tartozott a főiskolákra készülők adatainak

⁴ OL. K. 2. 557. A. XIV. 7. A felsőházi közoktatásügyi bizottságának jelentése. 64. Fh. sz. Glattfelder Gyula, a bizottság h. elnöke és Mátrai Rudolf, a bizottság jegyzője aláírásával.

felmérése. Különösen nagy jelentőségű volt a numerus clausus rendelkezések végrehajtásában, ezen túlmenően pedig feladatkörébe tartozott az egyetemi diákszociális intézkedések koordinálása is.

AZ 1928. ÉVI 14. TC. A NUMERUS CLAUSUS TÖRVÉNY MÓDOSÍTÁSÁRÓL

A numerus clausus törvény diszkriminációs rendelkezései miatt a húszas évek közepén a Magyarországot érintő nemzetközi támadások ismétlődnek. A törvény szigorú értelmezése a rendszer belpolitikai változásai miatt sem volt tartható. A bethleni konszolidáció egyre inkább hagyományos társadalmi bázist vett igénybe. A földbirtokos és nagyburzsoá vezető osztály pedig a nyílt antiszemitizmus propagandáját, különösen az irányzat mögött álló középrétegek politikai demagógiáját nem tette magáévá. A második nemzetgyűlés 1925-re megváltozott politikai arculatát, a fajvédők nyílt elítélését, s ugyanakkor a szociáldemokrata párt megnyilatkozását e kérdésben jól mutatja az 1925. október 20-i nemzetgyűlési tárgyaláson kirobbant, ún. Cusa-affér.⁵ A saját hazájában is túlzottan nacionalistának és antiszemitának ítélt professzorral a fajvédők Magyarországon tárgyalásokat folytattak azzal a nem titkolt céllal, hogy a „zsidó internacionáléval” szemben egy „antiszemita internacionálét” hozzanak létre. Eckhardt Tibor — ekkor kisgazdapárti képviselő — a sajtóban is napvilágot látott botrány miatt Cusát védelmébe veszi. Nagy Vince, Debrecen képviselője, aki a Károlyi-kormányban is tagja volt — leleplezi a fajvédők és Cusa kapcsolatát. „Cusa professzor . . . [képvise]li a túlzó nacionalista álláspontot Romániában, hogy a kisebbségi elnevezés és kérdés címén ők visszautasítják a világháború befejezése után megkötött békeszerződéseket, így a trianoni békének is a kisebbségekre vonatkozó paktumait. Azt mondja, az ő mentalitásuk, hogy ez a kisebbségi kérdés belügye, szuverén ügye egy államnak és nem engedhetik meg, hogy a Népszövetségnek is beleszólása legyen a kisebbségi ügyekbe. Kisebbségként kezelik a zsidóságot, mint a magyar fajvédő párt teszi azt Magyarországon, és ezzel egyszersmind lehetetlenné teszi azt, hogy Erdélyben és a szomszédos országokban elszakított területen lévő magyar anyanyelvű zsidók magyarnak vallják magukat . . . gondolják meg azt a logikai helyes álláspontot [a magyar fajvédőkre céloz—Sz. K.], hogy egyedül egy minden tekintetben liberális demokrácia, tehát úgy a felekezetek, mint a nemzetek terén való teljes liberalizmus az, amellyel megvédik az elszakított területeken élő magyar testvéreinket.”

A nemzetgyűlésben lejátszódó leleplező szándékú jelenet jól mutatta, milyen összefüggés van a romániai magyar kisebbség és a magyarországi zsidóság sorsa között. Egyben az is kitűnt, hogy a fajvédők a képviselők körében éppen úgy, mint a sajtóban, széles körű elítélésben részesültek.

Az ifjúsági mozgalmon belül a hangvétel megváltozása ugyancsak mutatja az új orientációt. Vallja ugyan az új program, hogy az elvek változatlanok, a konkrét feladat azonban „a modern gazdasági küzdelem által megkívánt gyakorlati munkára készülődés”.⁶ — Hasonló hangvételű a debreceni Egyetemi Kör 1926. december 1-jén

⁵ A Cusa-affér részleteit a Nemzetgyűlés Naplója alapján rekonstruálhatjuk.

⁶ Nagy Emil: A magyar ifjúság új irányeszméi. Új Élet, 1926. március 15.

induló lapjának, az Egyetemnek az előfizetési felhívása is. A lap céljaként azt jelöli meg, hogy „távol minden politikától, helyt ad minden tudományos cikknek . . . nem egy mereven elzárkózó életet élő osztály lapja lesz, hanem a kor megkövetelte, a szociális igazságok érvényesítése mellett igyekszik Magyarország minden társadalmi osztályát az őt megillető jogok és kötelességek felismerésére vezetni”. Kissé túlméretezett cél ez ugyan egy ifjúsági lap számára, s nem tisztázott ekkor még a cikkben, hogy milyen szociális rend mellett kíván fellépni. Fél év sem telik azonban el, s kiderül milyen politikai rendszert szolgál. Mussolini magyar nyelven megjelenő beszédeit propagálja.⁷ A lap 1927 májusában kénytelen beszüntetni működését a „csekély érdeklődés miatt”. Úgy látszik, a debreceni egyetemi fiatalság körében elvesztette bázisát a fasiszta jellegű propaganda.

A hivatalos kultúrpolitikai tényezők visszavonulása a numerus clausus törvény végrehajtása terén 1926 ősztől dokumentálható. A törvény szigorú végrehajtásában exponált Hoór Károly professzor mellett új figura jelenik meg az orvostudományi felvételi bizottság élén: Kenyeres Balázs professzor. Az ő szerepe az 1928-ban kiadott numerus clausus törvénymódosítás megszorító végrehajtásában jelentős volt, miként arra a nők egyetemi felvételét tárgyaló részben rámutattunk. Egyben az idézett levélváltás hangneméből kitűnően a minisztérium egyetemi főosztályát vezető Magyar Zoltán bizalmi embere, így alkalmas a rugalmasabb intézkedések végrehajtására.

A numerus clausus törvény módosítására elsősorban mégsem a belpolitikai konszolidáció, mint inkább a zsidóság nemzetközi organizációjának a Nemzetek Szövetsége előtt történt többszörös fellépése, valamint a magyar kisebbségek helyzetének realisabb értékelése adta meg a döntő impulzust. — Rendelkezésre állnak azok a legfontosabb levéltári iratok, amelyek alapján a Nemzetek Szövetsége előtt zajló események 1921-ig visszamenőleg rekonstruálhatók.⁸

Az Alliance Israélite Universelle 1921 novemberében, majd 1925. január 1-jén fordult a Nemzetek Szövetsége Tanácsához a magyarországi zsidó kisebbséget érintő numerus clausus törvény hatálytalanítása érdekében, hogy ti. a nemzetközi szervezet a kisebbségek jogi helyzetét garantáló — a békeszerződésbe foglalt — szakasznak érvényesítése érdekében intézkedjék. A Joint Foreign Committee of the Jewish Board of the Deputies és az Anglo—Jewish Association pedig végül a már eredményes 1927-es akcióban vett részt.

A Nemzetek Szövetségén belül a *kisebbségi panaszok elintézése* (legyenek azok a romániai magyarok vagy a magyarországi zsidók — példa szerint említve) a következő: az 1923. szeptember 5-én tartott népszövetségi tanácsülés határozata értelmében kisebbségi panaszok esetén az érdekelt állam, vagyis amellyel szemben petíciót nyújtottak be, a petíció elfogadásával szemben ellenvetéseket tehet. Vitás esetben a tanács elnöke határoz, esetleg két más tanácstaggal együtt. A tanács 1925. december 12-én tartott ülésén foglalkozott a magyarországi zsidó kisebbség ügyével.

⁷ Egyetem, 1927. április 23.

⁸ Az 1921 és 1925 közötti, a numerus clausus nemzetközi fogadtatására vonatkozó eseményeket bemutatja *Haller István* *Harc a numerus clausus körül* c. 1926-ban kiadott műve. A könyv természetesen nem tárgyalhatta a témánk szempontjából fontos 1927 és 1928-ban lezajlott eseményeket. Egyébként az Országos Levéltár idézendő forrásában ugyanakkor csak az 1927—1928-as eseményekre vonatkozó, illetve az azokat idéző dokumentumok (a visszautalásokkal együtt) találhatók.

Ennek az ülésnek elnöke M. de Mello Franco, a bizottság pedig három állam képviselőjéből állott: Spanyolország, Belgium és Japán. A tanács ülésén felszólalt Klebelsberg Kunó miniszter. Az elnök a tárgyalás végeredményeként azt a határozatot terjesztette elő, hogy a miniszter ígéreteire későbbi időben térjenek vissza. Klebelsberg 1925. decemberi felszólalásának jelentősége témánk szempontjából az, hogy arra az 1927 szeptemberében beadott fent idézett zsidó nemzetközi organizáció petíciói visszatértek. Klebelsberg 1925-ben elismerte, hogy a törvény revíziója kívánatos, arra azonban csak a középosztály nagy tömegeinek anyagi helyzetében beálló kedvező változás esetén kerülhet sor. Megjegyzendő, hogy az a miniszteri rendelkezés, amely az 1926-os tanévben már érvénybe lépett (ti., hogy a zsidó hallgatók felvehető létszámát a megadott keretszámhoz és nem a ténylegesen felvett hallgatói létszámhoz szabja), már Klebelsberg idézett nemzetközi fellépésével hozható összefüggésbe. A kisebbségi ügyek tanácsának elnöke a Nemzetek Szövetségében a numerus clausust a szükség által diktált átmeneti intézkedéseknek minősítette, s azzal adott haladékos Magyarországnak, hogy a törvény megváltoztatására rövidesen sor kerüljön.⁹

Az Alliance Israélite 1927. szeptember 4-én kelt kérvénye nem tagadja, hogy a zsidó egyetemi hallgatók helyzete már jelentősen javult Magyarországon, de még mindig életben van a felvételt korlátozó rendelkezés, majd Klebelsbergnek 1927 májusában egy parlamenti interpellációra adott válaszát idézi, hogy a középosztály gyermekeinek életkörülményeiben beálló kedvező változás miatt tervbe vette a numerus clausus törvény megváltoztatását.¹⁰ 1927. október 14-én egy előbbi számjeltáviratra való

⁹ Petition of the Joint Foreign Committee of the Jewish Board of the Deputies and the Anglo—Jewish Association. Klebelsberg szavait idézi. „On several occasions the Government has made known that it regards the revision of the law as desirable. With regard to the date on which such a revision can be undertaken, it has given no precise pledge. It has limited itself to the statement that the material condition of the great masses of the Middle Class must be so far improved as to enable them and their children to resist any evil consequences which may result from the abrogation of the Numerus Clausus. In the opinion of the Government that condition has not yet been reached. We all hope however, that it may be reached.” — A miniszter fenti ígérete alapján a következőket indítványozta: „In view of the fact that the Hungarian representative has stated that his Government regards the Numerus Clausus as an exceptional and temporary measure necessitated by an abnormal social situation, and that it has decided to amend the Numerus Clausus law directly the situation changes, I would recommend my colleagues on the Council no to touch on the question of law and to take no action in the matter at the moment, but simply to take note of these statements of the Hungarian Government, and await the amendment of the law in the near future.” OL. K. 107. III./a

Klebelsberg, mint látható, Bethlen 1925 januárjában tett nyilatkozatát ismétli. A Nemzetek Szövetsége által kiküldött kisebbségi panaszokat felülvizsgáló bizottság elnöke a következőket indítványozta: „Arra a tényre való tekintettel, amelyet a magyar képviselő állított, hogy a kormányzat a numerus clausust kivételes és átmeneti szabálynak tekint, amelyet az abnormális társadalmi helyzet tesz szükségessé, és megváltoztatja a numerus clausus törvényt a helyzet változásával, azt javaslom a tanácsban lévő kollegáimnak, hogy ne érintsük a jogi kérdést, és hogy e pillanatban ne tegyünk intézkedéseket a tárgyat illetően, de a megállapításunkról intézzünk jegyzéket a magyar kormánynak, és várjuk ki a közel jövőbeni jogszabály-módosítást.”

¹⁰ Petition de l'Alliance Israélite Universelle. Paris, le 4 septembre 1927. «À différentes reprises, le cabinet a fait connaître qu'il tient la révision de la loi pour désirable. Il n'est pas prononcé quant au moment où il pourrait l'introduire; mais il a indiqué qu'il voulait voir réalisée une condition préalable: la situation matérielle de la grande masse de la classe moyenne devrait être améliorée à tel point que l'abrogation du numerus clausus ne pût plus porter atteinte à son avenir à celui de ses enfants. De l'avis du gouvernement, ce moment n'est pas encore venu, mais nous souhaitons tous de le voir venir.» OL. K. 107. III/a. „A különböző

hivatkozással Baranyai Zoltán követségi titkár, ideiglenes ügyvivő Walkó Lajos külügyminiszternek tett jelentésében a következőkben sommázza: Módja volt beszélni Erik Colbannal (a Nemzetek Szövetsége főtítkárságán dolgozott), aki elmondta, hogy Wolff (a magyarországi egyetempolitikában érvényesülő megszorító rendelkezéseket több kiadványban bíráló zsidó politikus) többször kereste a petíciók tárgyában, s azok elfogadására biztosítékot kért. Colban azonban hivatkozott az 1923-as határozatban foglaltakra, amelyek lehetőséget adnak a petícióra teendő észrevételekre. Egyben jelenti az ügyvivő, hogy a decemberi ülésben várható a kérdés napirendre tűzése. Távirati utasítást kér, mert a tanácsi határozat értelmében az érdekelt államnak három héten belül kell bejelentenie, hogy a petícióra megjegyzéseket kíván-e közölni.¹¹ — A válaszadás igényének bejelentése és az érdemi észrevételek kilátásba helyezése után, amelyeket a genfi ügyvivő útján terjesztett elő, Magyarország 1928. január végéig kapott haladékot az érdemi intézkedések előterjesztésére. 1927. november 16-án kelt Klebelsberg Walkón keresztül eljuttatott — első számú — észrevétele, majd az 1928. január 24-én kelt második észrevétel pedig már jelzi a numerus clausus törvény megváltoztatásának folyamatát.

1927. október közepétől november végéig kellett tehát döntenie a kormánynak arról, hogy észrevételeiben milyen választ ad a zsidó szervezetek petícióira. Tekintettel az 1925. december 12-i tanácsülésen tett miniszteri ígéretre, ki kell zárunk azt, hogy a fentiekben már hivatkozott és nemzetközileg is elismert felvételi könnyítések, mint intézkedések kielégítették volna a nemzetközi fórumokat. Biztosra vehetjük tehát, hogy a törvény módosítását a kormányzat már 1927. október hónapban nemcsak általánosságban, hanem konkrétan is elhatározta. A Pester Lloyd híradása szerint¹² az egységes párt 1927. október 19-én tartott konferenciáján Bethlen István elhárítja azt a gondolatot, hogy már a Népszövetség decemberi plénumán felvessék a trianoni béke revízióját. A belpolitikai kérdések között volt egy pont, amit a nagypolgárság sajtója „elégítéssel vett tudomásul”. Arról a miniszterelnöki bejelentésről van szó, hogy az egyetemi felvételt szabályozó zártszám rendszer életben marad ugyan, a törvényt azonban abban a részében meg fogják változtatni, amely a magyar állampolgárok egy részének erős ellenszenvét váltotta ki, nevezetesen, hogy faji vagy vallási szelekciós szempontokat alkalmaz, „amely miatt a numerus clausus törvény reakciós”. — A Pester Lloyd cikkírója utal a Népszövetség ülésén tett ígéretre, Bethlen a pártülés nyilvánossága előtt ugyancsak utal a nemzetközi fórumon tett nyilatkozatára, valamint arra is, hogy a törvény szociálpolitikai intencióit nem kívánja a továbbiakban sem megváltoztatni, a numerus clausus törvény módosítását azonban elkerülhetetlennek tartja.¹³

kormánynyilatkozatokból az tűnik ki, hogy kívánatosnak tartja a kormány a törvény revízióját. Nem nyilvánította ki, hogy mikor tudja ezt megvalósítani, de előbb szándékában áll egy előzetes helyzetet rendezni: a középosztály nagy tömegének anyagi helyzetét javítani, amidőn a numerus clausus törlése már nem érinti az ő és gyermekei jövőjét. A kormány véleménye szerint ez az idő még nem jött el, de mindannyian kívánjuk, hogy jöjjön el.”

¹¹ Beszélgetés Colbennal Wolff petíciójáról. 80/pol. sz. Genf, 1927. október 14. OL. K. 107. III/a.

¹² Pester Lloyd, 1927. október 20. Inlandpolitik und Numerus Clausus.

¹³ Uo.: „... auch das wird eine legislative Schöpfung werden, die notwendig und unausweichlich ist und die ich persönlich auch versprochen habe, und sie wird auf diesem Gebiete einen Schritt nach vorwärts bedeuten, ohne daß dadurch die Institution selbst und deren Bedeutung aufgehoben würde.” („... olyan

Alig vált ismertté a miniszterelnök nyilatkozata, újra fellángoltak a három egyetemi városban a diákheccек a zsidó egyetemi fiatalokkal szemben. Klebelsberg kezdetben „gyermekes játéknak” tekintette a zajos antiszemita jeleneteket, Bethlen pedig nyomban kijelentette, hogy az utcai botrányt okozókkal szemben rendőrségi intézkedéseket alkalmaztat. Az ifjúsági csúcsorganizáció (MEFHOSZ) a numerus clausus ügyében csúcsértekezlet összehívását tervezte. A budapesti egyetem rektora (ekkor Fináczy Ernő), aki Klebelsberg, illetve a kormányzat intencióit magáévá tette, sajnálkozó nyilatkozatokat publikált, s ugyanakkor kilátásba helyezte, hogy ha kell, a rendzavarók tanulmányainak felfüggesztése árán is biztosítja az egyetem rendjének fenntartását.

A numerus clausus törvény módosítása miatt fellángoló diákzavargások az országgyűlés képviselőházában is visszhangot váltottak ki. A képviselők reagálását azért érdemes figyelemmel kísérnünk, mert magatartásuk mintegy előképe a törvényjavaslat fogadtatásának is. Rassay Károly interpellációja során kitért az egyetemi rendzavarás természetére, hogy azok a tetteles inzultációig fajultak. Figyelemre méltó, hogy Huszár Károly, aki az 1920. évi 25. tc. pártolói között volt a törvény keletkezése idején, a képviselőházi tagság élénk helyeslése közepette megbélyegezte az ifjúság viselkedését: „Nem tartjuk keresztényinek e tetteket.” A rendbontó ifjúság az országgyűlés képviselőházában csak néhány honatyát tudhatott maga mögött. Klebelsberg válasza Rassay interpellációjára a következő: az incidensnek kiváltó okaként az egyetemek túlszűfoltóságát jelölte meg, tagadta, hogy harc lenne az ifjúság és az állam között, a hallgatók 5—10%-át sorolta a rendzavarók közé. Végül kilátásba helyezte — a miniszterelnök nyilatkozatához hasonlóan — az egyes rendzavaró diákokkal szembeni egyetemi fegyelmi eljárást, szükség esetén pedig az egész egyetemi ifjúságot sújtó intézkedést, az egyetem átmeneti bezárását. — Legjelentősebbnek azonban azt a megállapítást tarthatjuk, amely leszögezte, hogy a kormányzat fő célkitűzése a törvény revíziójának abszolút nyugodt légkörben történő végrehajtása.¹⁴

A bejelentett törvénytervezet elleni hecckampány november közepéig megújuló intenzitással tartott. November elejére nyilvánvalóvá vált, milyen politikai erők állnak a tiltakozó ifjúság mögött. Viczián István, aki a kormányzópárthoz tartozott, a Wolff Károly képviselő tiszteletére adott vacsorán már így fogalmazott: „a magyar társadalom egy emberként áll a numerus clausus törvény mögött”, Wolff Károly pedig még fenyegetőbben nyilatkozott: „a társadalom nem tűri, hogy az Alliance Israélite szőrös ujjai a magyar corpus iuris foliansaiba nyúljanak”. — Plakátok jelentek meg, tiltakozással az előkészületben lévő törvényjavaslattal szemben. A tiltakozó aláírók között az ifjúsági szervezetek mellett neves egyetemi tanárok akadnak, élükön gróf Teleki Pál. A Pester Lloyd „jól értesültje” ugyanakkor tudni vélte, hogy a gróf a politikai életből ki kíván vonulni.¹⁵

jogalkotás lesz, amely szükséges és kikerülhetetlen, és amelyet én személy szerint meg is ígértem, és e téren egy előre tett lépést jelent, anélkül azonban, hogy azzal az intézményt és annak jelentőségét megszüntetnénk.”)

¹⁴ Pester Lloyd, 1927. október 26., valamint 1927. október 28. Neue Studentkrawalle.

¹⁵ Pester Lloyd, 1927. november 10. Hetzreden für den Numerus Clausus.

A numerus clausus módosítása körül megújuló politikai mozgások körében figyelemre méltóak azok a lépések, amelyek a benyújtás előtt aló törvényjavaslat útját a bel- és külföldi műveltebb közönség előtt egyengették. A Pester Lloyd 1927. november 1-ji számában név nélkül „egy főbírótól” közölt cikk a numerus clausus történetét foglalja össze. A jogtörténeti vizsgálódás számára különös érdeklődésre tarthat számot az, hogy milyen argumentálással kívánja a hivatalos szervek felelősségét a törvény inkriminált harmadik szakaszával kapcsolatosan csökkenteni, s ezáltal Bethlen konszolidációs lépését megkönnyíteni. — A cikkíró állítása szerint, amelyet az első nemzetgyűlés bemutatott vitája egyébként igazol, a numerus clausus törvény vitája során a jogszabály alkalmazása szempontjából perdöntő kérdésben — hogy ti. faj-e vagy vallás-e a zsidóság — nem foglaltak állást. Az inkriminált szakasz toldatával kapcsolatban Haller István megnyilatkozásából azt emeli ki a cikkíró, amely szerint „a javaslatban nincs szó zsidókról”. A cikkíró szerint a toldat megfogalmazása tulajdonképpen nem volt vonatkoztatható a zsidókra. Okfejtését a nemzetgyűlés ominózus tárgyalása során valóban idézett — csak akkor éppen a liberális kisebbség által idézett — magyar törvényekre alapítja. Az 1867. évi 17. tc.-re, illetve az 1868. évi 44. tc.-re hivatkozik. Visszatekintve a nemzetgyűlési tárgyalások idejére, anakronisztikusnak hat az egyébként helytálló állásfoglalás, hogy „a régi törvény értelmében megállapítható, hogy a zsidó vallás és nem nemzetiség vagy faj. Ezért a numerus clausust rájuk sohasem lett volna szabad alkalmazni”. — Ugyanakkor kétségtelenül hasonló tartalommal, hogy ti. a zsidóság vallás, alkotta meg a Curia 1925. május 13-án kelt 393/1925. sz. állásfoglalását a Btk. 272. szakasza alá vonható ügyben (bevett vallás elleni izgatás). Jól mutatja a Curia döntése, hogy a numerus clausus törvény diszkriminatív értelmezését nem vette át a magyar igazságszolgáltatás. Tehát a magyar jogi gyakorlatban ekkor még nem fogadták be a faji diszkriminációt. Megjegyzendő, hogy a Nemzetek Szövetségéhez beadott egy ugyanazon évben kelt petícióban, amelyet ugyancsak zsidó nemzetközi szervezetek nyújtottak be, a kúriai döntésre mint a törvénnyel szembenálló jogi állásfoglalásra hivatkozás is történt. A legjelentősebb dokumentum azonban, amelyre a cikkíró méltán hivatkozik „szencziós” argumentumként — valójában a közép-európai népek megoldatlan sorskérdéseinek egyszerű megnyilatkozásáról van szó —, a magyar békeszerződés iratai közül való. Joggal állapítható meg, hogy ez a dokumentum világossá teszi: a magyar uralkodó köröknek a béketárgyaláson részt vevő küldöttei már a numerus clausus törvény megfogalmazása idején ellenkező álláspontot képviseltek, mint az első nemzetgyűlés honatyái. A béketárgyaláson a delegációt Apponyi Albert gróf vezette, a legitimista irány vezéralakja, akinek véleményét a keresztény középosztály feladataival kapcsolatosan a fentiekben már idéztük. A Pester Lloyd cikkírója által idézett dokumentumot a magyar békedelegáció a VIII. jegyzék második függelékeként fogalmazta meg, amelyben tiltakozott *Románia intézkedése ellen, vagyis hogy a békekonferenciához benyújtott statisztikában a zsidókat mint külön nemzetiséget tüntetik fel*. A magyar jegyzék szó szerint így fogalmaz: „Die rumänische Denkschrift zählt die Juden, die in der ungarischen Statistik als Glaubengemeinschaft ausgewiesen sind, den Nationalitäten zu und bringt ihre Zahl von der Zahl Ungarn in Ausstrich... Unsere Friedensdelegation hat also mit den Juden ausdrücklich als mit einer Glaubengemeinschaft operiert.” (A román emlékirat a zsidókat, akiket a magyar statisztika mint vallási felekezetet tüntet fel, nemzetiségnek számítja, és számukat

levonja a magyarok számából... A mi béketárgyalási delegációnk a zsidókkal kifejezetten mint vallásfelekezettel számolt.) Joggal vonja le a következtetést, hogy az a kérdés, miszerint a zsidó vallás, faj vagy nemzetiség-e, jelentőségében túlmutat a numerus clausus törvényen. A magyar törvényhozás története azt mutatja, és az igazságszolgáltatás legfelsőbb szervének állásfoglalása is jól bizonyítja, hogy a zsidóságot vallásnak fogják fel.¹⁶

A törvényjavaslat képviselőházi benyújtása előtt két nappal Bethlen és Klebelsberg szükségesnek ítélte a Keresztényszocialista Gazdasági Párt felsőházi tagokkal megerősített bizalmas tanácskozásán a novella bel- és külpolitikai okait kifejteni. A tanácskozásról kiadott kommunikében Bethlen félelmetesen nyíltsággal világít rá a módosítás nemzetközi hátterére. Mint mondja, a kormány nem várhatja meg, hogy a békeszerződésre való hivatkozással kényszerítsék a törvénymódosításra. El akarja továbbá azt is kerülni, hogy a Népszövetség Tanácsának magyar küldöttei a decemberi ülészekon „kínos helyzetbe” kerüljenek. A novella belpolitikai hatására célozva ismét megerősíti, hogy a numerus clausus szociálpolitikai szempontjait nem kívánja feladni. Ugyanakkor Magyarország zsidó lakosságát meg akarja nyugtatni azáltal, hogy a 3. §-t, az ún. „Gelben Fleck” megalázó szövegét kiiktatja. A párt vezetősége ezen az ülésen is az előzőekben már idézett véleményen van, vagyis a numerus clausus fenntartása mellett.¹⁷

A törvénytervezet országgyűlési esélyei mégis biztosítottak voltak. Csak idéznünk kell a képviselőház politikai erőviszonyait ebben az időben. A 245 képviselőből 175 ún. egységes párti, s minthogy a miniszterelnök a numerus clausus módosítását nem kultusztárcához tartozó „reszortkérdésként”, hanem kormányzati kérdés-ként kezelte, a kormánypárt szavazatai biztosítottak voltak. A kormányzó koalícióban a Keresztény Szocialista Gazdasági Párt nem kívánta a kormányt zavarni. Az országgyűlés képviselőházának baloldali ellenzéke, a szociáldemokrata párt mint a legjelentősebb opposzió a numerus clausus törvényt és az inkriminált 3. §-t keletkezésétől kezdve következetesen elítélte. A baloldali ellenzék számszerűségében jelentéktelen, hangerejében mégis jelentős eleme, a liberális párt pedig zömmel éppen a budapesti zsidóságot tömörítette. Végül a pártönkívüli honatyák száma csekély volt, de szavazataik ebben a kérdésben ugyancsak a novella mellett szóltak. A fajvédő csoportnak pedig ekkor még mindössze három tagja volt a törvényhozásban. Joggal merül fel mégis a kérdés, hogy a keresztény párt erős ellenállásával miért hagyott fel. Egyszerű lenne abban keresni a választ, hogy politikusai az ország nemzetközi érdekei miatt hagytak fel opposziójukkal, és Haller István 1926-ban publikált műve nem hagy kétséget afelől, a párt politikusai számot vetettek a nemzetközi visszhanggal is. — Véleményünk szerint azonban a jogszabály szövege, pontosabban a felvételi jogosultság körülírása, azaz annak szabad értelmezési lehetőségei nyugtatták meg a novella ellenzőit.

A mindössze két szakaszból álló törvényjavaslatot 1927. november 18-án terjesztette a miniszter a törvényhozás elé. Az 1. § az egyetemi felvétel előfeltételeit rendezi, a 2. § pedig a hatálybalépés és végrehajtás felől rendelkezik. Az 1920. évi 25. tc.

¹⁶ Pester Lloyd, 1927. november 1. Die Friedensdelegation, der Numerus Clausus und die Königliche Kurie.

¹⁷ Pester Lloyd, 1927. november 20. Das Horoskop des Numerus Clausus.

3. §-ának inkriminált bekezdése helyébe az új törvény egy sor, az egyetemi felvétel során figyelembe veendő szempontot sorol fel, nyitva hagyja azonban a kérdést a rangsorolás hiánya miatt, hogy *e szempontok közül melyeket kell elsődlegesnek tekinteni*. „Az engedély megadásánál a nemzethűség és az erkölcsi megbízhatóság követelményei mellett [az állandósuló felvételi feltétel — Sz. K.] egyfelől a felvételt kérő megelőző tanulmányi eredményeire, illetve szellemi képességeire, másfelől arra is figyelemmel kell lenni, hogy elsősorban a hadiárva és harctéri szolgálatot teljesítettek gyermekei, továbbá a közalkalmazottaknak és a különféle foglalkozási ágakhoz (mezőgazdasághoz, iparhoz, kereskedelemhez, szabad foglalkozásokhoz stb.) tartozóknak a gyermekei *az ezen foglalkozásokhoz tartozók számának és jelentőségének megfelelő arányban* [kiemelés — Sz. K.] jussanak a főiskolákra és a felvettek száma az egyes törvényhatóságok között is igazságosan osztassék fel. A vallás- és közoktatásügyi miniszter felügyel arra, hogy ezek a szabályok megfelelően alkalmaztassanak.” A törvényjavaslat indoklásában a miniszter az 1920. évi 25. tc. megalkotása idején érvényesülő, már többszörösen hangsúlyozott kényszerítő körülményekből indult ki. Hivatkozott továbbá a minisztersége alatt megjelent középiskolai oktatást rendező törvények végrehajtása során ugyancsak megállapított létszámminimumokra. — A jelzett létszám-kontingentálással kapcsolatban megjegyezte, hogy azok betöltése a magyar iskolaszervezetnek olyan belügye, „amelybe való beavatkozásra a jogalap hiányzik”. A kultuskormányzat tehát visszatér a numerus clausus törvény megalkotása idején vitatott alapelvhez, hogy nevezetesen nem jogszabályi, hanem *végrehajtási kérdésként kell kezelni a rendelkezésre álló iskolai keretek betöltését*.

Az első numerus clausus törvény 3. §-ával kapcsolatban a miniszteri indoklás igen diplomatikusan fogalmaz. „Az 1920. évi 25. törvénycikk 3. §-ának harmadik bekezdése, amely a beírás kritériumaként a népfajhoz, vagy nemzetiséghez való tartozandóságot is felveszi, s így azt a téves látszatot kelti, mintha ez a törvénybeli rendelkezés nem állna összhangban a trianoni békének a kisebbségek védelméről szóló VI. fejezet 54., 55. és különösen a 48. §-ával. Bár az 1920. évi 25. törvénycikk minden népfaj és nemzetiség iránt igazságos mértéket kíván emelni, mert minden ilyen csoportot országos átlagának megfelelő százalékban bocsát a főiskolákra, mégis úgy a külföldi közvélemény egy részében, mint pedig a magyarországi zsidóság körében a 3. § harmadik bekezdése számos félreértésre adott okot. Ami pedig még ennél is súlyosabb, az a körülmény, hogy a külföldi közvélemény egy számottevő részébe beivódott az a hit, hogy mi igazágtalanul bánunk a magyarországi kisebbséggel, ami ürügyül szolgálhat az idegen államokban élő magyar kisebbségek kedvezőtlen kezelésére, amire Magyarországnak csak ürügyet sem szabad szolgáltatnia. Ezenfelül a magyarországi zsidóság köréből is elhangzott a panasz, hogy magukat a 3. § harmadik bekezdésével mintegy megbélyegzettnek látják.” Az indoklás hivatkozik továbbá arra a nem vitatott tényre, hogy az eredeti, Haller miniszter által benyújtott törvényjavaslatban az inkriminált toldat nem szerepelt, s így a törvény szociálpolitikai ihletése vitathatatlan. A Bernolák-féle toldatot úgy jellemzi, hogy az „ötletszerű törvényalkotás jellegével bír s a törvény struktúrájához nem is tartozik hozzá”.¹⁸

¹⁸ OL. K. 2. 557. XIV. 7. 341. sz. irat. Törvényjavaslat a tudományegyetemekre, a műegyetemekre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályozásáról szóló 1920. 25. tc. módosításáról.

A felvételi kritériumok indoklását a miniszter igen szűkszavúan intézte el, mindössze négy sort fordított rá. Ha összevetjük az 1927. évi 14. tc. jogosítottjait és a jogosítvány szempontjait részletező precíz felsorolással, ismét arra a következtetésre juthatunk, hogy a felvétel során a miniszter nem kívánta az egyetemek kezét megkötni. — A miniszter későbbi rendelkezéseinek, illetőleg az egyetemi ügyosztálynak működését ismerve, feltételezésünk még inkább indokolt. A képviselőház közoktatásügyi bizottsága (elnöke: Pekár Gyula) nem siette el a törvényjavaslat tárgyalását. Közel két hónap múltán, tehát a Nemzetek Szövetsége Tanácsától rendelkezésre bocsátott időszak lejártá előtt alig két héttel,¹⁹ terjesztette be jelentését és a törvényjavaslatot elfogadásra ajánló indítványát. A bizottság a szövegen semmiféle változtatást nem eszközölt, csupán a miniszteri indoklás néhány gondolatát emelte ki és részletezte. Úgy véljük, a bizottság időhúzásának az volt a célja, hogy a kultuskormányzat számára kedvező időszakban történjék a javaslat benyújtása. A törvényjavaslat útja a képviselőházban a prognózisnak megfelelően zavartalan volt. Néhány módosító indítvány érkezett mindössze, ezek közül Farkas Elemér (a törvényjavaslat bizottsági előadója) javaslatát fogadták el. E javaslat megérdemli, hogy figyelmet fordítsunk rá. A közalkalmazottak gyermekeinek kíván elsőbbséget biztosítani a felvételek során, amikor a törvény első szakaszába felvenni kívánja „a hadiárvák, a harctéri szolgálatot teljesítettek és a közalkalmazottak gyermekei”-nek az elsőbbségét.

A törvény módosított első szakaszát szó szerint idézzük, részben azért, mert az 1938-as és 1939-es zsidótörvények tárgyalása alkalmával hivatkozás történik rá, részben azért, mert először veti fel azt az igényt, amelyet a rendszer kultúrpolitikája nem vált valóra, de követelményként felszinen tart, hogy az egyetemekre történő felvétel a társadalom különböző rétegeinek figyelembevételével történjék. „1. §. A tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályozásáról szóló 1920. évi 25. törvencikk 3. §-ának harmadik bekezdése helyébe a következő szöveg lép: Az engedély megadásánál a nemzethűség és az erkölcsi megbízhatóság követelményei mellett egyfelől a felvételt kérő megelőző tanulmányi eredményeire, illetve szellemi képességeire, másfelől arra is figyelemmel kell lenni, hogy elsősorban a hadiárvák és a harctéri szolgálatot teljesítettek gyermekei, továbbá a közalkalmazottak és a különféle foglalkozási ágakhoz (mezőgazdasághoz, iparhoz, kereskedelemhez, szabad foglalkozásokhoz stb.) tartozóknak gyermekei az ezen foglalkozásokhoz tartozók számának és jelentőségének megfelelő arányban jussanak a főiskolákra és a fölvettek száma az egyes törvényhatóságok között is igazságosan osztassék fel. A vallás- és közoktatásügyi miniszter felügyel arra, hogy ezek a szabályok megfelelően alkalmaztassanak.”

A képviselőház 1928. február 29-én tette át az elfogadott törvényjavaslatot a felsőházhoz. A felsőház közoktatásügyi bizottságának jelentése indokolásában szövegében módosítás nélkül került a felsőház plénuma elé. A felsőház a törvényjavaslatot 1928. március 14-én tartott ülésén változtatás nélkül fogadta el.²⁰

¹⁹ OL. K. 2. 557. XIV. 7. Az 1920. évi 25. tc. módosítására beadott javaslatok 2. sz. alatti módosító indítvány.

²⁰ OL. K. 2. 557. XIV. 7. A felsőház Elnöke 112/1928. Wlassics Gyula átírata Zsitvay Tiborhoz, a képviselőház elnökéhez.

A Nemzetek Szövetsége mellett működő Hevesy Pál miniszteri rezidens részére Walkó külügyminiszter két és fél oldalas utasításában foglalta össze a tanácshoz benyújtandó válasz érdemi részét.²¹ Ez a kisebbségi panaszok történetiségének összefoglalása után utal az 1927. november 28-án a Nemzetek Szövetsége főtítkárságára beadott jegyzékben foglaltakra, amely a fentiekben már hivatkozott felvételi könnyítéseket tartalmazta, utal továbbá az 1927. november 18-án a numerus clausus módosítására beterjesztett törvényjavaslat legislatívós útjára. Az 1928. évi január 24-én kelt külügyminiszteri utasítás joggal fejezhette ki azt a reményt, hogy „a törvényjavaslat a jövő hó első felében a képviselőházban s azt követőleg pedig a felsőház által letárgyalható lesz. Ilyen körülmények között számítani lehet arra, hogy a magyar országgyűlés a javaslatot minden valószínűség szerint még a jelen ülésszak alatt törvényerőre fogja emelni”. Az utasítás a továbbiakban kívánatosnak tartja, hogy a „petíció tárgyalanná válására” is hivatkozás történjék. Baranyai Zoltán az 1928. január 30-án keltezett „A magyar kormányzat észrevételei” c. beadványt a megadott szempontok alapján terjesztette a Nemzetek Szövetsége főtítkára elé.²² — Ezzel a nemzetközi fórumon elhárultak az akadályok, amelyek miatt a magyar kisebbséget ért külföldi sérelmeket nem lehetett megfelelő eréllyel felvetni.

Az 1928-ra kialakult helyzetet az egyetemi felvételi politika terén, de annál szélesebb körben is érvényes módon, a radikális polgárság folyóiratában írott cikk jól jellemzi. Eszerint a kurzus kezdeti kilengése, antiszemitizmusa egy olyan csendes, de állandóan ható kormányzati antiszemitizmussá „szelídült”, amelyben az állás és pozíció osztogatása szempontjából a nem zsidókat előnyben részesítik.²³

A NUMERUS CLAUSUS RENDELKEZÉSEK MÓDOSÍTÁSA A GAZDASÁGI VÁLSÁG ÉS A FASIZÁLÓDÁS KORSZAKÁBAN

A világgazdasági válság hatására Magyarországon is jelentkezett a hivatalos kultúrpolitika által „az egyetemek túlszűfoaltságának” jelzett, valójában a munkaerőpiacon lezajló folyamat: az értelmiségi munkanélküliség.

A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 12 000/1928. sz. rendeletével szervezett Főiskolai Tanulmányi és Pályaválasztási Tájékoztató Intézet a gazdasági válság időszakában a numerus clausus évenkénti megállapítása érdekében rendszeres felméréseket végzett az egyetemekre jelentkező diákok számát, ezen belül a nők és zsidószármazásúak létszámát tudakolva, s egyben az egyetemek közötti hallgatói létszám megosztását, irányítását is a minisztériumnak tartotta fenn. Ez utóbbi ellen tiltakozik már az 1928/29-es tanévben a pécsi egyetem, a korra jellemzően a keresztény hallgatók érdekeire hivatkozva. Figyelemre méltó továbbá, hogy ugyancsak a minisztériumi elvárásokat szem előtt tartva, a középosztálybeli hallgatók érdekeit emelik ki: „Évről évre oly nagy számban jelentkeznek keresztény joghallgatók

²¹ OL. K. 107. III/a. 283/pol. 1928. Válasz a numerus clausus ellen a N. Sz.-hez benyújtott petícióra. Bp., 1928. január 24.

²² OL. K. 107. III/a. Observations du Gouvernement hongrois. Délégation hongrois auprès la Société des Nations. No. 119.

²³ Szász Zoltán: A demokrata párt és a zsidó kormányhűség. Századunk, 1928. 558.

felvételre, hogy azoknak elutasítása és más egyetemre való átutalása méltánytalannak látszik, tekintettel arra, hogy nagyjából középosztályhoz tartozó családok gyermekeiről van szó, akik elhelyezkedésüket, s tanulmányaik alatt megélhetésüket legkönnyebben Pécsen látják biztosítva, s ezzel szemben elviselhetetlen terhet róva rájuk, ha más egyetemre kellene beiratkozniok. . .”¹ A minisztériumhoz érkezett adatok jól mutatják a felvételre kerülő női és zsidóhallgatók számán keresztül a hatóság tevékenységének irányát.

A gazdasági válság hatására Európa-szerte diplomás „főlöslég” mutatkozott. Hazánkban a válságot megelőző években is — egyáltalán a két világháború között mindvégig — nagy problémát okozott az állástalan diplomások nagy száma. Egy 1933-ban készült hivatalos összeállítás a korszak első évtizedének mérlegét közli. A közölt adatok jól mutatják, hogy az 1920. évi 25. tc.-kel bevezetett zártszám (numerus clausus az egyetemi felvételek korlátozására) hogyan érvényesült. A Trianon utáni Magyarországon a világháborút megelőző évekhez képest az értelmiségi létszám ugrásszerűen megnövekedett. Ez nem csupán a világszerte érvényesülő jelenséget, vagyis a szakképzett munka iránt megnövekedett igényt juttatta kifejezésre, hanem a más országokhoz került területekről beözönlő értelmiségi létszám jelenlétét is mutatta. A 100 000 lakosra jutó diplomások száma 1913 és 1931 között a következő módon alakult: 1913 — 97, 1920 — 209, 1922 — 256, 1931 — 183.

A felmérés szerint az 54 514 diplomás közül állás nélküli 10 034. A diplomás munkanélküliek számát csökkentő intézkedések elégtelenségét joggal teszi szóvá az idézett jelentés, mint ahogy a megoldás ajánlott módjai is reális szemléletet tükröznek: „Az egyetemek túlnépesedésének problémája bár már a világháború előtt is jelentkezett, a világháború után vált krízissé. A visszatérő leszereltek, a háborúban részt vevő országok gazdasági helyzete egyaránt a szellemi munka terén túlnépesedést keltett. A szellemi dolgozók keresték minden országban azon szervezeteket, amelyek révén helyzetüket javíthatnák. Nemzetközi szervezetet is hívtak létre. Ezen szervek által végzett statisztikai felmérés megmutatta a munkanélküliek számát és azok állandóan növekvő inségét, és meggyőzte az illetékes köröket arról, hogy az összes foganatosított rendszabályok, állasközvetítés, hivatásválasztási tanácsadás, a férjezett asszonyok alkalmazási tilalma, szellemi szükségmunka mind csak symptomatikus jelenségek.” „Egyetlen orvosság adódik: új munkaalkalmak teremtése. Nem megszüntetése, hanem gyarapítása a helyek számának. Mindez azonban a világ gazdasági fellendülését igényli.”²

Az értelmiségi munkanélküliség csökkentésére irányuló állami intézkedések kezdettől fogva két egymással párhuzamosan, illetve egymást váltva jelentkező irányúak. Egyrészt az egyetemek képzési rendjét érintő intézkedéseket adnak ki, számunkra e körben a felvételt szabályozó rendelkezéseknek van nagyobb jelentősége.

¹ OL. K. 636. 25384/1933. sz. A minisztériumi rendelet címzettjei: a budapesti, szegedi, pécsi, debreceni tudományegyetemek, a közgazdaság-tudományi kar, a mezőgazdasági akadémia igazgatója (Debrecen), a gyógypedagógiai tanárképző főiskola igazgatója (Budapest), végül az országos képzőművészeti főiskola igazgatója (Budapest).

² OL. K. 636. 24.063/1933. Haász Aladár 1933. szeptember 15-én kelt, bizalmas jelzésű, az egyetem túlnépesedése ügyében összehívott genfi konferenciára készült jelentése. Eszerint az 54 514 diplomás hivatás szerinti megoszlása a következő: jogász 16 617, középiskolai tanár 4489, orvos 6958, gazdasz 665, mérnök 5856, mezőgazdasági szakember 2691, bányá- és erdőmérnök 889, polgári iskolai tanár 2968, állatorvos 756.

Másrészt az állás nélküli diplomások kenyérgondjain kívánnak segíteni. E két cél jegyében alkotott intézkedések körében olyan kényszerintézkedéseket is találhatunk, amelyek az állampolgári jogegyenlőséget sértik. A nemi, faji és osztálymegkülönböztetés mindvégig jelen volt az ellenforradalmi korszakban, de különösen élessé vált a gazdasági válság éveiben. A harmincas évek végén a náci ideológia hatására pedig a faji törvényhozás (első és második zsidótörvény) nemcsak a diplomásokat sújtja, hanem egy általános jogkorlátozó rendelkezés részeként jelentkezik a hivatáskorlátozás.

Az állástalan diplomások nehéz sorsát mutatja be, s külföldi példákat idézve intézkedéseket sürget az Egyetem c. lap már 1932 elején.³ Illés József egyetemi tanár, képviselő a képviselőház 1932. évi május 2-án tartott ülésén, amelyben az 1932/33. évi költségvetést tárgyalták, az állástalan diplomások sanyarú sorsáról s a kérdéssel kapcsolatosan kialakított elképzelésekről tartotta meg nagy érdeklődés mellett beszédét.

Illés professzor az értelmiségi munkanélküliség egyik fő okát abban jelöli meg, hogy az ifjúságot nem praktikus pályákra nevelték a kiegészítést követő évtizedekben, hanem a hivatalnoki pályára zúdultak a társadalom középrétegei éppen úgy, mint a felemelkedni vágyó kisemberek fiai. — A megoldások között elsődlegesnek tartja az új munkahelyek létesítését, különösen a falu kulturális és szociális igényeinek kielégítésére. A közvetlenül esedékes tennivalók között a hivatali állások racionalizálását jelöli meg, s példaként említi az 1930. évi 67. tc.-ben a megyei igazgatás intézményeit átforgató megoldásokat. Így azt, hogy csökkenti a magasabb hivatali státusok számát, ugyanakkor bevezeti a „közigazgatási gyakornoki” állást. E státusok a létminimumot biztosítják. Hasonló megoldást javasol az igazságügyi adminisztrációban (itt 400—500 díjnoki hely létesíthető), a központi igazgatás szerveinél, valamint az alájuk rendelt intézményeknél. Figyelemre méltó Berki Gyula és Wolff Károly felszólalása. Berki a hivatali apparátus nagymérvű felduzzasztását a koalíciós kormányzat idejére teszi. (1907—1908-ban a közalkalmazottak száma 92 000-rele növekedett.) Szükségesnek tartja közmunkák megszervezését, termelő- és fogyasztási szövetkezetek alakítását, a magas jövedelmek megadóztatását. Mindkét felszólaló hangsúlyozza, hogy a racionalizálási intézkedéseket, s a magas jövedelmű státusok megszüntetését nemcsak az állami, hanem a magán szektorban is alkalmazni kell.⁴

Hóman Bálint kultuszminiszter átírata Imrédy Béla pénzügyminiszterhez (1933. január 28-án) már a segélyösszeget is tartalmazza, amelyben a díjnokok részesülhet-

³ Egyetem, 1932. márc. 1. „Nagyarányú megmozdulás az elhelyezkedni nem tudó, diplomás egyetemi ifjúság érdekében” (Kostyál) — arról tudósít, hogy Illés József egyetemi tanár, országgyűlési képviselő vezetésével és az ő kezdeményezésére bizottság alakult, amelynek felét egyetemi tanárok, felét pedig a volt és jelenlegi ifjúsági vezetők alkotják. E bizottság konkrét javaslatokkal kíván a kormányhoz fordulni, pártközi konferenciát kíván összehívni a kérdés megbeszélésére. — Hivatkozik a cikkben dicsért „szociális megoldások”-ra a fasiszta Olaszországban és a német náci mozgalomban: „Mussolini bölcs keze, mely felülről hozta a megoldást... És figyelemmel nézünk át Németországba; ott holnap ugyancsak felülről intézik el azt, amit eddig alulról szerettek megoldani.”

⁴ Az 1931. évi július 18-ára hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi Napló VI. — A költségvetés előadója Temesvári Imre, aki már hivatkozott a gazdasági válság leküzdésére létrehozott ún. „33-as bizottság” tevékenységére. E bizottság többször állást foglalt az állástalan diplomások ügyét illetően is. Uo.: 1932. május 2.

nek, azaz havi 80—100 pengőt kaphattak.⁵ A következő évben kelt és a társmiszternek címzett miniszteri átirat⁶ három pontja már az összehangolt tevékenység igényét jelzi. „Az állás nélküli ifjúság elhelyezésére irányuló akciónak jelenlegi formájában való likvidálása, az egyes társmiszteriumokban való intézményesítése, a munkaalkalmak felkutatásának és létesítésének rendszeresítése.” Témánk határai nem engedik meg, hogy a már végzett diplomások helyzetével részletezően foglalkozzunk. Nem vitatható azonban, hogy sorsuk nagymértékben hatott közre abban, hogy a miniszterium a numerus clausus rendelkezéseket fenntartsa, s természetesen saját kultúrpolitikai elképzeléseinek megfelelő célokra használja.

Az 1934. évi február 27-én tartott minisztertanácsi ülésen az állástalan diplomás ifjúság helyzetét egységesen szabályozó miniszterelnöki rendelet kiadását határozták el. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium tervezete alapján egy hét szakaszból álló jogszabály született, amelyet a 2390/1934.—M. E. sz. rendelet formájában publikáltak. A rendelet rövid tartalmi summázata: az állástalan fiatal diplomások helyzetének nyilvántartására javaslattevő szervként az Állástalan Diplomások Országos Bizottsága — ÁDOB — alakult, ugyanakkor a megfelelő (szociális, tanulmányi) szempontok figyelembevételével három kategóriát létesítettek, s az alkalmazottak havi 80—100 pengő fizetésért — segélydíjasként — szükségmunkát kaptak. A rendeletet követően a különböző tárcák és állami szervek, valamint intézmények (egyetemek, kulturális létesítmények) kaptak meghatározott keretben fiatal diplomásokat.⁷

Az 1935—36-ban készült alkalmaztatási listák jól mutatják, hogy az állástalan diplomásokat nemcsak a közhivatalok, hanem egyetemek és közművelődési intézmények is alkalmazták. Így pl. az Országos Széchényi Könyvtár 15 személyt (köztük két nőt), az Országos Levéltár 6 férfit, a Magyar Történeti Múzeum 5 főt (köztük egy nőt), az Országos Képzőművészeti Múzeum 1 férfit, hogy csak a kiemelkedő intézményekről szóljunk.⁸ A vidéki kutatóintézetek, egyetemek és középiskolák ugyancsak kaptak fiatal diplomásokat.⁹ — A budapesti Pázmány Péter Tudomány-

⁵ OL. K. 305. VKM Töredék Iratok 1933/884. elnöki szám.

⁶ OL. K. 305. VKM Töredék Iratok 1934/1962. elnöki szám.

⁷ OL. K. 636. 14616/1934. A VKM az egyes miniszteriumoknak és hatóságoknak a következő létszámban bocsát fiatal diplomást rendelkezésre: Pénzügyminisztérium: 310 fő, Belügyminisztérium: 73 fő, Földművelésügyi Minisztérium: 69 fő, Külügyminisztérium: 3 fő, Igazságügyminisztérium: 5 fő, Közigazgatási Biróság: 6 fő. A K. 305. VKM töredék iratok. 1962/1934. elnöki számú irat. — Az 1934 nyarán tartott miniszteri értekezleten a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium által előterjesztett javaslat 3. és 4. pontjában már összekapcsolódik az egyetemi felvételi rendszer reformjának igénye az állástalan diplomások sorsáról való gondoskodással. — Átirat a társmiszterekhez az 1934. évi nyári miniszteri értekezleten a VKM részéről előterjesztendő és az értekezleten megbeszélendő ügyekben: „3. A diplomás állás nélküli ifjúság elhelyezésére irányuló akciónak jelenlegi formájában való likvidálása, az egyes társmiszteriumokban való intézményesítése, a munkaalkalmak felkutatásának és létesítésének rendszeresítése. 4. A szelekció további érvényesítése az egyetemeken és a főiskolákon a tanulmányi rend és a vizsgarend módosításával, a vizsgára bocsájtásnak bizonyos feltételekhez kötésével. A minősítési törvény revíziója.”

⁸ OL. K. 636. 20016/1936.

⁹ OL. K. 636. 18904/1936. Így csak példaszerűen említve: A Tihanyi Magyar Biológiai Kutatóintézet, amely két női diplomást is alkalmazott, valamint a soproni leányliceum két női középiskolai tanárt. 19797/1936. sz.

egyetemen működők külön figyelmet érdemelnek, szám szerint 23-an.¹⁰ Azért emeljük ki szerepüket, mert egy 1935-ben a minisztériumhoz intézett egyetemi kérvényből kitűnik, hogy a fiatal értelmiségiek milyen sikeresen működtek, s az egyetemi képzés színvonalát milyen jelentős mértékben emelték.¹¹

Az ÁDOB intézményének, jelentőségének növekedését mutatja az is, hogy más minisztériumok is egyre nagyobb számban alkalmazták őket — megjegyzendő, hogy ily módon olcsó és jól kvalifikált munkaerőhöz jutottak. 1936-ban a földművelésügyi minisztérium már 147 személyt (köztük 2 nőt) alkalmaz. Hivatás szerinti megosztásban van közöttük állatorvos, okleveles közigazda, mérnök, vegyész, középiskolai tanár és jogász. Ugyanígy a közlekedésügyi minisztérium 159 személyt (köztük a nők létszáma nem derül ki a forrásokból), az igazságügyi minisztérium 74 személyt, a belügyminisztérium pedig közel 100 főt.¹² A fiatal diplomások fő munkaadója azonban a vallás- és közoktatásügyi minisztérium maradt, habár egy 1936-ban keletkezett, a pénzügyminiszterhez intézett átiratból az derül ki, hogy az engedélyezett létszámkontingens az előző évi 264 főről 168 főre csökkent,¹³ hozzáfűzhetjük, hogy e tárca alkalmazta a legtöbb női diplomást a bölcsészeti fakultást végzők közül.

Külön figyelmet s a forrás jelentős részének közlését érdemli a csurgói munkatábor ügye. — 1936 nyarán Longhauer Imre hittanár az Új Kor szerkesztőségéhez fordult nyílt levéllel, s az ifjúsági munkatáborok széles körű bevezetését kívánja sajtó útján propagálni. Felsorolja azonban azokat az „eszközöket” is, amelyekkel a munkanélküliséget radikálisan lehetne orvosolni. A reformgondolatok között akadnak szociális radikalizmusról, antifeminizmusról s burkolt antiszemizmusról (utalás a bankok által alkalmazottak vallására) tanúbizonyságot tévők. Megjegyzendő, hogy a NEP (Nemzeti Egység Pártja — a kormánypárt) helyi titkára, miként az idézetből látjuk, elhatárolja magát a munkatábort szervező lelkésztől.¹⁴ „Tudom jól, hogy a munkatábor nem végleges megoldása az ifjúsági munkanélküliségnek. Az utcán való tüntetéssel azonban nem lehet eredményt elérni. Segélyek nem méltók az egészséges munkabíró ifjúkhoz. Az ifjúság törvényes eszközökkel munkát követel, mert ehhez joga van. Az ÁDOB és ÁKOB [előbbi a főiskolát, utóbbi a középiskolát végzettek munkanélküliségét orvosló szervezet — Sz. K.] szép munkát végzett, de gyökeres orvoslást nem tudott elérni. A munkanélküli táborokba tömörült ifjúsággal lehet majd

¹⁰ OL. K. 636. 20015/1936. A Jog és Államtudományi Kar 1 férfit, az Orvostudományi Kar 5 személyt, közöttük 2 nőt, a Bölcsészettudományi Kar 9 személyt, közöttük 2 nőt, a Könyvtár 1 férfit, a Csillagvizsgáló Intézet 3 személyt, közöttük 1 nőt, a Földregési Observatórium 1 férfit, a Gazdasági Igazgatóság 3 férfit, — végül ún. tanulmányi segélyesként a 23 fön kívül 6 személyt alkalmaztak, közöttük 1 nőt.

¹¹ OL. K. 636. 29805/1935. A Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának felterjesztése a foglalkoztatott diplomások ügyében (részlet): „Az állástalan diplomások elhelyezésével kapcsolatosan Nagyméltóságod segíteni kívánt a szellemi tudományokon és az egyetemeken ép e szakoságunk szükségleteink pótlására méltóztatott állástalan diplomásokat beosztani. Ez az intézkedés kitűnően bevált és, hogy csak a saját helykeretünkre korlátozzuk észrevételeinket, a proszemináriumi rendszer kiépítése után, amely a szellemi szakokon a képzést szemmel láthatóan elmélyítette és rendszeresebbé tette, a segédezők már nem volnának nélkülözhetők, sőt egyes pontokon újabb segédezőkre volna szükség.

¹² OL. K. 636. 25071/1936.

¹³ OL. K. 636. 16613/1936.

¹⁴ OL. K. 636. 24506/1936. Longhauer Imre hittanár nyílt levele az Új Kor szerkesztőségéhez.

eredményt elérni, van még jó néhány ezer hely az állásnélküli fiúk részére. . . Eddig már eleget szónokoltunk az akcióról, most már kezdjük el az akciót. A fővárosi és vidéki Prohászka Munkaközösségekkel pedig a következő témákat kérjük a legsürgősebben feldolgozni:

Hány férjes asszony van állásban az állami és magánvállalatoknál, akiknek helyét fiatal emberekkel lehetne betölteni?

Hol van több gyermek, az állásban lévő asszonyoknál vagy pedig ott, ahol az asszony nincs állásban?

Hogyan küzdik le az ifjúsági munkanélküliséget Olaszországban, Ausztriában, Németországban, Bulgáriában és Lengyelországban?

Hány 30 éven felüli agglégény van Magyarországon. A külföldön milyen agglégényadók vannak?

Hány olyan nyugdíjas van, akiknek 200 P-n felüli nyugdíja van s mégis állásban van?

A vállalatoknál, bankoknál milyen a keresztény ifjúság arányszáma? . . . „A NEP (Nemzeti Egység Pártja, kormánypárt—szerző) párttitkárának levele Csurgó 1936 jul. 22. részlet a levélből: „bátor vagyok közölni, hogy Longhauer hittanár úr jelentőség nélküli és komolytalan éhségstrájk-kezdeménnyel elgondolásával sem mint ember, sem mint párttitkár nem azonosítom magam, így nem vagyok hajlandó a történetek után vele válllvetve dolgozni a munkatábor megszervezésében. A munkatábor megszervezését. . . a folyó nyáron megvalósíthatatlannak és keresztülvihetetlenek tartom”.

Az értelmiségi munkanélküliség terén az ország területi rendezése után következett be változás. A változás jeleként foghatjuk fel, hogy miniszterelnökségi felügyelet alá került az értelmiségi munkanélküliségi ügyek kormánybiztossága (4960/1939. ME sz. r.). A Pénzügyminisztériumban 1939. november 22-én tartott értekezleten pedig megállapodás született, hogy „a Minisztertanács határozata alapján az ideiglenesen foglalkoztatott főiskolás munkaerők közül azok nyernek főiskolai képesítésű gyakornoki kinevezést, akik 1937. június hó 30-ig nyertek alkalmazást”. Az ÁDOB listán szereplők számának csökkentését mutatja az, hogy a csatolt listából kitűnően a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 51 alkalmazottja nyert így kinevezést, közülük 20 nő¹⁵ (más adat szerint 97).¹⁶

A gazdasági válság világszerte a szellemi munkaterületek túlszűfoaltságára, a „szellemi proletáriátus” veszélyére terelte a figyelmet. A Bureau International d'Education IV. ülészakára készült minisztériumi beszámoló jelentésnek is ez a fő témája. Megjegyzendő, hogy a minisztériumi jelentés előiratának évszáma 1933, maga a jelentés azonban 1934-ben készült el.¹⁷ Szandtner Pál az intézet jelentésében 1933-ban „a numerus clausus alá eső főiskolákra várhatólag jelentkező diákkontingensnek (3053) az egyetemi numerus clausus által érintett főiskolai tanszakok között várható megoszlása”-ról kimutatást készített, már ekkor megkülönbözteti a fiú—lány, illetve keresztény—zsidó hallgatók várható jelentkezési arányát. Eszerint a főbb szakokra a jelentkezés aránya a következő: Jogi karra a kitűzött 180 helyre a jelentkezők létszáma 957, ebből fiú 955, lány 2 (?). Vallás szerint: keresztény 904, zsidó: 53. Orvosi karra a

¹⁵ OL. K. 636. 38 000/1939.

¹⁶ OL. K. 636. 38 903/1939.

¹⁷ OL. K. 636. 12 546/1934-es sz. irat előirata a 20 649/1933. sz. irat.

várható jelentkezők száma: 582 fő. Ebből fiú 453, lány 129. Keresztény 416, zsidó 166. Bölcsészettudományi karra jelentkezők száma 819 volt, ebből fiú 450, lány 369, keresztény 731, zsidó 88. A gyógyszerészeti fakultásra 141 hallgató jelentkezését várták. Ezen belül 69 fiút és 72 leányt. Keresztény volt ezek közül 107, zsidó 34. A közgazdaság-tudományi karon viszonylag kevés a jelentkező, a várható jelentkezők száma: 80. Ebből fiú 56, leány 24. Vallás szerinti megoszlásban keresztény: 64, zsidó 16. A műegyetem nagyobb létszámot vonzott, de érdekesnek tarthatjuk, hogy az ún. „humán” szakhoz képest itt is viszonylag alacsonynak tűnik a jelentkezők aránya. A várható 294 jelentkező közül fiú 294, leány 0. Vallás szerint keresztény 227, zsidó 67. (Megjegyzendő, hogy a műegyetem leglátogatottabb kara a gépészmérnöki, amelyen 147 jelentkező volt.)

A minisztérium a gazdasági viszonyok rohamos romlása miatt, s az egyetemi jelentkezők magas számára való tekintettel a nőhallgatók számárányának további korlátozását határozta el. Félredobva a szemérmes módszereket, ismét a rendeleti úton történő korlátozás eszközehez nyúlt azokon a karokon is, ahol az előző rendeletben elméletben nem volt női numerus clausus. Az 53 000/1927. évi IV. sz. rendelet által biztosított szabadság — mint az előzőekből kitűnt — a gyakorlatban korlátozást jelentett, mert a felvételi bizottságok a nyílt szakokon is a férfi jelölteket részesítették előnyben. A korlátozó rendelkezés (elsősorban az orvoskaron) arra vezetett ugyanakkor, hogy más szakokon (mint a pedagógusképzés) női túlsúly jelentkezett. A nőkkel szemben liberálisabb és nem túlsúfolt vidéki egyetemeken, másrészt a gyógyszerészeti szakon és bölcsészeti fakultáson a más helyekről eltanácsolt nőhallgatóknak nagyobb bejutási lehetőség nyílt meg. Ily módon a tanári szak „elnőiesedésének” jelenségei már ekkor megfigyelhetők. Miként azt a nőhallgatók létszámemelkedésének bemutatása alkalmával látni fogjuk, tanári szakon létszámuk az 50%-ot is meghaladta. Nagyon jelentős korlátozásként értékelhető tehát a minisztériumnak 1934. augusztus 16-án kiadott rendelete, amely két fakultás és három szak (orvosi, bölcsészettudományi fakultások, valamint a gyógyszerészeti, közgazdasági, kereskedelmi szak) vonatkozásában zárt számot rendel a nőhallgatók felvételére. „Értesitem a tek. Tanácsot — olvashatjuk a minisztérium rendeletében —, hogy az egyetemet végzők elhelyezkedésének megkönnyítése céljából szükségesnek tartom az egyetemre felvehető nőhallgatók számának korlátozását. Evégből elrendelem, hogy az 1934/35. tanévre felvehető I. éves hallgatók külön rendeletben megállapított létszámon belül nőhallgató az orvosi és bölcsészettudományi karon legfeljebb 30 (harminc), a gyógyszerészeti tanfolyamon pedig 50 (ötven) százalék erejéig vehető fel...” A műegyetem tanácsának címezve olvashatjuk: „... a közgazdasági és kereskedelmi szakosztályokon mindössze 30 (harminc) százalék erejéig vehető fel.”¹⁸ A nők egyetemi felvételének további korlátozására az ellenforradalmi korszakban nem került sor. Később idézni fogjuk az 1940. évi 39. tc.-et, amely az egyetemi felvételek szabályozásáról rendelkezik, s egyéb fontos ifjúságpolitikai rendelkezést is tartalmaz, a nők vonatkozásában azonban nem hoz változást.

Az 1927. évi és különösen az 1934. évi, nőket érintő, felvételi korlátozások hatását akkor értékelhetjük, ha a hallgatók létszámalakulását a harmincas években

¹⁸ OL. K. 636. 21 106/1934. sz. irat.

bemutatjuk, s egyben összevetjük az 1920/21. tanév adataival. A kimutatáshoz tehát három év adatait vetjük össze: az 1920/21. tanévet (amelyben, mint előbb már láthattuk, a nőket sújtó korlátozások érvényesültek), az 1930/31. tanévet, amely az 1927-ben kiadott korlátozások hatását tükrözi, s végül az 1936/37. tanévi létszámot, amely már az 1934-es korlátozás hatását is mutathatja. Előbb a férfi és nőhallgatók arányának változását mutatjuk be, vagyis az összesítő eredményeket¹⁹ (10. táblázat):

10. táblázat
A férfi és női egyetemi hallgatók létszáma 1920-tól 1936-ig

Egyetem	1920/21		1930/31		1936/37	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
Budapest	5014	786	4201	997	4093	897
Debrecen	398	43	1252	141	1101	154
Pécs	479	167	1292	122	1419	118
Szeged	1105	186	1482	297	1218	247
Összesen	6996	1182	8227	1557	7831	1416
Összlétszám	8178		9784		9247	

Miként a fenti kimutatásból kitűnik, a vidéki karok közül elsősorban a szegedi, másodsorban a debreceni tudományegyetemen található jelentősebb nőhallgatói létszámot. A szegedi tudományegyetemen különösen azért, mert a bölcsészeti fakultástól elkülönítve itt épült ki a matematikai és természettudományi kar, s külön gyógyszerészeti tanfolyam is van.

A három év adatait összevetve jelentős strukturális módosulást láthatunk a nők egyetemi fakultáskénti megoszlásában. Így mindenekelőtt szembetűnő (l. 11. táblázat!), hogy mennyire lecsökken az orvoskari képzés volumene általában s ezen belül a nőhallgatóké. Ez az ellenforradalmi korszak szociálpolitikáját is érintő sajnálatos adat. Különösen a budapesti karon feltűnő e jelenség. A tudatos egyetempolitika, amelyet Klebelsberg folytatott, erre részben választ ad. A miniszter a túlsúlyolt budapesti egyetemekkel szemben a vidéki egyetemek megerősítésére törekedett. A másik figyelemre méltó tendencia a bölcsészettudományi képzés összvolumenének lassú, de állandó emelkedése, amely tíz év alatt jelentős módosulást hozott. Ennek okát ugyancsak Klebelsberg kultúrpolitikájában lelhetjük, amely — minden szellemi torzulást tükröző tartalmi jellemzője mellett — bizonyos vonatkozásokban pozitívan értékelhető, például abban, hogy az alsó és középfokú iskolai képzés terén nagyarányú fejlesztést hajtott végre.

A nőhallgatók részvétele az orvoskari képzésben fokozatosan csökkenő, míg a bölcsészeti képzésben rohamosan növekvő. Ez a tendencia 1920 és 1930 között nagyon erős, míg 1936-ban a csökkenés a már idézett 1934-es rendelet hatása. — Majdnem

¹⁹ OL. K. 636. 21 104/1933, valamint a 28 476/1936. sz. iratokhoz csatolt statisztikai kimutatások, amelyek a nőhallgatók létszámát közlik. A 28 476/1936. sz. irat melletti statisztikai kimutatásnak a Szegedi Tudományegyetemre vonatkozó anyagát nem hozzuk teljes terjedelmében, mert sajnos az Apponyi Kollégium és a polgári iskolai tanárképző adatait a kimutatás nem tartalmazta.

11. táblázat

A férfi és női hallgatók létszáma az egyes egyetemeken 1920-tól 1936-ig

a) Budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem

Szakok	1920/21			1930/31			1936/37		
	férfi	nő	nő%	férfi	nő	nő%	férfi	nő	nő%
Római katolikus hittudományi	97	0	0	136	0	0	11	0	0
Jogtudományi	1318	11	0,82	2043	7	0,34	2398	9	0,37
Orvostudományi	2850	280	8,90	1148	106	8,45	761	105	12,12
Bölcsészeti	611	461	43,00	781	823	51,30	740	703	48,71
Gyógyszerészeti	138	34	19,76	93	61	39,60	83	80	49,08
Összesen	5014	786		4201	997		3993	897	

b) Debreceni Tisza István Tudományegyetem

Szakok	1920/21			1930/31			1936/37		
	férfi	nő	nő%	férfi	nő	nő%	férfi	nő	nő%
Ref. Hittudományi	49	0	0	165	5	0,28	166	4	2,35
Jogtudományi	285	4	0,13	629	1	0,01	527	1	0,18
Orvostudományi	—	—	—	259	26	9,12	228	45	16,48
Bölcsészeti	64	39	37,86	199	109	35,38	180	104	36,61
Összesen	398	43		1252	141		1101	154	

c) Pécsi Erzsébet Tudományegyetem

Szakok	1920/21			1930/31			1936/37		
	férfi	nő	nő%	férfi	nő	nő%	férfi	nő	nő%
Ágostai hitvallású hittudományi	—	—	—	96	4	0,40	121	1	0,81
Jogtudományi	—	—	—	826	—	0	937	—	0
Orvostudományi	473	156	24,80	287	30	9,46	297	61	17,09
Bölcsészeti	6	11	64,70	88	88	50,00	64	56	46,66
Összesen	479	167		1297	122		1419	118	

d) Szegedi Ferenc József Tudományegyetem

Szakok	1920/21			1930/31			1936/37		
	férfi	nő	nő%	férfi	nő	nő%	férfi	nő	nő%
Jogtudományi	371	8	0,21	974	9	0,1	796	1	0,13
Orvostudományi	624	120	16,12	291	55	15,80	229	52	18,50
Bölcsészeti	57	55	49,10	163	206	55,82	76	53	41,08
Gyógyszerészeti	53	3	0,53	54	27	33,33	33	15	3,06
Matematika TTK	—	—	—	—	—	—	86	34	28,33
Összesen	1105	186		1482	297		1220	155	

minden egyetemen, amelyik foglalkozik a gyógyszerészeti képzéssel, szembetűnő a gyógyszerészhallgatóknak állandó számbeli gyarapodása. — A strukturális módosulások jobb kimutatása érdekében kiszámítottuk a nőhallgatók százalékos részvételi arányát is. A feldolgozás módszerével kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy bár a nők számaránya a teológiai fakultáson nem számottevő, mégis kimutatásunk kiter ezekre az adatokra is a református egyház, valamint az evangélikus egyház nővédképző (diakonissza) igényeit is szem előtt tartva, amelyet az 1927. évi rendelet nyit meg a nők előtt. Közöljük továbbá az állam- és jogtudományi kar adatait is, noha az zárt volt a nők előtt, mert mint kimutatásunkból kitűnik, „fehér hollóként” mégis akadtak nőhallgatók e fakultáson is. Erre magyarázatot, úgy véljük, az ad, hogy az egyes egyetemek a jogi kari felvétellel kapcsolatban az 1927-es rendeletet megelőző jogi rendelkezés alapján egyes jogfenntartók külön engedéllyel történő beiratkozását engedélyezték (11. táblázat).

A nőhallgatók aránya az összhallgatóságon belül, valamint a fakultásonkénti megosztottság antidemokratikus jellege különösen akkor érzékelhető, ha egy szomszédos, gazdaságilag és társadalmilag fejlettebb, politikailag pedig demokratikusabb állam, a Csehszlovák Köztársaság egyetemeinek adataival vetjük össze azokat. A Csehszlovák Köztársaság a Weimari Köztársasághoz hasonlóan megnyitotta az egyetemek kapuit a nőhallgatók előtt. Igen tanulságos a rendelkezésre álló 1930/31. tanév adatainak elemzése. Mindenekelőtt szembetűnő az egyes fakultásokat tekintve, hogy ott is a bölcsészeti stúdium az elsődlegesen favorizált a nők között. Ez világméretű jelenség, hiszen tradicionálisan a legrégebb, társadalmilag leginkább elfogadott női értelmiségi tevékenység. A tanári pályára való tódulás azonban mérsékeltebb, mint hazánkban, különösen a fővárosi karon. Úgy véljük, annak eredményeként, hogy az orvosi pályától nem zárták el őket oly hosszú időre, mint nálunk, továbbá az is közreható tényező lehetett, hogy a politikai érdeklődésű nők számára a jogi képzés is biztosított volt. Megjegyzendő, hogy e lehetőséggel mérsékelten éltek, részarányuk az összhallgatóságon belül tíz százalékot sem ért el. Ugyancsak az oktatás szabadságából következik az is, hogy a lányok gyógyszerészeti pályán való elhelyezkedése nem volt olyan nagy mértékű, mint hazánkban.

A ZSIDÓ HALLGATÓKAT ÉRINTŐ KORLÁTOZÁSOK

A gazdasági válság hatására kiadott numerus clausus rendelkezések körében a harmincas évek elején a zsidó hallgatók felvételét korlátozó nyílt jogfosztó rendelkezések kiadására annak ellenére nem került sor, hogy a jobboldali irányzatok e követelést felszínen tartották. Gömbös Gyula 1932 őszén miniszterelnöki expozéja során több alkalommal visszatért a „zsidókérdésre.” A beszéd bevezető gondolatai a nemzeti egység szellemi hátterét érintette, amikor az egység „pilléréként” a „mélységes vallási élet és nemzeti béke” jelenlétét követelte. E megjegyzését is már közbeszólások és a parlament képviselőinek beállítottságát mutató bekiáltásai kísérték. Így gr. Hunyady Ferenc részéről „Úgy van!” „Helyes” kommentálás. Még amelyek a numerus clausussal kapcsolatos állásfoglalásokat is tükrözték (folytatólag a fenti kijelentések magyarázataként): „Ez alatt azt értem, hogy csak azok a kérdések érdekelnek közvetlenül, amelyek a nemzet egészét érintik és erősítik. Azok az

áramlatok, amelyek ezen a kereten kívül vannak, csak annyiban érdekelnek, amennyiben ebből a szempontból veszélyt jelentenek — Pillére: a mélységes vallási élet és felekezeti béke. (Éljenzés és taps jobbfelől és középen. — Zaj a szélsőjobboldalon. — Propper Sándor: Mi lesz a numerus clausussal? Esztergályos János: Ki kell tépni a magyar törvénykönyvből a numerus clausus lapját! — Zaj.)” Gömbös reagálása: „T. Képviselő urak, méltóztassanak megengedni (Halljuk! Halljuk!), hogy a magyar gondolatmenetet és ne Esztergályos János gondolatmenetét interpretáljam. (Derültség és taps jobbfelől).” Ugyanakkor nyilvánosan megtagadta fajvédő múltját, s a hazai zsidóság megnyugtatóására törekedett: „A zsidóságnak pedig nyíltan és őszintén azt mondom, revideáltam álláspontomat. A zsidóságnak azt a részét, amely sorsközösséget ismer a nemzettel, éppenúgy testvérnek kívánom tekinteni, mint magyar testvéreimet.” A kultúrpolitikai programját felvázoló fejtegetései a tehetségmentesítés célja mellett a kultúra nemzeti tartalmának biztosítását ígérik. Jellemzőnek találhatjuk Gál Jenő képviselő közbekiáltását is. Gömbös a szociálpolitikai ígéretet ügyesen kapcsolta össze a meghirdetett, s Klebelsberg által is vallott kultúrpolitikával: „Ha valakinél kis korában észreveszik, hogy az isteni szikra megszállta azt, akármilyen bölcsőben születik is, istápolni kell a nemzet érdekében . . . , hogy a közelmúltban sok elferdült nézetű intelligenciánk volt, az elsősorban arra volt visszavezethető, hogy csak tanítottunk, de nem neveltünk és nem gondoskodtunk arról, hogy a tehetséges gyermek betévő falattal rendelkezék akkor, amikor nemcsak magának, hanem az iskolán keresztül a nemzetnek is tanul. (Gál Jenő: Kenyeres nem vette fel a jeles zsidó diákok!) — Ez a kultúra nemzeti kultúra, magyar kultúra kell hogy legyen. Ne neveljünk idegen utánczókat.”²⁰

A harmincas évek elején a náci németországi hatalomra jutása a közép-európai térségben felszította az új, fasiszta koncepciók mellett a régi konzervatív ideológiával jelentkező kultúrpolitikai koncepciókat, s az antiszemitizmus újabb hulláma jelentkezett. Figyelemre méltónak azt tekinthetjük, hogy a hazai kultúrpolitikai vezetés elhárítja a nyílt jogfosztó rendelkezéseket, s bizonyos kettősséget tapasztalhatunk a továbbiakban az 1920. évi 25. tc. megítélését illetően is. A kifejezetten jobboldali irányzatok az „öskeresés” jegyében idézik és követelik az 1920-ban kiadott nyílt jogfosztó rendelkezést, míg a liberális tradíciókat is figyelembe vevő konzervatívok a törvény kontinuitását tagadják, s negatív intézkedések (vagyis a kirekesztés) hatékonyságában nem bíznak. Bethlen kultúrpolitikai gondolkodása még az évtized végének kritikus éveiben is követi azt a Klebelsberg által formált gondolatot, hogy csak konstruktív célkitűzésekkel lehet kultúrpolitikát formálni. A keresztény ifjúságot tehát a gazdasági gondolkodás, öntevékenység útján kell boldoguláshoz segíteni, s nem a „versenyársak” kirekesztésével. Ezek a gondolatok teljes nyíltsággal csak a második zsidótörvény tárgyalása kapcsán fogalmazódnak meg, de a harmincas években mindvégig jelen vannak.

Németországban a náci hatalomátvételt követően rövidesen a zsidók egyenjogúsítását csorbitó jogalkotás született. A nyílt jogfosztás kezdetét jelentette hivatalviselési képességük korlátozása, valamint az egyetemi felvételre szigorú zárszámot elrendelő törvény, amelyet a felhatalmazási törvény alapján a kormány adott ki 1933.

²⁰ Az 1931. július 18-ára hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi Napló XI. 1932. évi október 11-i ülés. 54—55, 59.

április 25-én. A hét szakaszból álló törvény szerint a tartományi kormány a szakmehrszükséglet felmérése után évenként állapítja meg a felvételi keretszámokat. A törvény lehetővé teszi, hogy nem csupán az újonnan felvettek körében, hanem a túlszűfolt szakokon a már tanulmányaikat folytató hallgatók létszámát is korlátozzák. A törvény negyedik szakasza a zsidók felvételi keretszámát a nem zsidó lakosság körében elfoglalt arányuk szerint írja elő, ugyanakkor azt a figyelemre méltó rendelkezést hozza, hogy az arányszámot az egész birodalom területére egységesen állapítsák meg. A törvény végrehajtási rendelete ezt az arányszámot az újonnan felvettekre 1,5%-ban, míg a felsőévesek vonatkozásában 5%-ban állapítja meg.²¹

A magyar jogalkotás a zsidók numerus claususát az 1938-as első és az 1939-es második „zsidótörvénnyel” újra a nyílt jogi korlátozás tárgyává teszi. E törvényeket még témánk zárt keretei között sem kívánjuk behatóan elemezni, mert az értelmiségi hivatásterületen bekövetkező korlátozás e törvényeknek más téren, így a gazdasági élet terén alkalmazott jogfosztásától elválaszthatatlan. Csúpan arra az összefüggésre kívánunk rámutatni, hogy e törvények tárgyalása alkalmával merült fel a bethleni konszolidáció egyetempolitikájának „liberalizmusát”, s annak elődjeként a dualizmus kultúrpolitikai liberalizmusát bírálva az a gondolat, amelyet azután a kormány hivatalos álláspontjaként fogalmaznak meg, hogy ti. a zsidótörvények közvetlen elődje az 1920. évi 25. tc. Az 1920. évi 25. tc. kontinuitásának gondolatát ismétli meg azután az 1940. évi 39. tc. képviselőházi tárgyalása alkalmával Hóman Bálint miniszteri expozéja is. Úgy véljük, ezzel az aktualizáló torzítással az általunk részletesen elemzett 1928. évi 14. tc. intencióját szándékosan és gyökeresen változtatta meg.

A következőkben arra törekszünk tehát, hogy a numerus clausus törvény inkriminált 3. §-ának „utóéletét” bemutassuk, ezáltal a hamis azonosítás helyett a valóságos összefüggésekre irányítsuk a figyelmet.

Egy 1935-ben kelt, az országos statisztikai hivatal által készített feldolgozás — Kovács Lajos államtitkár, a magyar királyi Központi Statisztikai Hivatal elnökének neve alatt — jól mutatja a kormányzat szándékait. A terjedelmes munkát a kabinetiroda főnökének 1931. június 15-én kelt, a zsidók társadalmi helyzetét, számarányait tudakoló átiratára készült. A statisztikai felmérés az 1920. évi 25. tc. intencióiból indul ki, s a törvény határfokát méri fel, ugyanakkor a zsidóságnak az egész magyar társadalomban elfoglalt szerepét teszi vizsgálat tárgyává.²²

Kovács Lajos jelentése a magyarországi zsidóság társadalmi helyzetét több oldalúan közelíti meg, mégis elsősorban a középrétegek, ezen belül is az értelmiség helyzetét elemzi. A zsidók társadalmi elhelyezkedésének egyik döntő tényezőjeként azt fogalmazza meg, hogy „társadalmunk csak sokkal kisebbszámú középrétegében helyezkednek el” — ami a vagyonos elemeinek jelentős hatásán kívül a magyar értelmiségen belül gyakorolt hatás miatt sem kívánatos. Az egyes hivatásterületeket vizsgálva különösen feltűnik a mai olvasó számára a közszolgálati alkalmazottak

²¹ Gesetz gegen die Überfüllung der deutschen Schulen und Hochschulen vom 25. April 1933. — A törvény szövege található OL. K. 636. 674. cs. 1932—1936. 20—58. Csatolt iratként.

²² OL. K. 589. I./F. Kovács Lajos h. államtitkár, a m. kir. Központi Statisztikai Hivatal elnöke: A zsidóság helyzete Csonka-Magyarországon. Bp., 1935. (Bizalmas kézirat) csatolva Vértessy Sándornak, a kabinetiroda főnökének 1931. június 15-én küldött irata, amelyben a felmérés elkészítését kéri.

körében a zsidók nagyarányú csökkenése. Legszembevetőbb ez a jelenség a hadseregben, ahol 1920-ban még 2435 zsidó tiszt teljesített szolgálatot, 1935-ben a zsidó tisztek száma már mindössze 154. Ugyancsak nagymérvű a létszámcsökkenés a köztisztviselők körében. Míg az állami tisztviselőknek 1920-ban még 4,6%-a volt zsidó, addig ez az arány 1935-ben 1,6%. A szűkebb értelemben vett értelmiségi munkaterületeken a kultuskormányzati intézkedések ugyancsak „eredményesek voltak”. A tanári pályán s ezen belül különösen a kereskedelmi iskolai és polgári iskolai tanárok körében láthatóan jelentős mértékben apad a létszámuk. Az előbbi kategóriában 29,7%-ról 12,7%-ra, utóbbi kategóriában 9%-ról 4,6%-ra.

Az ún. „szabad hivatásterületeken” már kisebb mérvű a csökkenés. A zsidó ügyvédek száma százalékos arányban ugyan minimálisan csökken: 50,6%-ról 49,2%-ra, abszolút számokban mérve azonban növekszik. A zsidó orvosok létszámcsökkenése már számottevő: 46,3%-ról 34,4%-ra. — Úgy véljük, e csökkenésben az is szerepet játszik, hogy az 1920. évi 25. tc. korlátozó rendelkezéseit éppen az orvoskarok hajtották végre a legnagyobb szigorral, ahogyan arra az előző fejezetekben rámutattunk. A publicisztika terén a továbbiakban is figyelemre méltóan jelentős a részvételük, amit nyilvánvalóan a polgárosultabb zsidó rétegek erősebb közéleti érdeklődése magyaráz. Az újságírók létszámán belül részvételük 31,7%, de ugyancsak jelentős az arányuk a művészeti pályákon is. A zeneművészek között arányuk 28,9%, énekművészek között 27,1%, a színészek között 24,1%. A zsidó értelmiségi réteg jelentős kulturális hatását mutatja az az arányszám is, amely szerint a „magántudósok” között, valamint az írók között arányuk 24,7%-os. A szerző egyértelműen a numerus clausus rendelkezéseknek tudja be az egyes hivatásterületeken mutatkozó létszámcsökkenést: „A numerus claususnak az volt az eredeti célja, hogy a zsidókat a tulajdonképpeni értelmiségi pályákról lehetőleg leszorítsa és arányukat lenyomja arra a színvonalra, amelyen az összes népességben helyet foglalnak. Azt akartuk, hogy a nemzet vezető értelmiségében a zsidóság ne vegyen olyan túlságosan nagy részt, mint eddig, mert egyrészt szégyelni való a nemzetre nézve, hogy vezető értelmisége nagy részben egy felületesen asszimilált idegen fajtából kerüljön ki, amely a maga világnézetét, erkölcsét és üzleti szellemét nyomja rá a nemzet minden megnyilvánulására...” Azok részére — a jelentés címzettjei közül pedig nyilván kevesen akadtak ilyenek —, akiknek ez a megfogalmazás nem volt elegendő, az összegezés tanulságos figyelmeztetést is tartalmaz: „Az egyetemi numerus claususnak és a közhivatalokban a zsidóságtól való elzárkózásnak a hatása kétségtelenül meglátszik ezeken a számadatokon. Maga a végső szám is igazolja ezt, amelyek a zsidóknál 500 főnyi fogyást mutat, annak dacára, hogy a tulajdonképpeni értelmiség 16 700 lélekkel szaporodott. Az értelmiségen belül is csak azoknál az ágaknál látunk a zsidók részéről számbeli növekedést, amelyek független életpályát jelentenek, ahol tehát a zsidóság elhelyezkedésének kevésbé vannak akadályai.” Úgy véljük, hogy nem használnánk ki eléggé a beszámoló jelentés által nyújtott elemzési lehetőségeket, ha nem térnénk ki arra a figyelemre méltó részre, amely a zsidóságnak az egész társadalomban elfoglalt helyzetére vonatkozik. A középosztály társadalmi súlyát mérlegelve a keresztény és zsidó lakosság strukturális megosztottsága jelentős eltérést mutat, azaz a zsidó lakosság sokkal nagyobb mértékben volt képviselve a társadalmi szférában, mint a keresztény. Megjegyzendő, hogy Kovács külön-külön és részletesen foglalkozik az östermelő (mezőgazdasági lakosság), ipari és kereskedelmi

tevékenységet folytató nem alkalmazotti minőségben dolgozó rétegek elemzésével, s a különböző rétegeken belül a keresztény és zsidó lakosság arányával. Az ipari, kereskedelmi és őstermelői funkcionális tagolódás a „polgárság” gyűjtőfogalmába kerül. Jelentős — és e korszakban különösen torznak mondható — az a megközelítés, hogy az értelmiséget különválasztja a polgárságtól, s végül a munkásság gyűjtőfogalom alá az ipari és mezőgazdasági foglalkoztatottakat egyaránt besorolja. Míg a zsidók részvétele a polgárságon belül 1920 és 1930 között 6%-ról 5,2%-ra csökkent, az értelmiségen belüli apadásuk jóval kisebb, 21%-ról 20,1%-ra, a munkásságon belüli részvételük: 5,4%-ról 5,3%-ra csökkent. — A szerző jelentős következtetést von le az adatokból: „A zsidóság társadalmi megoszlása szerint nagyon szépen kiegyensúlyozott, mert a három főréteg között nem feltűnő nyakok a különbségek, hasonlíthatatlanul kedvezőbb a keresztény lakosság szociális tagozódásánál, mert az utóbbiaknál a legszegényebb és legműveletlenebb társadalmi réteg, a munkásság 10 év alatt . . . még mindig 50,6%-ot képvisel.” — A másik jelentős következtetés, amelyre a szerző jut az, hogy *a zsidóság a gazdasági ágakban pozícióját megtartotta, egyes területeken növelte*. A numerus claususnak volt tehát egy olyan következménye, amellyel 1920-ban csak a liberális párt számolt. Ezzel összefüggésben az 1920. évi 25. tc. vitáját felidézve, Sándor Pál képviselő szavaira emlékezhetünk, amikor Kovács sorait olvassuk: „A zsidó értelmiség tehát látva az akadályokat, amelyek a tulajdonképpeni értelmiségben és szabadfoglalkozásokban az ő érvényesülése előtt állanak, egyszerűen áttódult a gazdaságba, sok esetben még jövedelmezőbb pályákra. Az intézkedéseknek a hatása tehát abban foglalható össze, hogy a zsidóságot a hatalom megszerzése helyett a vagyon fokozott megszerzésére ösztönözte.”

A világgazdasági válság hatására *az állástalan diplomások száma* növekedett, sorsuk rosszabbodott. Sanyarú helyzetüket számos korabeli újságcikk és dokumentum mutatja. Így az Egyetem című budapesti diáklap, amely 1932—1933-ban jelent meg. A diáknyomor és a szociális kiútkeresés eltévesztett útjait mutatja az első kifejtett program 1932 februárjában és az a cikk, amelynek címe: „Az egyetemi ifjúság helyzete a nap alatt és az álláshalmazók”. Az Alfrandy Rezső tollából megjelenő cikk, az „Így akarjuk”, már az olaszországi fasizmus és a hitleri Németország szociálpolitikájának programjára hivatkozik: „Láttuk, hogy Itáliában, amelyet a vörös rém már markában érzett, alulról jövő szociális megoldás már csaknem elsöpört mindent, egyetlen Mussolini bölcs kezére, amely felülről hozta a szociális megoldást és segítséget — ma megint rend és munka folyik . . . És figyelemmel nézünk át Németországba: ott holnap ugyancsak felülről intézik el azt, amit alulról szeretnénk megoldani.” — A lap irányát jól mutatja, hogy ugyanebben az évben március 15-én Rajniss Ferenc tollából közzölt írást.

A numerus clausus törvény végrehajtása és annak következményei az 1936. évi országos felsőoktatási kongresszus²³ témájaként is szerepelt, bár szelidített és rövidített címmel. Dr. Pekár Mihály: „A külföldi oklevelek honosítása és külföldi

²³ Magyar Felsőoktatás. Az 1936. évi december hó 10-től tartott országos felsőoktatási kongresszus munkálatai. Bp., 1937. (Sajtó alá rendezte *Mártonffy Károly*, az államigazgatási jog oktatási szakigazgatási jogának kiváló tudósa. Sz. K.)

állampolgároknak az egyetemekre való felvétele” c. felszólalásában a numerus clausus törvénynek azt a célkitűzést tulajdonította, hogy az „a különböző nemzetiségek, vallásfelekezetek stb. arányosítását, sőt később a foglalkozási ágak megosztását is célul tűzte ki”. A törvény következtében — mutat rá a professzor — számos diák külföldön szerzett diplomát. E hallgatók, közöttük különösen a zsidók, diplomájuknak nosztrifikálásával kapcsolatban a professzor a következő megállapítást tette: „számra nézve a legjelentősebb csoport és itt főképp orvosi diplomáról van szó, cca 150—200 főről (akiknek tulajdonosai mind izraeliták)”. — Megjegyzendő, hogy a felszólaló elhárít magától minden határozott állásfoglalást a probléma megoldására. A másik neves felszólaló Domanovszky Sándor egy tanár. ny. r. tanár, felsőházi tag az „Intézeti oktatás és a tanársegéd” témát tárgyaló felszólalásban kitért a főiskolai hallgatói létszám növekedésének veszélyeire. A növekedés fő okát a nők egyetemre tördülésében, valamint abban látja, hogy a gazdaságilag megingott elemek (itt a kistulajdonosi és nem proletár elemekről szól) gyermekeiket az egyetemekre küldik. „A gyors egymásutánban megújuló gazdasági válságok a gazdaságilag megingott gyenge elemek köreiben ellenállhatatlan vágyat ébresztettek, hogy gyermekeiket a hivatali pályák biztosítottak hitt kereteibe helyezték el.” — A numerus clausus bármennyire ésszerűnek tűnik a szelekció érvényesítésére, társadalmi diszkriminációt tartalmaz, kérdés az, hogy a szelekciós szempontok milyen feltételeket szabnak a pályázó elé. A felszólaló 1936-ban természetes őszinteséggel anyagi szelekciót sürget: „A helyes szelekciónak szempontja tehát csak az lehet, hogy akik nem fordíthatják főiskolai tanulmányaik teljes idejét a szakjukban való lehető tökéletes kiképzésre, akik e szakok művelésére nem éreznek magukban igazi hivatást, azok a főiskolai tanulmányoktól távol tartassanak.” — Ereki István ny. r. tanár liberális szemléletű felszólalásában — „Az egyetemi vizsgálatok és szigorlatok kérdése általában” — a numerus clausus Magyarországon kialakult formájáról azt mondja, hogy méltán vált ki ellenszenvet. A túlzúfoltság elleni védekezés módja a hallgatói létszámnak az egyetemek közötti arányosabb megoszlása lenne. Példaként említi, hogy külföldön nem tömörülnek a hallgatók a fővárosi egyetemekre. Így a londoni egyetemre a hallgatók 26%-a, a berlinire 11%-a, a párizsira 41%-a, jár míg Magyarországon a hallgatóknak még mindig 62%-a tanul a fővárosban. — Kornis Gyula ny. r. egyetemi tanár az egyetemi oktatást nehezítő okként s az értelmiségi munkanélküliség előidézőjeként a nők egyetemi tanulmányait jelölte meg. Számadatokat idéz, majd hitet tesz az 1934-ben kiadott szigorított női numerus clausus rendelkezése mellett: „Számuknak egy-egy karon 30%-ra való nemréggi korlátozása helyes rendelkezés volt.” A tisztségviselői réteg létszámának gyors emelkedését, s ezen belül a női tisztségviselők arányának növekedését is kifogásolja: „Szembeszökő adat, hogy amíg Nagy-Magyarországon ezer kereső közül 37 volt tisztségviselő, Csonka-Magyarországon már 57, viszont a nőtisztségviselők száma ugyanakkor 31-ről 62-re emelkedett 1000 kereső közül.” Báró Brandenstein Béla egy. ny. r. tanár a diákifjúság szociális helyzetével és az egyetemi diákegyesületekkel foglalkozott felszólalásában. Megjegyzendő, hogy akkorra már kibontakozott az a sokrétű diákmozgalom, amelyen belül a hivatalos és a jobboldali diákszervezetek mellett a különböző formában szerveződő baloldali diákmozgalom is megjelentek. Nem lehet célunk ezek méltatása, már csak azért sem, mert néhány évvel ezelőtt egy tanulmánygyűjtemény a főiskolai diákok szociális

vallási és politikai szervezkedésével behatóan foglalkozott.²⁴ Brandenstein Béla felszólalása jól tükrözi, hogy a kultuskormányzat foglalkozik a hallgatók egyesületeinek centrális felügyeletével. Nem tarthatjuk véletlennek, hogy a felszólaló már akkor az ifjúsági szervezeteknek „tanárelnökkel” való ellátását sürgette. Témánk határain kívül esik, ezért nem is térünk ki arra, hogy az 1940. évi 39. tc. egyik fő célkitűzése éppen a „politikamentesség” jelszava alatt a diákszervezetek centralizálása volt.

Alig foglalkozhatunk — akárcsak a témánk által megszabott határokon belül is megfelelő szinten — az első két zsidótörvény hivatáskorlátózó rendelkezéseivel. Meggyőződésünk ugyanis, hogy az e törvényekben foglalt korlátozások olyan átfogó jogfosztó intézkedések részeként jelentkeznek, hogy az egészből való kiragadásuk aligha lenne helyes tudományos megközelítés. E fejezetünk előre pillantó jellege azonban mégis szükségessé teszi, hogy utaljunk az említett törvényekre.

Az 1938. évi 15. tc.,²⁵ amelynek tervezetét a képviselőház közjogi, közgazdasági, közlekedési, közoktatásügyi és igazságügyi bizottságának 1938. április 8-án küldött át tárgyalás végett Darányi Kálmán miniszterelnök, sajtó- és színművészeti kamara felállítását rendelte el. Megjegyzendő, hogy más értelmiségi hivatásterületeken ilyen kamarák már előbb is működtek. A törvénytervezet 4—7 szakaszai határozzák meg a különböző hivatásterületeken működő zsidó értelmiségiek arányszámát. A 4. szakasz szerint „A sajtókamara és színművészeti kamara tagjaként zsidók csak olyan arányban vehetők fel, hogy számuk a kamara összes tagjai számának 20%-át ne haladja meg. Ebbe a 20%-ba nem lehet beleszámítani a hadirokkantakat, a tűzharcost, úgyszintén azt, aki az 1919 évi augusztus 1 napja előtt tért át valamely más felekezethez és azóta megszakítás nélkül ugyancsak a felekezethez tagja, vagy pedig ilyen szülőktől származik.” Az 5. szakasz a hírlapoknál állandó munkaviszonyban csak 20%-os

²⁴ A haladó egyetemi ifjúság mozgalmi Magyarországon 1918—1945. Bp., 1978.

²⁵ OL. K. 2. Országgyűlési Iratok. A. XIX. 10—101. A törvény teljes címe: A társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatékonyabb biztosításáról. E törvénytervezet iratai között szerepel egy, a témánk szempontjából fontos kimutatás: a zsidó hallgatók létszámának alakulásairól.

Év	Összes főiskolai hallgató	Zsidó hallgatók	Zsidó hallgatók %-ban
1920/21	17 048	1 770	10,4
1921/22	20 240	2 356	11,6
1922/23	21 240	2 388	11,2
1923/24	17 868	1 861	10,4
1924/25	16 179	1 533	9,5
1925/26	15 776	1 373	8,9
1926/27	15 601	1 285	8,2
1927/28	16 076	1 291	8,0
1928/29	16 322	1 378	8,4
1929/30	16 281	1 473	9,0
1930/31	16 932	1 689	10,0
1931/32	16 562	1 967	11,9
1932/33	16 326	1 965	12,0
1933/34	16 308	1 816	11,1
1934/35	15 088	1 465	9,7
1935/36	14 216	1 175	8,3

arányban enged zsidószármazásukat alkalmazni. A 6. szakasz szerint a színészeknél a keretszámot a vallás- és közoktatásügyi miniszter határozza meg. A 7. szakasz az ügyvédi, mérnöki, orvosi kamarában a 4. szakaszban meghatározott arányszámú zsidószármazású felvételét engedélyezi. A törvényjavaslat indokolása igen terjedelmes. Behatóan foglalkozik a zsidók társadalmi „térhódításával”. Témánk szempontjából az indoklásnak az a része bír jelentőséggel, amely szerint a törvényre „szükség van a nemcsak területében, népességében, de gazdasági lehetőségeiben is megcsönkített ország nem zsidó értelmiségének jogos elhelyezkedési és kereseti igényeinek méltányos kielégítése szempontjából”. A törvényjavaslat indokolásának mellékleteként megtalálható a zsidószármazásuk arányának kimutatása a főiskolai hallgatók között 1920-tól 1935-ig.

Az 1939. évi 4. tc-nek²⁶ Imrédy Béla miniszterelnök által benyújtott javaslatát a törvényhozási bizottság a miniszterelnökön kívül Teleki Pál vallás- és közoktatási miniszter, Tasnádi Nagy András igazságügyminiszter, valamint Jaross Andor tárca nélküli miniszter közreműködésével tárgyalták meg. Az egyetemi és főiskolai felvétel numerus claususában a zsidók nyílt jogi diszkriminációját Tasnádi Nagy András igazságügyminiszter kezdeményezte: „... mindannyian tudjuk évente ismétlődő tüntetések tárgya volt az egyetemen a numerus clausus kérdése, ami nem volt kellőképpen világosan és félreérthetetlenül szabályozva és nagyrészen csak gyakorlaton alapult annak szabályozása. Hogy ezt az állapotot megszüntessük, az előadóm javasolni fogja, hogy már ebben a törvényben mondassék ki a numerus clausus, amely eddig csak gyakorlatban érvényesült, 6%-os alapon.” — Témánk szempontjából különleges jelentősége van e törvényjavaslat általános indoklásában az 1928. évi 14. tc.-re vonatkozó megjegyzésnek: „Az 1928. évi tc. végrehajtásában mindemellett hivatali elődeim a zsidóság egyetemi és főiskolai felvételének korlátozását esetről esetre kiadott intézkedésekkel lényegében továbbra is fenntartották mindaddig, amíg ez a kérdés az 1939-es tc. [valójában még csak törvényjavaslat — Sz. K.] megalkotásával újabb és átfogóbb teljes szabályozáshoz jutott. Az újabb teljes szabályozás a zsidóság egyetemi és főiskolai korlátozását kiemelte az eddigi szabályozás köréből és ezt a kérdést is a zsidóság társadalmi és gazdasági helyzetének megoldására irányuló egységes és rendszeres szabályozás körébe utalta.”

A témánk szempontjából jelentős második zsidó törvény törvényelőkészítő bizottsági és parlamenti tárgyalása több hónapig tartott, s igen heves vita tárgya volt. Természetesen nem elsősorban és kizárólag a témánkat illető szakasz tekintetében, hanem a zsidók gazdasági korlátozásának területén, ahol a józanabban gondolkodók a magyar zsidók gazdasági korlátozását a nemzetközi összefüggésekbe helyezve károsnak nyilvánították (Apponyi György, Bethlen István érvelése); ugyancsak jelentős témánk szempontjából is, de a jogkorlátozás széles körét tekintve is általában az a kérdés, hogy a diszkrimináció kiket érint. Felmerül ismét a kérdés, faj-e a zsidóság vagy vallás, következésként a vallásukat változtató zsidók milyen elbírálásban részesüljenek. E téren az egyházak álláspontja természetesen jelentősen eltért a jobboldali irányzatok — különösen a nyilas képviselők — álláspontjától, s a zsidó mivolt vallási jellegét hangsúlyozták. Szűkebben vett témánk, vagyis az egyetemi

²⁶ OL. K. 510. A képviselőházi bizottságok jegyzőkönyvei. A törvény teljes címe: A zsidók közéleti és gazdasági térhódításának korlátozásáról szóló törvény.

felvételek terén történő korlátozás, a vita során ugyancsak élesen szembehelyezkedő nézeteket váltott ki. Ez a vitapont bizonyítja nézetünk szerint a legélesebben azt, hogy a hivatkozási lehetőség szempontjából mit jelentett a magyar törvényhozásban az 1920. évi 25. tc. nagy ideológiai megalapozójának Prohászka Ottokárnak és körének tevékenysége. Makkai János a javaslat hivatali előadója, Vay Miklós báró és Meizler Károly pedig a különböző szélső jobboldali nézeteknek ad hangot. Velük szemben Bethlen István és Gratz Gusztáv, valamint Rassay Károly — akik más-más politikai irányzathoz tartozóan bár — a nyílt diszkrimináció megfogalmazása ellen léptek fel.

Makkai és Meizler Prohászkat idézik, és a jogszabályi korlátozás álláspontjának megalapozására az akkor már másfél évtizede halott püspök szavait egy megváltozott történelmi helyzetben használják fel. Figyelemre méltó Vay Miklós hivatkozása Gömbös Gyula 1932-ben tett, általunk a fentiekben idézett megállapítására. Ugyanakkor a nemzetközi összefüggésekre történő hivatkozás egyértelművé teszi a törvény külföldi ihletőit. „Nem hiszem, hogy volna valaki ebben a teremben, aki elhinné azt, hogy Gömbös Gyula volt miniszterelnök úr a zsidókérdésben nem állana az élen, s hogy a mai viszonyok között ne szorgalmazná azt. Hogy ő annakidején nem tudta megcsinálni, nem tudta elgondolásait keresztül vinni és revideálni volt kénytelen álláspontját, annak nagyon sok szomorú előzménye és összefüggése van az akkori viszonyokkal. Nagyon jól tudjuk azt, hogy akkor Magyarország elszigetelten állt és nem volt egyetlen nagyhatalom sem, amely a zsidókérdésben bizonyos álláspontot foglalt volna el, viszont tisztában voltunk azzal, hogy ha mi akkor zsidókérdést csinálunk, a zsidóság megkontrázta volna azt egész Európában, megkontrázta volna a külföldi zsidóság útján és elvágta volna az egész ország gazdasági életének életfonalát. Hogy zsidótörvényt tudunk csinálni, annak egyetlen oka az, hogy a mi fegyverbarátunk Németország íme már a szomszédunkká vált és másik fegyverbarátunk az olasz nagyhatalomnak, tehát a Róma—Berlin tengelynek is nagy része van abban, hogy végre a zsidó törvényt megvalósíthatjuk.” Bethlen István élesen szembekerült a zsidók nyílt jogfosztásával, s nem rejtette véka alá véleményét az első zsidótörvényt illetően sem. Eleve lemondott arról, hogy az egyébként általa mindig szeme előtt tartott liberális szellemű törvényesség látszatát kérje számon. „Nem fogom a kérdést a jogegyenlőség elve szempontjából fejtegetni. Az első zsidó-javaslat ezen a téren frontáttörést eszközöl és nem tartozik a gyakorlati politika feladatai közé, hogy egy ilyen frontáttöréssel szemben egy régi front helyreállítását kívánjam, vagy próbáljam eszközölni, amikor erre semmi kilátás sincs.” — A gyakorlati politika szemszögéből utasítja el azokat a szempontokat, amelyek a külföldi törvényekre hivatkozva kívánják a zsidók újabb nyílt jogfosztását bevezetni. Kifejezetten utal arra, hogy a numerus clausus külföldön elutasítják. „Először is nem áll, hogy Európában 200 millió ember hozott ilyen törvényeket. Hozott Németország és az ő példáját követve Olaszország messzemenő zsidótörvényeket, a többi országról azonban ilyen értelemben beszélni sem lehet. Elég, ha rámutatok arra, hogy pl. Jugoszlávia — amint valamelyik lapban már megjelent — ezt a gondolatot egyenesen visszautasítja.” — Belpolitikai szempontból a jogrendszer stabilitását félti az új törvénytől, és a jogi garanciák megszűnéséhez a később oly tragikusan bekövetkező események lehetőségét fűzi. „... az előző kormány azzal terjesztette be a maga javaslatát, hogy senki erre többet rá ne lícitáljon, mert ezzel meg van oldva a kérdés, és a kormány nem fogja tűrni, hogy ezen a téren további rálicitálás következék be, és Darányi miniszterelnök úrnak ezt a kijelentését a jelenlegi

miniszterelnök úr is magáévá tette, akkor nézetem szerint sokkal komolyabb indoklással kell jönni, mint ahogy a javaslat vagy a tisztelt előadó úr tette, mert az, hogy egy fél évvel előbb tett ígéretnek egy fél év elmúltával meg nem tetteknek tekintetnek, az egész ország közvéleményben azt a benyomást kelti, hogy itt lejtőre jutunk, amelyen megállás nincs.”

A szélsőjobb oldalán megszólaló Rajniss Ferenc (ekkor még a Magyar Élet Pártja — vagyis a kormánypárt képviselője, majd az Imrédy-párt megalakulásával követi a jobbra lépő Imrédyt — felszólalása már tükrözi ismert fajideológiai nézeteit) ugyancsak újraértelmezi az 1920. évi 25. tc.-et, illetve az azt módosító 1928. évi 14. tc. történelmi szerepét. Meghamisítva Klebelsberg Kunó egész életművét, a módosító törvénynek kizárólag anyagi háttérrel tulajdonít, s nem veszi figyelembe annak összefüggését a magyar kisebbség sorsával. „1925-ben — mondja Rajniss — a zsidóság fénykorában a nemzeti zsidó szövetség a Népszövetség elé vitte a numerus clausus kérdését. . . . A magyar szuverenitást a nemzetközi zsidó szervezetek megsértették azzal, hogy külsőleg beavatkoztak a magyar törvényhozásba, amit gr. Klebelsberg Kunó a hivatalos jegyzőkönyv szerint a Népszövetségnél megállapított. Hiába tiltakozott Klebelsberg, hiába fejtette ki, hogy a zsidók több jogot élveznek itt Magyarországon, mint a többiek és még többet követelnek a Népszövetség elé terjesztett kérelemben, Klebelsberg Kunó gróf kénytelen volt kötelezni magát arra, hogy a legrövidebb időn belül más törvényt hoz a magyar törvényhozás . . . , mert harapófogóba fogtak bennünket az optáns kérdésben és a népszövetségi kölcsön kérdésében.” A neves statisztikus, Kenéz Béla a törvényjavaslat számadatainak túlzásaira mutatott rá, s különösen az értelmiségen belüli zsidó túlsúly vonatkozásában tett figyelemre méltó megállapítást: „. . . egy statisztikus kollégám végzett egy számítást, amelyet én végeredményben egy kissé túlzónak és csak bizonyos fenntartással elfogadhatónak tekintek, amely szerint az értelmiségi foglalkozások körében 540 000 kereszténnyel szemben 140 000 vallásilag zsidó és 60 000 keresztelkedett, vagy félig zsidó áll, ami 27—28 %-nak felel meg.”

Az 1939. évi 4. tc. hatálybalépése után a minisztériumnak az egyetemi felvételek rendjét szabályozó 1928. évi 14. tc.-et, ill. annak végrehajtására kiadott 53 000/1928. IX. sz. rendeletet módosítania kellett. A törvény érvényének fenntartása mellett a 3800/1939. sz. rendelet csupán a végrehajtási rendeletet érinti, hivatkozással az 1939. évi 4. tc. végrehajtása tárgyában kiadott rendeletre. E rendeletben az előírt származást igazoló okiratok benyújtását rendelte el. A rendelet 8. szakasza szerint a születési bizonyítványon kívül szükséges mindkét szülő születési anyakönyvi kivonata (keresztlevél), s a szükséghez képest az 1939. évi tc. végrehajtási tárgyában kiadott 7300/1939. M. E. sz. rendeletben előírt okiratok. Az utóbbi rendelet tartalmazza azokat a kategóriákat, amelyek a törvény korlátozó rendelkezései alól kivételt jelentenek.

A második zsidótörvény korlátozó rendelkezései természetesen nemzetközi ellenállást váltottak ki, s különösen a zsidó szervezetek törekedtek a törvény jogfosztó jellegének leleplezésére. A Congres Juif Mondial „La Situation des Juif en Hongrie” (A zsidók világkongresszusa, A zsidók helyzete Magyarországon) címmel nyilatkozatot adott ki.²⁷ E nem hosszú nyilatkozat (nem egészen 3 oldal terjedelmű) csak a

²⁷ OL. K. 107. III/a.

legmarkánsabb történelmi tényekre és adatokra hivatkozik. Így rámutat a zsidóknak a magyar kereskedelem és ipar kifejlésében játszott szerepére, továbbá a nagybirtoknak nyújtott hitelek jelentőségére. Számunkra azonban részben a zsidó értelmiséggel — s különösen pedig a zsidó egyetemi ifjúsággal — kapcsolatos adatok értékesek. Mindenekelőtt ebben az összefüggésben tiltakozik az ellen, hogy a zsidókat a fiatal értelmiség érvényesülését gátló tényezőként tüntessék fel. A zsidó értelmiség számaránya a nyilatkozat szerint, amelynek százalékos arányát tabellákban közli, a Kenéz Béla által jelzett adatokhoz hasonló. Különösen a zsidó ügyvédek létszámcsökkenésének a jelzését tartjuk figyelemre méltónak. E megjegyzés ugyanis az ügyvédek körében létszámuk egyharmados csökkenését jelzi az utolsó hét évben: „Dans l'espace de 7 ans la participation des avocats juifs a diminué d'un tiers.” Különösen jellemző a zsidó értelmiség helyzetére, amelyet a szervezet kiadványa ki is emel — de eddigi ismereteinkkel is egybeesik — az, hogy zsidók a magánszektorban helyezkednek el, a szellemi hivatásterületen például az ügyvédekben belül részvételük ugyan 42,2 %-os, de mindössze 1,8 %-os az ügyészi és bírói pályán, s az egész igazságügyi apparátusban részvételük mindössze 2,1 %. Szemben az értelmiségi pálya egyes szektoraival éles különbségek mutatkoznak a kereskedelmi és köztisztviselői pályán való elhelyezkedési arányban is. Míg az zsidók 44 %-a kereskedelemben és iparban tevékenykedik, mindössze 1,5 %-uk állami tisztviselő. — Végül nagyon jelentősnek tarthatjuk azt a megállapítást, amely témánkat is érinti (amennyiben jelentős létszámú zsidó értelmiséget foglal magában a közölt adat), hogy ti. a 207 449 kereső tevékenységet folytató zsidó közül a zsidó törvény 15—16 000-et érint, akik az eltartott családtagokkal együtt mintegy 50 000 főt tesznek ki.

Az ellenforradalmi korszakban az egyetemi és főiskolai felvételeket rendező utolsó törvényt 1940-ben fogadta el a törvényhozás. Az 1940. évi 39. sz. tc. nem érinti, sőt kifejezetten fenntartja az 1939. évi 4. tc.-ben rendelt 6 %-os zsidó numerus clausust, a nők egyetemi felvételének további korlátozásáról vagy annak megszüntetéséről pedig nem rendelkezik. Az 1940. évi 39. tc. indokolásából kitűnően továbbra is fennmaradt a fakultásokra felvehető hallgatók létszámának központi megállapítása „a túltermelés elkerülése érdekében”.²⁸ A törvény beható tárgyalását nem tartjuk feladatunknak, hiszen az a kultúrpolitika olyan alkotása volt, amely a nők és zsidószármazásúak felvételi korlátozásának fenntartásán túl az egyetemek politikai arculatának formálását tűzte céljául. Ami számunkra a törvényt mégis figyelemre méltóvá teszi még témánk adta határokon belül is, az az, hogy Hóman Bálint kultuszminiszter a törvény képviselőházi expozéjában a törvény eredetét az 1928. évi 14. tc.-re vezeti vissza. Mint a fentiekből kitűnt, ez a demagóg fogás nem hiányzott az 1939. évi 4. tc. indokolásakor sem. Megjegyzendő, hogy a Hóman Bálint által használt politikai frazeológia jól mutatja, hogy ekkor már a magyar kultúrpolitika a harmadik birodalom szellemi arculatához igazodott. Erős kritikával kell tehát fogadnunk azt a beállítást, amely szerint az 1928. évi 14. tc. a numerus clausus „reformja”. Azok a célkitűzések (az östermelői s egyéb az 1928-as törvényben említett társadalmi rétegek favorizálási szándéka, s ily módon a zsidók számarányának csökkentése) az 1928. évi 14. tc. tárgyalása során — miként láttuk — felszínre is kerültek. Ezt felfoghatjuk részben kritikaként a szociális szempontok elhanyagolása szemszögéből nézve, de nem

²⁸ 35.140/1941, 42.001/1941, 8.500/1943. sz. VKM rendeletek.

vitatható, hogy az egyetemek, különösen a vidékiek, soha sem tették magukévá sem a felekezeti, sem pedig az antifeminista diszkriminációt.

Az egyetemek felvételi gyakorlatában a minisztériumi elvárásoknak megfelelően a keresztény középosztály leginkább hagyománytisztelő, elsősorban tisztviselő rétegeinek gyermekei jutottak be az egyetemekre.

Az 1940. évi 39. tc. javaslatában, majd annak szövegében elsőként megragadható jelenség az, hogy szemben az 1920. évi 25. tc.-kel, illetve az azt módosító 1928. évi 14. tc.-kel, e törvény hatálya valamennyi főiskolára kiterjed. Általános célkitűzésként azt jelöli meg, hogy „egyfelől a szükséges értelmiségi munkaerőből megfelelő készlet és tartalék álljon a nemzet rendelkezésére, másfelől, hogy átmeneti viszonyok múló hatása alatt egyes értelmiségi foglalkozási ágakban túltermelés ne keletkezzék”, s továbbá „figyelembe kell venni az egyetemi és főiskolai intézetek befogadó képességének határait”. Az 1928. évi 14. tc. politikailag torzított (demagóg) értelmezését az alábbi sorok dokumentálják: „... a már ismertetett nemzetközi helyzetben közvetlen törvényes intézkedés nem volt célszerű a zsidóságnak az értelmiségi pályákra özönlésével szemben. Ezért kellett ekkor a zsidóság nyílt megnevezése helyett az egyetemi és főiskolai ifjúság felvételi sorrendjében — nem egészen szerencsés körülírással — előtérbe állítani azoknak a társadalmi rétegeknek gyermekeit, amelyek a zsidóság terjeszkedésével szemben leginkább védelemre szorultak, *tehát a köztisztviselők mellett elsősorban a földművesek és iparosok gyermekeit kellett* előnyben részesíteni, helyesebben szólva társadalmi súlyuknak megfelelő képviselőhöz juttatni.” Minthogy azonban a zsidókérdés rendezése már kiemelkedett a szabályozásnak ebből a részletéből, írja a miniszteri indoklás, a közvetett védekezésnek erre az eszközére szükség nincs. Ilyen körülmények között az egyetemi és főiskolai felvételek kérdésében döntő szempont csak az arravalóság, és ennek külső eredménye az elért tanulmányi eredmény lehet. A jogszabály indoklása 1940-ben már alkalmazhatta az előbb idézett ma is történetileg értékelhető néhány sort. Az 1934. évi női numerus clausus, majd az 1939. évi 4. tc.-ben létesített zsidó numerus clausus után az egyetemekre és főiskolákra zömmel úgymint csak a keresztény középrétegek gyermekei kerülhettek, akik a magas tandíjakat fizetni tudták, vagy az államtól magas ösztöndíjat élveztek.

NÉVMUTATÓ

- Adler, Victor 58
Ady Endre 123
Ágoston Péter 44, 46, 87
Albert, Eduard 59, 62
Alexander Bernát 45, 64, 66
Alfrandy Rezső 189
Andrássy Gyula 29—31, 48
Angyal Dávid 110
Angyal Pál 99, 119
Antal István 93
Antal Sándor 44
Apponyi Albert 32, 33, 35, 37, 38, 41, 43, 46, 48, 62,
64, 71, 108, 146, 172
Apponyi György 32, 192
Arendt, Hans-Jürgen 75
- Bácskay Albert 34
Balás Károly 99
Balázs Béla 46
Balla Antal 8, 35
Ballagi Aladár 69, 103
Bamberger liberális politikus 18
Bánffy Dezső 36, 40
Bangha Béla 47, 48, 93
Baranyai Zoltán 170, 176
Bársony János 95, 111, 112, 129—33, 137, 138, 140,
153, 154, 157, 160
Bartha Ferenc 117
Bauer, Bruno 15
Bäumer, Gertrud 74, 75, 77
Bebel, August 55
Becker, Karl Heinrich 144
Beér János 27
Beksics Gusztáv 23, 33, 40
Bellér Béla 90, 91, 94
XV. Benedek pápa 22
Benigni 22
Beöthy Zsolt 69
Beregi Ármin 45
Berki Gyula 178
Berkovits Miklós 34
Bernát István 43
Bernáth Zsigmond 29, 31
Bernolák Nándor 44, 121, 122, 128
- Bethlen István 101, 113, 120, 131, 136, 140, 142, 146,
169—73, 185, 192, 193
Bettelheim Samu 45
Berzeviczy Albert 69, 70
Bibó István 9, 10, 13
Bischoff 65
Bismarck, Otto 17, 18, 41
Blüher, Hans 78
Bobula Ida 154, 155, 157
Bókai Árpád 95
Bónis Samu 26
Bonitz Ferenc 38, 40
Bosnyák Béla 45
Boulanger tábornok 20
Böloni György 87, 88
Brandenstein Béla 190, 191
Budaváry László 116, 117
Buday Dezső 49, 50
Büchler Sándor 25
- Cahmann, Werner Jacob 18
Cholnoky Jenő 45
Colban, Erik 170
Concha Győző 45, 98, 99
Cusa román professzor 167
Czigler Ignác 64
- Csáky Albin 37, 42, 61
Csáky Móric 36, 139
Csengery Imre 30
Csernoch János 47, 89
Csizmadia Andor 9, 23, 26—28, 31, 38
- Dáner Béla 121
Darányi Kálmán 191, 193
Deák Ferenc 25—32, 35, 120
De Gerando Antónia 64
Dévényi Iván 47, 89
Doleschall Alfréd 102—104, 109
Domanovszky Sándor 190
Dopsch, Alfred 137
Drózdy György 120, 121
Drumont, Edouard 20
Dühning, Eugen 18

- Eckhardt Ferenc 156
 Eckhardt Tibor 167
 Egloffstein Amália 60
 Eötvös József 24—30, 32, 120, 144
 Eötvös Lóránd 60, 61, 69
 Erekli István 190
 Ernszt Sándor 49, 89, 113
 Esterházy Miklós Móric 39
 Esztergályos János 186
- Farkas Elemér 175
 Faulhaber speieri püspök 49
 Fels, Orla-Maria 55
 Ferenc József magyar király 39, 62
 Fináczy Ernő 100, 106, 107
 Forkl, Martha 60, 81, 82
 Franco, M. de Mello 169
 Friedrich István 113
 III. Frigyes Vilmos porosz király 14
 Frigyes, Nagy, porosz király 42
 Fröhlich Izidor 69
 Füleki Géza 131, 137
- Gajzágó Salamon 30
 Gál Jenő 189
 Galántai József 47
 Gautscher miniszter 60
 Gazdag Ferenc 141
 Genersich Antal 70
 Gergely Jenő 37, 88, 89, 93, 114
 Gibbons, James 23
 Giesswein Sándor 46—48, 66, 89, 114, 121, 123, 127
 Glattfelder Gyula 41, 164, 166
 Glücklich Vilma 84, 85
 Gobineau, Joseph Arthur 20
 Goebbels, Joseph 75
 Goethe, Johann Wolfgang 123
 Goga, Octavian 118
 Gosche, Agnes 54
 Gömbös Gyula 122—24, 130, 185, 186, 193
 Graham, Loran R. 43
 Gratz Gusztáv 193
 Griger Miklós 49
 Grosschmid Béni 98
 Grósz Emil 44
 Guttmann Henrik 45
- Gyömrei Sándor 145
- Haász Aladár 177
 Hager freiburgi professzor 55
 Haller István 41, 47—49, 89, 94, 110, 113, 114, 118, 120, 121, 128, 146, 168, 172—74
 Haller József 25
 Hanák Péter 9, 10, 36, 44, 46, 142
 Hanuy Ferenc 119
- Haraszi Gyula 119
 Hecker, Theodor 23
 Hegedüs István 69
 Hegel, G. W. F. 15
 Heine, Heinrich 123
 Heinemann, W. 57
 Heinrich Gusztáv 69
 Helle Károly 98, 99
 Hermann, Judith 69
 Herzl, Theodor 19, 20
 Hevesy Pál 176
 Hitler, Adolf 75, 79, 80
 Hóman Bálint 147, 178, 187, 195
 Hoór Károly 95, 129, 130, 132—34, 138, 153, 154, 157, 159, 160, 168
 Hornyánszky Nándor 127, 128
 Horthy Miklós 96, 102, 134, 153
 Horváth Boldizsár 27, 29
 Horváth Zoltán 89
 Hunyady Ferenc 185
 Huszár Károly 41, 47, 86, 89, 171
 Huszti József 139, 146
 Hüttl Tivadar 131
- Ignotus Pál 46
 Illés József 178
 Imrédy Béla 178, 192
 Irányi Dániel 39
 Istóczy Győző 33—36, 40
- Jankovich Béla 66, 73
 Jaross Andor 192
 Jászi Oszkár 45, 46, 88, 122
 Jendrassik Ernő 130
 Jókai Mór 28
 II. József magyar király 24, 25, 139
- Kállay Ödön 27
 Kálnoky Gusztáv 40
 Kapp, Friedrich 18
 Károlyi Mihály 88
 Károlyi Sándor 37
 Kenéz Béla 98, 194, 195
 Kenyeres Balázs 11, 119, 162, 163, 168
 Kerkápoly Károly 30
 Késmárszky Tivadar 61
 Kéthly Anna 83, 84
 Ketteler mainzi püspök 48
 Kettler, Hedwig 54
 Király János 99, 108
 Klauzál Gábor 26
 Klebelsberg Kunó 111, 112, 120—22, 127, 131, 134, 136, 140, 143, 144, 147, 150, 157, 161, 164, 166, 169—71, 173, 183, 186, 194
 Kmety Károly 71, 73, 98, 99, 108, 109, 133
 Kmoskó Mihály 96, 97, 100, 116

- Koffmann, Elisabeth 60, 81
 Kolozsváry Borcsa Mihály 136
 Komocsy István 48
 Konkoly-Thege Gyula 50
 Kopp kardinális 23
 Korányi Frigyes 160
 Kornis Gyula 83, 85, 91, 140, 141, 143, 148, 149,
 152, 155, 156, 158, 190
 Kossuth Lajos 26
 Kovács Emil 125, 126
 Kovács István 7
 Kovács Lajos 146, 187—89
 Králík Lajos 52
 Kralik Richárd 48
 Kremer Manó 146
 Kubinszky Judit 33
 Kunfi Zsigmond 95, 122
 Kühne, E. Gnauck 56
- Ladányi Andor 59, 61, 63, 71
 Lagarde, Paul 55, 56, 145
 Lajos Fülöp francia király 15
 Laky Dezső 139
 Lange, Helena 54, 74
 Langemann, Ludwig 57
 Lechner Károly 83
 Lengyel Béla 63
 Lenhossék Mihály 44
 Lenin 58, 73
 XII. Leó pápa 21
 XIII. Leó pápa 22
 Leschnitzer, Adolf 13
 Lessing, Gotthold Ephraim 18
 Lesznai Anna 45
 Lill, Rudolf 22, 23
 II. Lipót magyar király 25
 Lloyd, Lola 84
 L. Nagy Zsuzsa 88
 Longhauer Imre 180, 181
 Lovászy Márton 103, 104
 Lueger, Karl 19, 20, 40
 Lukács György 70
 Lukácsovics Lajos 113
 Luther Márton 42
 Lutz, Heinrich 21
 Lükő Gábor 31
- Máday Andor 60
 Magyary Zoltán 137, 162, 168
 Magyary Zoltánné dr. Techert Margit 85
 Makkai János 193
 Markusovszky Lajos 60
 Mártonffy Károly 189
 Mártonffy Márton 66
 Marx, Karl 9, 15
 Massing, W. W. 18
- Mátrai Rudolf 166
 Méhely Lajos 42, 135
 Meizler Károly 193
 Mellerné Miskolczy Eugénia 153
 Méray-Horváth Károly 45
 Mérei Gyula 37, 47, 88, 145
 Mihályfi Ákos 39
 Milotay István 43, 122, 136
 Molnár Erik 9
 Mommsen, Theodor 18
 Mussolini, Benito 168, 189
 Müller, Joachim 55, 73, 74
- Nagy Emil 140, 167
 Nagy Iván 95, 134, 138
 Nagy József 135
 Nagy Vince 167
 Nagyatádi Szabó István 88, 116
 Nagyné Szegvári Katalin 59—61, 63, 71, 75, 82, 85
 Napóleon 14
 Nemes Dezső 95
 Neumann Ármin 51
 Notter Antal 72
- Nyáry Pál 29
- Oberschall Adolf 71
 Oláh Béla 134
 Orsós Ferenc 156
- Pándi Ilona 90, 142
 Pap Samu 65
 Pauer Imre 65
 Paulovics Károly 65
 Pekár Gyula 42, 113, 175
 Pekár Mihály 186
 Péterfy Mária 159
 Peters, L. Otto 54
 Dr. Pethő (= Prohászka Ottokár álneve) 39
 Pető Sándor 124, 128
 Petrassevich Géza 37, 38, 41, 42
 Pikler Gyula 68, 72, 122
 VII. Pius pápa 21
 VIII. Pius pápa 21
 IX. Pius pápa 21
 X. Pius pápa 22
 Plechl, Berthold 82
 Plessner, Martin 20
 Podmaniczky Frigyes 28
 Popp, Adelheide 58, 81
 Prohászka Ottokár 38, 39, 41, 42, 44, 47, 49, 83, 86,
 87, 93, 113, 115, 122, 123, 125, 126, 128, 134, 144,
 150, 193
 Propper Sándor 186
 Pölöskei Ferenc 46, 131, 142, 153

Rácz Lajos 117
Rajniss Ferenc 189, 194
Rakovszky István 41
Ránki György 142
Rassay Károly 134, 171, 193
Ráth Ferenc 36
Raumer, Carl 55
Réczey Imre 61, 69
Reverta vatikáni követ 40
Richter, Elise 81
Ritoók Emma 45, 85
Rónai Zoltán 122
Rosanner, Gabriella Baronin 59
Rosenberg, Alfred 75
Rousseau, Jean Jacques 55
Rupert Dezső 124

Sághy Gyula 63
Salacz Gábor 36, 39, 40
Salamon, Felix 57
Samassa József 38, 41
II. Sándor orosz cár 19
Sándor Pál 124, 189
Schenck, Ernst 20
Schirmacher, Käthe 53, 145
Schlauch Lőrinc 38
Schmidt, Augusta 54
Schnelle, Gertaude 76
Schönerer, Georg 18, 19
Schröder, Oskar 22
Schultz-Klink, Gertrud 79, 80
Schwabach, Erik Ernst 79
Schwarz (= Szászy-Schwarz) Gusztáv 68
Schwimmer Rózsa 84
Sebestyén Gábor 126
Seiler Emilia 68
Sennyei Pál 32
Sigismund, Friedrich 57
Simkó József 71
Simon Gyula 149
Simonyi Lajos 28
Sipos Péter 43
Sombart, Werner 18, 43, 44, 145
Somogy Géza 61
Sótér István 24
Staude, Fritz 55
Stöcker, Helene 75
Dr. Svetlin 59

Szabó Balázs 127
Szabó Dániel 36, 40
Szabó Dezső 145
Szabó Ervin 68
Szabó Imre 7
Szabó József 113
Szabó Miklós 7, 24, 37, 46

Szalay László 28
Szandtner Pál 181
Szász Zoltán 145, 176
Szászy-Schwarz Gusztáv 68
Szathmáry Károly 61
Szekfű Gyula 122, 123, 145
Szemere Miklós 42
Szende Pál 49, 50—52, 122
Szentiványi Károly 47
Szentmiklósi Márton 96, 106
Szigety Karolina 67
Szilágyi Dezső 120
Szinai Miklós 113, 140
Szirmai Oszkárné 153
Szöllösy László 140
Szuppán Vilmos 63
Szücs László 140

Tasnádi Nagy András 192
Teleki Pál 94, 113, 114, 135, 171, 192
Temesvári Imre 178
Thälmann, Ernst 74
Timoleon (= Beksics Gusztáv álneve) 33
Tisza István 23
Tisza Kálmán 28—31, 35, 38, 43, 46
Tormay Cecil 85
Tóth István 154, 160
Toussenet 20
Trefort Ágoston 28, 31, 42
Treitschke, Heinrich 14
Turi Béla 89

Ugron Gábor 124, 125

Vámbéry Melánia 153
Vámbéry Rusztem 145
Vámosy Zoltán 111, 112, 130, 153
Varga Zoltán 93
Vargyai Gyula 95
Vass József 87, 89, 113, 117
Vay Miklós 193
Vázsonyi Miklós 87, 88
Venetianer Lajos 25, 27—29
Vér Tibor 134
Vértessy Sándor 187
Veszprémy Dezső 135
Vetési (= Winkler József álneve) 68
Viczián István 171
Vig Albert 148
II. Vilmos porosz király 42
Dr. Vitéz Csik László 132
Vogelsang báró 48

Walkó Lajos 170, 176
Wehler, Hans Ulrich 18
Weinzierl, Erika 21—23

Winkler József 68
Wlassics Gyula 37, 42, 61—63, 65, 120, 126, 159, 175
Wolff Károly 170, 171, 178
Wolff, Lucien 140
Wolkenberg Alajos 119
Wundt, Wilhelm 53
Wynner, Edith 84

Zboray Miklós 89

Zeiger freiburgi professzor 55
Zentay Dezső 50
Zetkin, Clara 54, 55
Zichy Aladár 41, 113
Zichy János 41, 72
Zichy Nándor 33, 36, 38—41, 47, 87
Zimándy Ignác 36

Zsitvay Tibor 175

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
Felelős szerkesztő: Róbert Zsófia — Műszaki szerkesztő: Karászi Ferencné

A fedelét tervezte: Székely Edith

Terjedelem: 18,23 (A/5) iv

16872 Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat, Budapest

Felelős vezető: Hazai György

N. SZEGVÁRI KATALIN
NUMERUS CLAUSUS
RENDELKEZÉSEK
AZ ELLENFORRADALMI
MAGYARORSZÁGON

*A zsidó és nőhallgatók
főiskolai felvételéről*

A numerus clausus rendelkezések a két világháború közötti értelmiség helyzetét nagymértékben befolyásolták. A középosztályon belül egyre jelentősebb szerephez jutott az értelmiség, melynek számaránya is megduplázódott. Az első világháborút követő összeomlás, majd a világgazdasági válság, továbbá a politikai antiszemitizmus a rendszer vezetőit arra készítette, hogy az értelmiség körében az addig jelentős hányadot kitevő zsidóság számarányát mérsékeljék, és hogy a nőemancipáció addig elért eredményeit korlátozzák. A zsidó és nőhallgatók számarányának csökkentésével, valamint az egyetemi szociálpolitika célszerű alakításával elsősorban a tradicionálisan gondolkodó hivatalnokréteg gyermekeinek egyetemi tanításával kívánta e társadalmilag oly jelentős réteg rendszerhűségét biztosítani.

E könyv bevezető részében a politikai antiszemitizmus, valamint az antifeminizmus történelmi formálódását mutatja be. A német és osztrák hatás e téren is döntő volt. Az 1920. évi 25. törvény (amely a numerus clausust bevezette) keletkezésének és érvényesítésének bemutatása során a szerző kitér a progresszív irányzatok szerepére is.

A második világháború és a nyílt fasizálódás időszakára e tanulmány csak kitekint, mert a faji diszkriminációt létesítő, ún. „zsidótörvények” mélyebb elemzése meghaladja a téma határait. Gazdag levéltári forrásanyagra, kortársi szerzők műveire, folyóirat- és újságcikkekre is támaszkodik. Nem csupán a jogtörténet művelőinek, hanem a történelem iránt érdeklődők szélesebb táborának figyelmét is lekötő művet kap kézhez az olvasó.

ISBN 963 05 4717 1

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST